

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 14.

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN: 1788-4810

MOSZT Könyvek 14.

Fiatalkutatók Fóruma

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport
Pécs, 2019

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bebesi György, Bene Krisztián, Harsányi Iván, Hornyák Árpád,
Katona Csaba, Kolontári Attila, Igor Krjucskov,
Norbert Spannenberger, Végh Ferenc.

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Gennagyij Borgyugov, Szergej Filippov,
Halász Iván, Olga Khavanova, Székely Gábor, Alexandr Sztikalin,
Varga Beáta.

Szerkesztőség

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

Olvasószerkesztő:

Bene Krisztián

Társszerkesztő:

Kolontári Attila

Technikai szerkesztő:

Csurgai Zoltán

Korrektorok:

Schnellbach Éva, Schnellbach László

Címlapterv:

Matucza Ferenc

A fokozattal nem rendelkező szerzők tanulmányait lektorálták:
Sashalmi Endre, Bebesi György, Kolontári Attila, Bene Krisztián

Tartalomjegyzék

Előszó	7
<i>Bebesi György</i> : A magyar történeti ruszisztika helyzete a rendszerváltás után és a pécsi MOSZT Kutatócsoport helye a hazai kutatásban	9
<i>Illés Kornélia</i> : A Razin-féle felkelés egy 1672-es angol nyelvű forrás tükrében	19
<i>Kiss Márton</i> : A két ázsiai medve násztánca – a nyercsinszki béke (1687) szerepe az orosz-kínai viszonyban	33
<i>Bodor Mária</i> : Az orosz-nápolyi-szicíliai kapcsolatok 1801 és 1815 között	43
<i>Üregi Evelin</i> : Mihail Mihajlovics Szperanszkij és Andrej Alekszandroviics Arakcsjev. A két kegyenc munkássága és Oroszországra gyakorolt hatása a XIX. század első felében	54
<i>Huszár Mihály</i> : „Az orosz birodalom ismertetése”. Donald Mackenzie Wallace skót utazó tapasztalatai a cári kormányzatról és az önkormányzatokról	65
<i>Bordás Bertalan</i> : Az 1878-as berlini kongresszust megelőző orosz expanzió új irányainak megjelenése a brit külpolitikai levelezésben	74
<i>Baráth Csenge</i> : Egy humanista anarchista. Pjotr Alekszandroviics Kropotkin élete és az anarchokommunizmusra gyakorolt hatása, különös tekintettel <i>A kölcsönös segítség mint természettörvény</i> című művére	92
<i>Csurgai Zoltán</i> : Egy hírhedt hamisítvány és hatása a 20. századra. <i>A Cion Bölcseseinek Jegyzőkönyvei</i>	102
<i>Szaffenauer Ferenc</i> : A véres vasárnap csuhás karmestere. Az első orosz forradalomhoz vezető út, Gapon pópa szerepe	114
<i>Várnai Gergely</i> : J.J. Korosevitznek, Vitte titkárának naplója a porthsmouthi békekötésről. Forrásközlés	124

<i>Leveles László: A Bejlisz-ügy. A sztolipini rendszer szakítópróbája</i>	135
<i>Szunomár Szabolcs: „Ostobaság vagy árulás?” Pavel Miljukov beszéde az Állami Dumában 1916. november 14-én</i>	147
<i>Légrádi Gergő: A tatár herceg, aki megölte Raszputyint</i>	156
<i>Gál Csaba: A Romanovok végnapjai. Egy dinasztia uralmának vége</i>	166
<i>Turnár Erik: Amerikaiak a lengyel égbolton? A Kościuszko század amerikai pilótái a lengyel-szovjet háborúban</i>	178
<i>Szolnoki Nikoletta: Trockij élete és halála</i>	189
<i>Bárdonicsek Dominika: Speciális női élethelyzetek a Gulág táborokban</i>	199
<i>Saáry Gábor: Békekísérletek a Kárpátokban. Események az 1. honvédhadsereg frontvonalán 1944 őszén</i>	215
<i>Bene Krisztián: Az NSKK francia alakulatának harcai Magyarországon a Vörös Hadsereg ellen</i>	237
<i>Lengyel Gábor: Egy vélt vagy valós ígéret és utóélete – Gorbacsov, a német egység és a NATO keleti bővítésének kérdése</i>	248
<i>Mogyorósi Renátó: Oroszország helye a nap alatt – Az Ukrajnáért vívott geopolitikai sakkjátszma három szintjének elemzése</i>	267

ELŐSZÓ

Az Orosz Világ Alapítvány Pécsi Orosz Központja, A PTE BTK Történettudományi Intézetének Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja, valamint a Petrozavodszki Állami Egyetem a Pécsi Egyetem alapításának 650. évfordulója tiszteletére a "Fedezzük fel az orosz világot" hét programja keretében, 2017. április 26-án, a Pécsi Orosz Központban „Fiatal Kutatók Fóruma” elnevezéssel egy történettudományi rendezvényt járult hozzá az ünnepsorozathoz.

Ahogy a röviden MOSZT-nak emlegetett tudományos műhely eddigi tevékenységéből következik, ezen a rendezvényen kizárólag fiatal kutatóknak, oktatóknak, diákoknak biztosított előadási lehetőséget 18-és 35 év között, ahogy a címben is megfogalmazódott, fórumot. A cél az volt, hogy kapcsolódva az Egyetem jubileumi ünnepi eseménysorozatához, illetve az ehhez kapcsolódó Orosz Központ által szervezett programhoz, lehetőséget adjon a kutatócsoport köré tömörült fiataloknak, hogy számot adhassanak kutatási területükről, munkáik jelenlegi állásáról, bemutathassák, hol tartanak pillanatnyilag a történeti ruszisztika-szovjetológia művelésében.

A kis minikonferencián felléptek dolgozataikkal történelem alapszakos hallgatók, mester- vagy tanárképzésben résztvevők, és olyanok is, akik már doktori tanulmányaikat folytatják, és a sort a már beérkezett, tudományos fokozattal, sőt már habilitációval rendelkező, de még életkoruk szerint fiatal kutatók zárták. A program tehát ezáltal nem valamely konkrét tudományos téma köré szerveződött, hanem rendezőelve a történeti ruszisztika, a szovjetológia iránti szakmai érdeklődés, a tudományterület művelőinek életkora, illetve a MOSZT Kutatócsoporthoz történő kötődés volt.

A kis tudományos műhely mindig fontosnak tartotta, hogy a szárnyaikat bontogató fiataloknak megnyilvánulási lehetőséget, terepet biztosítson, s a rendezvény erre jó alkalomnak mutatkozott. Mivel workshop jelleggel zajlott, mód volt tesztelni a fellépők előadókészségét, értékelni előadásaik színvonalát, szakmai tanácsokkal látni el őket, amelyek remélhetőleg hozzájárulnak tudományos fejlődésükhöz, képzett, kiforrott történésszé válásukhoz. Lehetőségük nyílt a résztvevőknek arra, hogy rutint szerezzenek és kipróbálják magukat

előadóként, valamint a kritikákra történő regálás során fejlesszék vitanakészségüket, tanulják meg megvédeni tudományos álláspontjukat és mérjék fel, hogy szakdolgozatra, OTDK-ra stb. történő felkészülésük során jelenleg hol is tartanak. Munkáikat a műhely már idősebb, tudományos fokozattal rendelkező oktatói értékelték, és segítették őket tanácsaikkal.

Jelen kötet ennek a Fórumnak a publikációérett, jegyzetapparátussal ellátott előadásváltozatait tartalmazza. Az elhangzott referátumok anyagait kiegészítettük olyan utólag beérkezett tanulmányokkal, amelyek szerzői technikai vagy más ok miatt nem tudtak részt venni a konferencián, de megfeleltek a kiírás szabályainak és közölhető minőségű írást adtak le. Az egyes írásokat a téma szakértői lektorálták, majd javaslataik figyelembevételével készültek el a végső változatok, amelyek némi tartalmi-színvonalbeli egyenetlenséget, tekintettel a szerzők korára és rutintalanságra, természetesen, mint minden gyűjteményes kötet tartalmaznak. Az is egészen nyilvánvaló, hogy a már habilitált tanszékvezetőként dolgozó kolléga más minőségű írást adott le, mint élete első dolgozatát publikáló történelem alapszakos hallgató. A nyilvános megjelenésének azonban óriási ereje van, hatalmas lökést adhat a fiatal kutató pályáján, ha munkáját nyomtatásban látja viszont, ezért a további fejlődés érdekében felvállaltuk az esetleges minőségi különbségeket.

A kötet tanulmányai kronológiai sorrendben követik egymást, előttük a műhely vezetőjének bevezető előadása olvasható, amely vázlatosan áttekinti a hazai történeti ruszisztika helyzetét, s elhelyezi benne a MOSZT Kutatócsoportot.

A kötet lapozgatásához, az egyes tanulmányok olvasásához kellesmes időtöltést kívánunk.

Bebesi György
A MOSZT Kutatócsoport alapító vezetője

Pécs, 2019

BEBESI GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNETI RUSZISZTIKA HELYZETE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN ÉS A PÉCSI MOSZT KUTATÓCSOPORT HELYE A HAZAI KUTATÁSBAN

Bár Magyarországon az egyetemes történelem művelése mindig is másodlagos volt a magyar történelemmel szemben, az 1990-es változások a történeti ruszisztika-szovjetológia művelését különösen kedvezőtlenül érintették, hiszen a változásoknak óhatatlanul volt egy politikai tartalma, amely a Varsói Szerződés felbomlásával, a társadalmi szisztémaváltással, a szocialista világrendszer összeomlásával stb. szükségszerűen némi ruszofób hangulatot kapott. Az orosz nyelv kötelező oktatása megszűnt, a tankönyveket újraírták, a régi műhelyek nagy része eltűnt vagy átalakult. Így pl. államosították a Párttörténeti Intézet állományát, Nemzetközi Könyvtár lett a korábban csak orosz nyelvű irodalmat kölcsönző Gorkij Bibliotékából, költöznie kellett Pesten az Orosz Kultúra Házának átnevezett egykori Szovjet Kultúra Házának stb.

Másrésről az egyetemek orosz nyelvi és irodalmi tanszékei nagy sietséggel átalakultak szláv és balti nyelvi filológiai tanszékekké, mert hallgatói létszámukat, az ezek alapján folyósított állami finanszírozást, ami fennmaradásukat jelenthette, csak így tudták biztosítani, ennek ellenére több egyetemen, illetve főiskolán megszüntették őket (legutóbb, 2016-ban a szombathelyit). Nagyon sokáig nem lehetett egyetlen orosz nyelvű tv-csatornát sem nézni, miközben a különböző új kábeltévé-társaságok öntötték a nézőkre az angol és német nyelvű programokat. A történész szerzők egy része elhallgatott vagy témát váltott, egy más részük pedig – akár az orosz történészek a 90-es évek elején – kompenzált vagy túlkompenzált, elkezdett saját korábbi munkáival homlokegyenest ellenkező előjelű dolgozatokat publikálni.

Ebben a helyzetben, társadalmi önszerveződéssel, összefogott a hazai ruszisztikusok-szovjetológusok különböző ideológiai nézeteket valló, de nagyon markáns csoportja, akik pártállástól függetlenül nem szerették volna a tudományterületük elsorvadását, és függetleníteni kívánták a tudományt a társadalomban akkoriban lejátszódó, a kutatás számára rendkívül negatív folyamatoktól. *Szoák Gyula, Krausz Tamás,*

Szilágyi Ákos, Sz. Bíró Zoltán, Szergej Filippov, Szilárd Léna és még mások létrehozták Budapesten 1991-ben a Magyar Ruszisztikai Egyesületet, amely 1992-ban Intézetté alakult, és szervezetileg 1995-től az ország legnagyobb és legtekintélyesebb egyetemének, az ELTE-nek az oktatási struktúrájába szervesült be. Mint alapító nyilatkozatukban írták: „független kutatók autonóm társulását” hozták létre, annak érdekében, hogy a hazai ruszisztikai kutatás intézményes keretek között működhessen, a kiadványoknak fórumot biztosítsanak, s nem utolsó sorban gondoltak a tudományos utánpótlás-nevelésre is; nem sokkal megalakulásuk után tudományos ösztöndíjas programot indítottak, amelyre 2 történész és 5 irodalmár hallgatót vettek fel. Hamarosan útjára indították az azóta nagyon népszerűvé vált sorozatukat a *szovjet*, majd *posztszovjet*, magyar és orosz nyelven is megjelenő füzeteket, amelyek tematikája felölelte a jelszót, az orosz rendszerváltást, a posztszovjet tagköztársaságokat, a Gulag-problematikát vagy a náci népiirtás kérdéskörét. Ezzel egyidejűleg megalapították a *Ruszisztikai Könyvek* sorozatot, amelyben magyar, orosz és angol nyelven tanulmánygyűjtemények, monográfiák és konferenciakötetek jelentek meg, sikeressé váltak az Oroszország helyének keresésével foglalkozó gyűjteményes kötetek is. Mivel a hazai könyvkiadók 1990 után nem szívesen publikáltak egy darabig orosz témájú műveket, meg kellett oldani az értékes történettudományi tárgyú, egyetemi hallgatók számára is hozzáférhető, mértékadó munkák megjelenését is. Ezt a feladatot vállalta föl a Szvák Gyula által irányított *Maecenas*, majd későbbi nevén *Pannonica* könyvkiadó is, amely elsődleges fórumává vált a színvonalas ruszisztikai tárgyú történelmi szakkiadványnak.

A magyar ruszisztika más intézményei és fórumai is túléltek a rendszerváltást. A *Magyar Tudományos Akadémián* néhány kiemelkedő képességű, szinte már-már intézménnyé váló történészéhez nem értek fel a napi konjunktúrák hullámai, s ők folytatták munkásságukat. Közülük is kiemelten említendő *Niederhauser Emil*, akinek 70. születésnapján egy külön kötetben kellett a publikációinak felsorolását megjelentetni, s írásainak jelentős része az orosz történelemmel foglalkozik. A „*Romanovok – egy orosz jelenség*” címmel, az egykoron *Gonda Tiborral* közösen írt, nagy sikerű „*Habsburgok*” című könyvének mintájára ezúttal Szvák Gyulával közösen írt könyve az orosz uralkodóház történetét mutatta be, s ez áttörést jelentett a rendszerváltás utáni könyvkiadásban. Két-

ségkívül legjelentősebb teljesítménye a hazai ruszisztikának az „*Oroszország története*” című nagyszabású összefoglaló monográfia, amely a magyar történeti köztudatba „4-szerzős” alkotásként került be, éppen 20 éve jelent meg és sikeres kísérlet volt arra, hogy Oroszország történetét korszerű szempontok szerint összefoglalóan megírja, a mai napig minden orosz témájú kurzus alaptankönyve. Szintén alapmunka az 1992-ben megjelent *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája* című kötet is, amely Krausz Tamás és Szilágyi Ákos szerkesztésében jelent meg. A politika, gazdaság, kultúra történetét világos, áttekinthető rendben tárgyaló, tömörségre törekvő munka hamarosan alapvető kézikönyvvé vált Magyarországon. És hogy hová jutott a fejlődés, 2017 őszén a Pécsi Orosz Központban mutattuk be nagyszámú érdeklődő előtt a Frank Tibor akadémikus szerkesztésében készült „*Birodalmak története*” sorozatban „*Az Orosz Birodalom születései*” című 2016 végén megjelent kötetet, amely 20 hazai ruszista orosz történelemről írt tanulmányait tartalmazza, köztük a pécsi „trojka”, Font Márta, Sashalmi Endre és Bebesi György írásait.

Más területen is megindult a diszciplína fejlődése: Palotás Emil professzor, az ELTE Kelet-Európa tanszékének vezetője elindította a kandidatúra rendszer megszűnése utáni első, eurokonform PhD fokozatot nyújtó doktori képzését, ugyanezt tette még 1993-ban Ormos Mária akadémikus is, az ország legnagyobb egyetemének, a pécsinek a történet-tudományi intézetében. Mindkét iskolából több tehetséges ruszista fiatal is kikerült, akik ma már érett professzorok, kutatók (pl. Halász Iván, Czéh Zoltán, Kolontári Attila, Seres Attila stb.). Font Márta professzorasszony szintén a pécsi egyetemen megalapította az ezredfordulón az első vidéki Kelet-Európa és Balkán története és Kultúrája Kutatási Központot, amely kutatói gárdájának jelentős része (maga Font Márta, Sashalmi Endre, Bebesi György, Kolontári Attila) Oroszország történetével foglalkozik. Bár napjainkban kevesebben, mint a 90-es években, de vannak, akik Oroszországban folytatták tanulmányaikat, így a nyelvtudáson kívül kitűnő kapcsolatokkal, forrás- és helyismerettel rendelkeznek, a közép-generációból Sz. Bíró Zoltán, Sisák Gábor, Szili Sándor, a fiatalok közül Gyóni Gábor sorolható ide.

A Nyíregyházán szerkesztett *Klió* című szemlélő folyóirat nagy mennyiségű orosz anyagról közöl recenziókat elsősorban Kurunczi Jenő, Sashalmi Endre és haláláig Niederhauser Emil jóvoltából, így a friss orosz

szakirodalmi eredmények magyarországi megismertetése is egyre inkább megoldódott, az egyensúly a 90-es évek végére lassan helyreállt. A *Rubicon* című népszerűsítő folyóirat 1999-ben már orosz különszámot közölt, a szláv intézetekké átvedlett egykori orosz tanszékek ma már arra is hajlandók, hogy kezdő szintről, nulláról a cirill ABC oktatásával indítsák kurzusaikat. Napjainkban egyre többet lehet arról hallani, hogy az orosz a jövő nyelve, s az új intézmények és fórumok birtokában a magyar ruszisztika ismét kezdi visszaszerezni régi presztízsét mind a nemzetközi, mind a hazai tudományosságban.

Megjelentek Magyarországon a 2010-es évek elején az Orosz Központok, pontosabban az Orosz Világ Alapítvány Központjai, amely a Nyugati Goethe és Francia Intézetekhez hasonlóan az orosz kultúra és civilizáció értékeinek megismertetését tartják küldetésüknek.

Ebben a vázlatosan ismertetett, fokozatosan regenerálódó tudományos környezetben született meg 2004-ben a hazai ruszisztika–szovjetológia egy új vidéki műhelye itt a Pécsi Tudományegyetemen, amely jelen fórumot is szervezte, a MOSZT Kutatócsoport. Eredetileg az Interdiszciplináris Doktoriskola Történész Doktori Programjának önálló fórumaként, a doktoriskola vezetőjének, *Ormos Mária akadémikusnak* a kezdeményezésére jött létre, jelenleg a *Fischer Ferenc*, majd *Sashalmi Endre professzor* által vezetett Történettudományi Intézet önálló kutatócsoportjaként működik.

Az alapítók célul tűzték ki, hogy a rendszerváltás utáni történettudomány, mint láttuk, mostohagyermekként kezelt Oroszország és Kelet-Európa történetnek egy új vidéki bázisát teremtsék meg, decentralizálva a túlságosan Budapest-központú, kizárólag az ELTE Ruszisztikai Intézetére épülő kutatásokat, valamint bővíteni kívánták a doktoriskola profilját és növelni vonzerejét, kihasználva azt a szellemi-személyi kapacitást, amely ezekben az években a doktoriskolában már megjelent.

Mint minden önálló, tudományos profilra szervezett műhely, a MOSZT is klasszikus célokat fogalmazott meg a maga számára. Összefogni az egyetem és a szűkebb-tágabb régió ruszisztikai–szovjetológiai kutatásait, fórumot teremteni a téma művelői számára, hatékonyabbá tenni a pályázati tevékenységet, konferenciákat, workshopokat, műhelybeszélgetéseket szervezni, témába vágó előadásokat, előadássorozatokot tartani, önálló könyvsorozatot útjára indítani, amely publikációs lehetőséget jelent a tapasztalt szakemberek és a kezdő fiatalok számára egyaránt.

Alapító nyilatkozatunkban, átvéve az ELTE Intézetének alapszabályából egy passzust, úgy fogalmaztunk, hogy a MOSZT, „*független kutatók autonóm társasága*”, ami utal arra, hogy a tudományos műhelyben *kötelezettségek nincsenek, csak lehetőségek*. Senki számára nem tud egzisztenciát, jövedelmet biztosítani, de hozzájárulhat az egyes kutatók tudományos pályájának kibontakozásához, a fiatal tehetségek felfedezéséhez, kutatási eredményeik nyilvánosságra kerüléséhez, illetve egy pezsgő-élő szakmai közelet biztosításához. Az egyetem a MOSZT logisztikai bázisát nyújtja, irodát, ebben saját könyvtárat és kutatási lehetőséget, informatikai felszereltséget biztosít, az egyes programokra és rendezvényekre, kiadványokra azonban mindig pályázati vagy szponzorációs úton kell előteremteni a forrásokat.

A műhely szellemiségét jól demonstrálja az első kötet borítóján *Polgár Tamás és Szabó Attila* által tervezett kissé még nagyméretű és provokatív kép, amely az orosz nemzeti zászló előtt a dühös orosz birodalmi sást ábrázolja Bugyonnij-sapkában és sarló-kalapáccsal a kézben, közepén a Sárkányölő Szent György ikonnal, nyilvánvaló utalással arra, hogy a Szovjetunió az orosz birodalmi hagyományok egyenes örököse, és talán többek között ezért is, kutatása a legizgalmasabb tudományos feladatok közé tartozhat.

A kutatócsoport nevének kezdőbetűiből rövidített betűszó, a MOSZT, ahogy ismertté vált az elmúlt másfél évtizedben itthon és külföldön, hidat jelent, ez egyben a műhely talán legfontosabb ars-poeticája is: híd a magyarországi tudományos műhelyek felé, híd az egyetemi hallgatók felé, híd a külföldi partnerek felé, híd a magyar és orosz történészek, történettudomány között. E gondolat jegyében építette ki a műhely tudományos kapcsolatrendszerét, a belső egyetemi műhelyek közül elsőként a már említett *Font Márta* professzorasszony által alapított Kelet-Európa és Balkán története és Kultúrája Kutatási Központtal, amelynek több közös konferencia, kötet, recenzió és bemutató lett a gyümölcse. Szintén termékenynek bizonyult a lelkes és kitűnően szervező szakmai diákszervezettel, a *Történészceh Egyesülettel* történő kooperáció, amelynek több előadás-sorozat (pl. a tréfás nevű „MOSZT vagy soha”, illetve a „mosztaparti esték”) lett az eredménye, illetve számos konferencia, ezekből készült kötet és sikeres pályázat lett a megfogható termése.

Szintén tényekben jól megragadhatóan eredményes a közös szakmai munkánk a *Végh Ferenc* és *Dávid Ferenc* egyetemi adjunktusok, valamint *Bene Krisztián* egyetemi docens által irányított *Magyar Hadtudományi Társasággal*, illetve annak Dél-dunántúli Tagozatával, amelyet utóbbi kolléga 2016-ban kutatócsoportunk által kiadott kötete is jól bizonyít.

Hosszú listán sorolható fel az együttműködésünk a *Végyvári Valenyina* címzetes egyetemi tanár által nagyszerűen menedzselte *POK-kal*, a *Pécsi Orosz Központtal*, ezt számos közösen szervezett rendezvény, fórum is tanúsítja.

Természetesen az „anyacég” tanszékeivel is élő a kapcsolat, tehát az új- és modernkori történeti tanszékekkel, illetve a történész doktori programmal, utóbbira példaként hadd említsük meg, a MOSZT 6. kötete a doktori program *Kutatási Füzetével* közös sorozatban és közös kiadványként jelent meg, *ebben a Vitári Zsolt* szerkesztővel történő kooperációt emelném ki.

Az akadémiai fórumok közül a *PAB Kelet és Közép-Európa Munkabizottságával* alakult ki kitűnő munkakapcsolat, jelenlegi vezetője *prof. Sasalmi Endre*.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Történettudományi Intézetével szintén élő a kapcsolatunk, *Katona Csaba* és *Hornnyák Árpád* a műhely budapesti képviselői, ennek a fővárosi jelenlétben, illetve az országos fórumokban, pl. a Múltunkban, Világtörténetben megvalósuló megjelenésben van óriási jelentősége.

Az akadémiai vonalat lezárva, szintén komoly szerepe van életünkben a *Magyar és Orosz Tudományos Akadémiák Történész Vegyesbizottságának* is, amelynek jómagam 2006-óta, *Kolontári Attila*, a kutatócsoport társelnöke pedig 2012 óta tagja. Itt módunkban áll a hazai és az orosz történeti kutatás fősodrára rákapcsolódnunk, és saját projektjeinket, pályázatainkat a hazai és a nemzetközi fő trendekkel összehangolnunk.

A külső hazai fórumok közül természetesen kitüntetett a kapcsolatunk az *ELTE Ruszisztikai Intézetével*, vagy, ahogy ma hívják, *Ruszisztikai Kutatási Központjával*, amelynek születéséről a közlemény elején szóltam, a vele egy helyszínen lévő *Budapesti Orosz Központtal*. Rácsatlakozunk egymás projektjeire, publikálunk egymás kiadványaiban, részt veszünk egymás konferenciáin, illetve hallgatói ösztöndíjakban, doktorandusz-csereprogramokban is együttműködtünk és együttműködünk.

Egymondatos említést érdemel, hogy nemrég vettük fel a kapcsolatot az egyetlen Pécsen kívüli vidéki szlavisztikai műhellyel, a részben történelmi, részben irodalmi-nyelvészeti orientáltságú *Szabó Tünde és Szili Sándor* által vezetett *Szombathelyi Szláv-Filológiai Társasággal*, 2014 óta vannak közös részvételű konferenciáink.

Egy egyetemes történeti tematikára alakult műhely rangját nagymértékben mutatják *nemzetközi kapcsolatai*, szerencsére e tekintetben is értünk el számottevő eredményeket. A Kutatócsoport tagjai hozták magukkal saját nemzetközi kapcsolatrendszerüket: A RAN – az *Orosz Tudományos Akadémia Kelet-Európa és Balkán Kutatási Központja* már a MOSZT megalakulása előtt, a 90-es évek közepe óta kiemelt tudományos partnerünk, amely legmegfoghatóbban nemzetközi konferenciákban és nemzetközi kiadványokban, valamint ösztöndíjakban és kutatói utakban realizálódik.

Egy rangos, moszkvai székhelyű nemzetközi tudományos szervezettel is sikerült már a 90-es évek végétől intenzív kapcsolatokat kiépíteni, az *AIRO XXI-vel*, a *Modern Orosz Történelem Kutatóinak Társaságával*, amely több tucat ország tudósait tömöríti magába, jómagam 2005-től a nemzetközi tanácsadó testület tagjaként dolgozom, kollégám és barátom *Kolontári Attila* forrásgyűjteményét pedig nemrég jelentették meg, illetve közöltek részletes recenziót róla.

Harmadik, még viszonylag új partnerünk 2012 óta a *Sztavropoli Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem Történelem Fakultása*, ezt a kapcsolatot *Kolontári Attila* hozta tető alá, és olyan intenzív és sikeres, hogy már vendéglőadás, kölcsönös látogatások, a sztavropoli egyetemi évkönyvben közölt publikációink fémmjelzik a működését, sőt 2014-től sikerült útjára indítani egy új közös folyóiratot, az *Oroszország és Magyarország a történelem keresztútjain* címmel.

Szintén a Híd szerep és az orosz-magyar történész együttműködés szép példája, hogy sikerült felvennünk a kapcsolatot az egyik legnagyobb *moszkvai történeti szakkiadóval*, a *Terrával*, amely jogdíj fizetése nélkül rendelkezésünkre bocsájtotta egy tudományos szenzáció számba menő kiadványát, az „*Azef levelei*” című könyvét, amely a MOSZT második köteteként, forráskiadványként jelent meg.

Részben a hazai, részben a külföldi kapcsolatok közé tartozik a *Moszkvai Magyar Levéltári Intézettel* való folyamatos tudományos kapcsolattartás, amely kitűnő ösztöndíj- és kutatási lehetőségekkel áll első sorban a vállalkozó szellemű tehetséges fiatalok rendelkezésére, illetve,

amíg működött, a Balassi Intézettel, ez ügyben *Seres Attila* vezetői megbízása idején voltak a legsikeresebb projektjeink. Nemrégiben az együttműködés keretében *Gönczi Andrea* történész, a kutatócsoport tagja töltött két kutatói hónapot Moszkvában.

Egy önálló egyetemi műhely nemcsak szakmai fórumokkal, hanem *civil szervezetekkel és cégekkel* is tartja a kapcsolatot, és ezekre a kontaktkokra elsősorban nekünk van szükségünk. 3 szervezetet említenék meg, a *PRC-t*, a *Pécsi Rotary Clubot*, a *Pécsi Magyar-Orosz Társaságot*, s végül a számunkra kiemelten legfontosabbat, az *LDSZ Biztonságtechnikai KFT-t, fő szponzorunkat*. Míg az első két szervezet elsősorban előadás meghívásaival fórumot jelent a MOSZT számára, illetve tehetséges fiataljaink részére, utóbbi, az LDSZ anyagi támogatása tette lehetővé számos kiadványunk megjelenését. Az elmúlt 3 évben a *MOSZT-LDSZ együttműködési megállapodás alapján több mint 800 ezer ft. támogatást kaptunk a KFT-től*, logója ott van kiadványaink elején, és ez a cég nagyszerű példát mutat arra, hogy egy kis-közepes méretű vállalkozásnak is lehet társadalmi küldetésudata, áldozhat a kultúrára és a tudományra, hálásak vagyunk ezért a cég tulajdonosának, kereskedelmi igazgatójának, *Szabó László* közgazdásznak.

A hídszerep mellett műhelyünk másik kiemelten vállalt profilja a fiatal tehetségek felkutatása és támogatása, a tudományos utánpótlásnevelés. A kutatócsoport 2004 óta *eddig megjelent 11 kötetében és 5 füzetében közel félszáz tanulmányt közölt fiatal kutatók, diákok tollából*, s emellett kb. kéttucatnyi egyetemistának, doktorandusznak, fiatal kutatónak biztosított konferencia előadás-lehetőséget. *5 diákunk ért el eddig 5 alkalommal kiemelkedő eredményt különböző tudományos megmérettetéseken. 2007-ben Kakassy Bernadett harmadik díjat kapott az ELTE Ruszisztikai Intézet és a Ruszisztikai Alapítvány „Az év orosz dolgozata” pályázatán. Ugyanott Szunomár Szabolcs 2008-ban 3. díjat, 2012-ben pedig Zsemlye János 2. díjat ért el. Kutatócsoportunk korábbi tudományos titkára, Máté Zsolt a 2012-es debreceni OTDK-n szovjetológiai tárgyú dolgozatával első helyezett lett. 2014-ben Szunomár Szabolcs a legközérthetőbb előadás díjában részesült a VI. Nemzetközi és XII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencián, 2015-ben pedig Máté Zsolt megismételte OTDK első helyét a 2015-ös piliscsabai OTDK-n. Bárdonicsék Dominka 2017-ben különdíjat kapott az ELTE pályázatán, és legfrissebb és egyben talán legjelentősebb eredményünk,*

hogy „Az év orosz dolgozata” 2018-as kiírásán Saáry Gábor történész-hallgatónk, kutatócsoportunk tagja az első díjat hozta el kitűnő primer forráskutatáson alapuló hadtörténeti munkájával.

Talán az elért eredményekre is tekintettel a Kutatócsoport alapító vezetőjét *Dr. Bebesi György egyetemi docent* 2013 tavaszán a PTE rektora ünnepélyes keretek között „*elkötelezett és odaadó tehetséggondozó tevékenységéért*” írásos dicséretben részesítette.

Utaltam már a korábbiakban *előadásainkra, előadássorozatainkra, illetve rendezvényeinkre*, most itt idő, illetve hely hiányában és a teljesség igénye nélkül csupán néhány jelentősebbet emelnénk ki (konferenciáinkról most nem beszélnék, hiszen mindegyikből kötet készült):

2006. *Könyvbemutató*: Bebesi György „Az orosz politikai konzervatívizmus 100 éve” c. kötetét bemutatta: Dr. Hornyák Árpád.

2007 *tavasza*: *Belarusz nagyköveti látogatás*, a Külügyi Társasággal közösen.

2007 *ősze*: „*Itt és MOSZT*”. *Előadássorozat* a Pécsi Történészcéhhez közösen.

2008 *ősze*: „*MOSZT vagy soha*”. *Előadássorozat* a Hadtudományi Társasággal közösen.

2009 *ősze*: *Afganisztán háttérelőadások* konferenciához.

2014. *október*: nagyszabású 10 éves jubileumi konferencia a PAB székházban.

2017. *Forradalmak és kölcsönhatások 1917. október 19. Orosz Birodalom-Szovjetunió-Oroszország*. A PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottságával közösen, nagyszabású országos konferencia az 1917-es orosz forradalmak apropója kapcsán.

A MOSZT saját weboldallal rendelkezik – manapság ez már kötelező, és külön profilja van a facebookon, karbantartását, frissítését jelenleg *Máté Zsolt* és *Csurgai Zoltán* végzik.

A *kutatócsoport személyi összetételéről* annyit, hogy az alapító vezetőn kívül a szintén alapító tag *Kolontári Attila* a csoport társelnöke, ő jelenleg a KE docense, *Harsányi Iván* professzor emeritus a műhely örökös és tiszteletbeli elnöke nemrég hunyt el, meg kell említeni *Lengyel Gábor* titkár nevét, aki a műhely 2004-2012 közötti időszakában játszott fontos szerepet, napjainkban védés előtt álló doktorandusz. A MOSZT következő titkára *Máté Zsolt* volt, aki a tudományos, pályázati és informatikai feladatokat fogta össze, jelenleg doktorandusz hallgatónk, őt 2018

szeptemberétől Csurgai Zoltán mesterszakos hallgató követte, aki jelenleg is a műhely titkára, *Ormos Mária akadémikusban*, professzor emeritában pedig „*alapító anyánkat*” tiszteljük.

Legfontosabb kiadványsorozatunk a már nemzetközi hírnevet szerzett *MOSZT Könyvek*, amelynek 2004 és 2018 között eddig eme munkával együtt 13 kötete jelent meg, köztük forráskiadványok, monográfiák, tanulmány- és konferenciakötetek, részletes bemutatásuktól most eltekintek, hiszen kiadványainkról külön tanulmányok szólnak, és számos recenzió jelent meg róluk különböző fórumokban. Megemlíteném legutóbbi két kötetünket, tavasszal egy országos nagy projekt keretében együttműködve az ELTE-vel megjelentettük új műfaji kísérletként a hazai történeti ruszisztika elmúlt évtizedének *receptióját*, azaz a magyar történeti ruszisztikai munkákról írt *recenziókat*. A kötet, mind budapesti, mind pécsi bemutatóján komoly szakmai elismerést kapott, recenzió jelent meg róla *Szavák Gyula* tollából a *Századokban*, jelenleg gyűjtjük a második kötet anyagát, amely a külföldi történeti ruszisztika hazai fogadtatását dolgozza fel. 2018 tavaszán megjelent *Új Nemzedék* című tanulmánygyűjteményünk, amelyben nevének megfelelően a pécsi ruszisztika fiatal, új generációja kap írásaival helyet, jelen kötet pedig 2017 áprilisi konferenciánk anyagát tartalmazza.

A MOSZT Könyvek mellé 2015-ben újtára indítottuk a *MOSZT Füzeteket*, amely már ötödik számánál tart, ebben a sorozatban elsősorban tehetséges fiataljaink díjnyertes munkáit tesszük közzé, illetve publikációérett diplomamunkákat, OTDK pályaműveket és minősített kollégák monográfiánál rövidebb írásait (például 2017-ben a második világháborús francia-szovjet kapcsolatokról). Legutóbbi Füzetünk 2018 tavaszán *Mohai-Kakasy Bernadett: Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján* című dolgozata volt, ami egykori díjnyertes pályamunkája alapján készült.

Kiadványinkat évente egy vagy két alkalommal szakmai könyvbemutatókon mutatjuk be, amelyek helyszínéül általában a Bölcsészettudományi Kar Társadalomtudományi Szakkönyvtára, vagy amennyiben kivisszük a városba a rendezvényt, akkor a Pécsi Művészetek Háza szolgál helyszínül, illetve egyes kiadványainkat Budapesten az ELTE Ruszisztikai Intézetében és az Orosz-magyar Történész Vegyesbizottságban mutattuk be.

ILLÉS KORNÉLIA

A RAZIN-FÉLE FELKELÉS EGY 1672-ES ANGOL NYELVŰ FORRÁS TÜKRÉBEN

Az 1667-1671 között zajlott Sztyepan Razin-féle kozákfelkelésről magyar nyelven elsősorban *Szvák Gyula* munkáiban olvashatunk; 1988-ban megjelent *Hamis cárok* c. kisalakú könyvében találkozhatunk a leg részletesebb leírással. Jelen tanulmányban a Razin-féle felkelés ismertetése egy olyan korabeli angol nyelvű forrás segítségével történik, amely nemcsak a magyar, de a nemzetközi ruszisztikai szakirodalomban is feldolgozatlan.

A forrás ismertetése előtt szükséges néhány mondatban kitérnünk a XVII. századi moszkvai állam azon problémáira, amelyek végső soron a Razin-féle felkelés kitöréséhez vezettek. A tárgyalt esemény *Alekszej Mihajlovics Romanov* regnálása idején zajlott, aki 1645 és 1676 között állt Oroszország élén. A fiatal cár már nem sokkal trónra kerülése után komoly problémával nézett szembe, ugyanis 1648-ban zavargások törtek ki a fővárosban. Az 1646-ban bevezetett sóadó, a dohányra kivetett magas vámtétel és a hatalmukkal visszaélő „erős emberek” intézkedései a moszkvai lázadásban törtek felszínre.¹ A zavargások leverése után kérelemmel járultak a cár elé a szolgáló nemesek és a moszkvai kereskedők képviselői: arra kérték Alekszej Mihajlovicsot, hogy hívja össze a *zemszkij szobort* a hivatali önkényeskedések kivizsgálására, a nép sérelmeinek orvoslására.² A cári udvarnál tartózkodók belátták, hogy a korrupt hivatalnokok és az elégedetlenkedő nép megbüntetésével már nem lehet megoldani minden problémát, s ezért Alekszej egy új törvénykönyv kidolgozása mellett döntött.³ Az *Odojevszkij herceg* vezette munkálatok eredménye az 1649. január 29-én szentesített új törvénygyűjtemény, a „*Szobornoje Ulozsenyije*”.⁴ A kompiláció alapvetően a szolgáló nemesség érdekeit védte (szolgálatától tette függővé a *votesina* tulajdonlást), a Razin-féle felkelés szempontjából azonban a legfontosabb intézkedése az volt, hogy a

¹ SZVÁK, 1988. 76.

² SZVÁK, 1997. 103.

³ ZIEGLER, 1996. 61.

⁴ PLATONOV, 1936. 199-200.

jobbágyokat felkutatási idő nélkül véglegesen a földesurakhoz kötötte.⁵ A röghözkötés következtében a jobbágyok egy része az ország déli felére, a határvidékekre való szökés mellett döntött.⁶ Az 1650-es évek elején eretneknek nyilvánított istenszeretők (1666-tól óhitűeknek nevezzük őket) szintén Oroszország határterületeire menekültek, elsősorban a Don vidékén élő kozákság számát gyarapítva. Az itt letelepedett óhitűek közül az 1667-ben kitört kozáklázadásnak sokan aktív részvevői voltak.⁷ A szóban forgó terület népességét növelték azok a szegényebb rétegek soraiból származó menekültek is, akik az 1654-ben kezdődő lengyel - orosz háború alatt fokozatosan növelt adóterhektől próbáltak megszabadulni. A 13 évig tartó háború során rengeteg szökött katona és katonáskodás elől menekülő paraszt érkezett a doni kozákság soraiba, akik jobb megélhetést és bánásmódot reméltek új lakóhelyüktől. Ezzel azonban növekedett a szegénység is, hiszen az e területen élők rendszeres cári adományokban részesültek, amelyek a lengyel háború idején elmaradoztak.⁸ Összességében elmondhatjuk, hogy Alekszej Mihajlovics azon intézkedései, amelyek a társadalom szegényebb rétegeit negatívan érintették (új adók kivetése, adóemelés, pénzrontás), s amelyek miatt sokan a délre szökés mellett döntöttek, mind-mind hozzájárultak a Sztyepan Razin vezette lázadás kitöréséhez.

Amint az a tanulmány címében is olvasható, a tárgyalt forrás 1672-ben, angol nyelven jelent meg, „*A Relation Concerning the Particulars of the Rebellion Lately raised in Muscovy by Stenko Razin; Its Rise, Progress, and Stop; together with the manner of taking the Rebel, the Sentence of Death passed upon him, and the Execution of the same*” címmel, melyet magyarra ekképpen fordíthatunk: *Beszámoló a Moszkóviában mostanság lezajlott Sztyepan Razin- féle lázadásról; annak kialakulása, folyamata és megállítása; a lázadó elfogásának módjával, a rá kivetett halálos ítélettel és kivégzésével együtt.* Mielőtt nekilátnánk a forrás ismertetéséhez, szót kell ejtenünk a keletkezésével kapcsolatban felmerülő kérdésekről. Ugyanis jogosan felvetődhet néhányunkban, hogy a XVII. században, egy Oroszországban lezajlott felkelés története és végkimenetele miért jelent meg nyomtatásban már a lázadás leverését követő évben Angliában? Erre

⁵ SZVÁK, 2001. 195.

⁶ HOSKING, 1997. 70.

⁷ HOSKING, 1997. 70.

⁸ SZVÁK, 2001. 199.

a kérdésre egyértelmű, biztos válasszal nem szolgálhatunk, ennek ellenére (a teljesség igénye nélkül) néhány lehetséges választ megemlítenénk, a probléma helyes megválaszolására azonban további kutatás szükséges.

A röpirat megírásában jelentős szerepe volt az Oroszország és Anglia közötti kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatoknak. Az egészen a Moszkvai Társaság alapításáig (1555) visszanyúló kereskedelmi kapcsolatok miatt⁹, Anglia nyilván érdekeltté vált a szinte egész Dél- Oroszországra kiterjedt lázadásban. A *P. Dukes - G. P. Herd - J. Kotilaine szerzőhármas, 2009-ben megjelent Stuarts and Romanovs: The Rise and Fall of a Special Relationship* c. munkájukban arra a konklúzióra jutottak, hogy a XVII. századi gazdasági kapcsolatok vonatkozásában, önmagában az angol-orosz kereskedelem teljes kudarcnak tekinthető. „Mindazonáltal, az angol-orosz kapcsolatok egészének összefüggésében, a két dinasztia közti viszony szemszögéből nézve már más a helyzet, ugyanis »a kereskedelem maradt a bilaterális viszony alapja«. Ez volt a kulcs a XVII. században a diplomáciai dialógus fenntartására, amely bár nélkülözte az állandó követségeket, időről időre mindkét oldalról követküldéshez vezetett.”¹⁰ Az Alekszej Mihajlovics uralkodása idején, a két ország között fennálló diplomáciai kapcsolatról *R. Massie Nagy Péter élete és kora* c. monográfiájából is megbizonyosodhatunk, a szerző ugyanis leírja, hogy 1664-ben egy angol követség érkezett a cár udvarába.¹¹ Az 1664 előtt fennálló diplomáciai kapcsolatra példaként említhetjük a brit származású Samuel Collins doktort, aki 1660 körül ment az orosz fővárosba, ahol a cár személyes orvosa lett. Collins 9 évig állt az uralkodó szolgálatában, majd visszatért szülőföldjére.¹² További magyarázattal szolgálhat a tárgyalt szöveg kiadására, hogy a korszakban Angliában (s feltehetően Nyugat- Európa más országaiban is) Oroszország egy egzotikus helyként jelenhetett meg, így a nyugati emberek erős érdeklődést mutattak a Keleten történő események iránt.

A forrás, műfaját tekintve metszetekkel illusztrált röpirat. Két metszetet illesztettek a címoldal elé: az elsőt Sztjepan Razin személye látható, a másodikon pedig az, hogy az elfogott kozákvezér és testvére

⁹ SASHALMI, 2011. 82.

¹⁰ SASHALMI, 2011. 84.

¹¹ MASSIE, 2014. 22-23.

¹² POE, 2008. http://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=history_pubs (letöltés: 2016. 10. 03.)

miként kényszerült végigvonulni Moszkva utcáin. Angliában a könyvnyomtatás és ezzel együtt a különböző kiadványformák (így a pamfletek, röplapok, röpiratok is) a XVII. században terjedtek el. London központi szerepet játszott e folyamatban: itt volt megtalálható a legtöbb nyomda, és itt adták ki a kiadványok nagy részét.¹³ G. Etényi Nóra egy tanulmányában a „véleményformálás legközvetlenebb és legközérthetőbb” eszközének nevezi a metszetekkel illusztrált röplapokat, s hozzáteszi még, hogy e műfaj segítségével próbálták szélesíteni a nyomtatott hírek olvasóközönségét.¹⁴ Az említett metszetek után következik a forrás címoldala, amelyen megtalálható a szöveg címe, a kiadó („*Authority*” van feltüntetve), a kiadás ideje (1672), a nyomdász személye (*Thomas Newcomb*), a szerző neve azonban nem olvasható rajta. A kiadás helye London, ez a nyomdász nevéből válik egyértelművé, ugyanis Thomas Newcomb a tárgyalt korszak egyik legnagyobb londoni nyomdásza volt: 3 rendszeres kiadványa jelent meg, 12 alkalmazottat és egy ipari tanulót is foglalkoztatott.¹⁵

A címoldal után kezdődik maga a szöveg, amely két részből áll: az első rész a hosszabb terjedelmű, s ez a Sztjepan Razin- féle kozák-felkelés kirobbanását, folyamatát és végkimenetelét tárgyalja igen részletesen, a második rész pedig az 1671 júniusában halálra ítélt és kivégzett kozákvezérnek felolvasott halálos ítéletet írja le. Mivel jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a forrás teljes szövegét közöljük magyar fordításban, ezért csak azon részek ismertetésére és elemzésére kerül sor, amelyek fontosak a Razin-féle felkelés szempontjából. A szöveg azon pontjain, amelyek magyarázatot igényelnek, lábjegyzetes formában tesszük meg észrevételeinket. Elmondható az angol szövegről, hogy alapvetően kronologikus sorrendben haladva, igen részletesen szól a felkelésről, a mai kutatások fényében is helyes adatokat közöl, s csak néhány helyen fordul elő, hogy az ismeretlen szerző pontatlan dátumot ad meg vagy túlzásokkal él.

A kozákság pár mondatban történő bemutatása után tér rá az író Sztjepan Razin¹⁶ személyére, akiről mindössze annyit ír, hogy doni

¹³ BARBIER, 2005. 177- 178.

¹⁴ G. ETÉNYI, 2012. 125.

¹⁵ KREITZER, 2011. <http://www.campbellsville.edu/the-prodigal-printer-henry-hills-the-baptistpublisher-of-the-king-james-bible> (letöltés: 2016. 10. 03.)

¹⁶ Sztjepan Tyimofejevics Razin 1630 k. született. Édesapja, Tyimofej ún. „házzal bíró” kozák lehetett, édesanyja ismeretlen nevű török nő. Az első Razinra utaló forrás 1652-ből való: Cserkasszkban engedélyért folyamodik a Gyűléshez, hogy meglátogathassa a

kozák volt, s lázadást indított Alekszej Mihajlovics cár ellen. A felkelés kitörésének ürügyeként Sztjepan egyik testvérének halálát (s az emiatt érzett bosszúvágyat) hozza fel, akit parancsszegés miatt *Jurij Dolgorukij* bojár felakasztatott.¹⁷ Az 1667-ben induló portyán a kozákok végigrabolták a Volga-menti területeket¹⁸, elfoglalták Jaickij várát¹⁹, onnan tovább haladtak a Kaszpi-tengerre²⁰, majd ismét a Volgán hajóztak. Ezután egészen Perzsia határáig mentek, ahol hatalmas károkat okoztak mind a perzsa sah, mind az orosz cár alattvalóinak.²¹ A kozákok megállítására Asztrahány városának vajdája csapatokat küldött ellenük. Razin inkább bocsánatot kért, amellyel végül sikerült elérnie, hogy a cár megbocsásson neki és társainak, továbbá ígéretet tett, hogy nem rabolnak és fosztogatnak ezután sehol sem.²² Nem sokkal

Szoloveckij- kolostor csodatévő szentjeit. A következő években a kozák követség tagjaként járt Moszkvában és Asztrahányban, ahol valószínűleg széleskörű nyelvismeretét (állítólag 8 nyelven beszélt) hasznosították. SZVÁK, 1988. 81- 82.

¹⁷ Ahogy azt a tanulmány elején már olvashattuk, a lázadás kirobbanásának oka ennél jóval összetettebb. Kiegészítésként hozzá kell még tennünk, hogy a Don folyóhoz érkező tömegek az ún. „mezítelen” kozákok létszámát növelték, emiatt még nagyobb lett a szegénység és éhezés. Egy zsákmányszerző portya tűnt ideálisnak a problémák megoldására, azonban az Azovi- és Fekete-tengerre az Azovban emelt török erőd, a Kaszpi-tenger felé az orosz erődök miatt vált nehezzé a kijutás. 1667-ben véget ért a lengyelek ellen vívott háború, s még többen érkeztek a Don vidékére, ezzel még jobban nőtt a szegénység, így az egyetlen kiút egy zsákmányszerző hadjárat indítása volt a Volga folyón. ANPILOGOV, 1951. 157- 158.; SZVÁK, 1988. 79- 82.; SZVÁK, 2001. 199- 200.

¹⁸ 1667-ben a „mezítelenek” Perevoloknál gyülekeztek (számuk közel ezer harcoszt számlált), majd ősszel megindultak a Volgához. A 35 hajóból álló kozákflottilla eljutott egészen a Volga torkolatáig. NIEDERHAUSER- SZVÁK, 2002. 36.; SZVÁK, 1988. 83.

¹⁹ Itt teleltek át a kozákok, s a következő év (1668) tavaszán folytatták útjukat a tenger felé. SZVÁK, 1988. 83.

²⁰ Az egyre növekvő kozák csapatok (kb. 40 hajó kétezer harcossal) 1668 tavaszától kezdve többször feldúlták a perzsa partvidéket Derbenttől Bakuig. Egy sor települést kifosztottak, rengeteg férfit megöltek, s asszonyokat hurcoltak el. PLATONOV, 1936. 203.; SZVÁK, 1988. 83.; HART, 2004. 1271.

²¹ Razin egy perzsa fennhatóság alá tartozó félszigeten telelt át csapataival 1668-ban, a következő év tavaszán további portyákat indítottak türkmén területekre. 1669 júniusában az 50 hajóból álló perzsa flotta tengeri ütközetre kényszerítette a kozákokat, akik legyőzték a túlerőben levő ellenfelet. Győzelmet arattak ugyan, de a nagy veszteségek miatt, illetve azért, mert a sah új hajóhadat indított ellenük, nem maradt más választásuk, mint hazatérni. SZVÁK, 1988. 84.; ANPILOGOV, 1951. 158.

²² Miután sikeres tárgyalás zajlott le a cár és Razinék között, 1669. augusztus 22-én a kozák sereg a lakosság által ünnepelve vonult be Asztrahány városába, ahol a hivatalnokréteget megvesztegették, a nép közé pénzt szórta, a zsákmányolt keleti áru egy részét eladták. SZVÁK, 2001. 200.; SZVÁK, 1988. 84- 85.

ezt követően a kozákok visszatértek a Don környékére²³, ahol a forrás szerzője szerint Razin megölette azon kozákokat, akik nem csatlakoztak felkeléséhez. Ismét a Volgán hajózva elfoglalták Caricin városát²⁴, és legyőzték az ellenük küldött cári sereget. Asztrahány városába indultak tovább²⁵, ahol kivégezték *Ivan Szemenov Prozorofszkij* kormányzót (erre a sorsra jutott sok nemes és katona is). A kozákok kifosztották a kincstárat, kirabolták a templomokat és a gazdag emberek házeit. 1670. július 28-án hagyták el a várost.²⁶ Újra Caricinba mentek, majd Szarátov következett és Szamara (elfoglalták a városokat, a kormányzókat megölték, a kincseket elvitték). Szimbirszkhez érve ostrom alá vették a várost, azonban a várig már nem jutottak el a kozákok, ugyanis *Ivan Bogdanovics Miloszlavszkij* kormányzó vezetésével

²³ Innentől már nem szokványos kozák rablóhadjáratról beszélünk, ugyanis a hazaérkezés után a kozákok nem szélednek szét: Cserkasszktól (a Doni Had központja) két napi járásra erődítést emeltek és berendezkedtek. A sereg 1670 tavaszára már 4-5 ezer főre duzzadt. Márciusban Razin embereivel együtt Cserkasszka ment a kozákgyűlésre (*krug*), ahol megkérdezte az összegyűlteket, hogy merrefele szeretnének hadakozni. Három lehetőséget vázolt fel: Azov irányába, a „gonosz bojárok” ellen vagy a Volgára. Végül a döntés a harmadik opcióra esett, azonban a vállalkozás célja immár „a „gonosz bojároknak”, a cár „rossz tanácsadóinak” megsemmisítése, és a „jó” cár megsegítése” volt. SZVÁK, 2001. 200.; SZVÁK, 1988. 86- 87.; SZVÁK, 1997. 113.

²⁴ A kozákok cselekedeteiben megjelenik a „rablóvállalkozáson túlmutató szociális motívum”: már nem csak a zsákmányszerzés a cél, hanem a „gonosz bojárok” megbüntetése is. A portya kozákfelkeléssé alakult, s Razin meghirdette a jobbágyok felszabadítását. Az immár 7 ezer főt számláló sereg először Caricinba ment. Itt tartózkodásuk idején a kozákok kivégezték a gonosz hivatalnokokat és kifosztották a gazdag embereket, elégették az összes alá- fölérendeltségi viszonyra utaló dokumentumot, s felszabadították a jobbágyokat. SZVÁK, 1988. 87- 88.; SZVÁK, 2001. 200.

²⁵ Délre indultak, Asztrahány felé, ami azért érdekes, mert Moszkva (ahol elméletileg a „gonosz tanácsadók és bojárok” befolyásolták a „jó cárt”) pont ellenkező irányban, északra található. Ez talán azzal magyarázható, hogy egyrészt mozgalmuk tömegbázisának kiszélesedését várták e területtől, másrészt jó emlékeket őriztek a városról. SZVÁK, 1988. 89.

²⁶ A Volga menti parasztok és szolgák csatlakoztak a lázadáshoz, ennek köszönhetően pedig már népmozgalomról s nem kozáklázadásról kell beszélnünk. A mozgalomnak nem volt világos célja, hiszen sokáig azt sem tudták eldönteni, hogy a főváros felé induljanak- e egyáltalán. Igyekeztek kiszélesíteni a felkelés területét: a Donhoz és az Észak- Donyechez is csapatokat küldtek. Azonban hiába terjedt ki hatalmas területre az ellenállás a Volga mentén, ha a harcoló egységek között szervezetlen volt a kapcsolat. SZVÁK, 2001. 200- 201.; SZVÁK, 1988. 89.

sikerült megállítani Razin csapatait.²⁷ A harcokban megsebesülő Sztjepan kénytelen volt visszavonulni asztrahányi szállására.²⁸ Ennek ellenére a kozákok követei sok helyen továbbra is lázadásra buzdították a népet, szabadságot ígértek s megváltást a bojáróktól és nemesektől, akik szerintük a nép elnyomói voltak.²⁹ A forrás szerzője azzal folytatja írását, hogy Razin minden eszközt bevetett Oroszország tönkretételére és a nép maga mellé állítására, s ennek példaként a következőt hozza fel: a kozákvezér készítettett két hajót, az egyik vörös bársonnyal volt lefedve, s azt terjesztették, hogy Alekszej Alekszejevics cárevics utazik benne.³⁰ A cárevics azonban édesapja jelenlétében hunyt el 1670. január 17-én Moszkvában, s másnap már el is temették. Sztjepan külföldön azt híresztelte, hogy a cárevics hozzá menekült a gonosz bojárók elől, és a cár parancsára kell megölnie az áruló bojárókat.³¹ A másik hajó fekete bársonnyal volt letakarva, s ebben ál-

²⁷ Szeptemberre (mire a felkelők Szimbirszkhez értek) számuk közel 200 ezer főre duzadt az útközben folyamatosan csatlakozó jobbágyok és szegények tömegeinek köszönhetően. A várost ugyan elfoglalták a kozákok, azonban az erőd egy hónapig tartotta magát. A lázadás ekkor már hatalmas területeken zajlott (végig a Volga mentén, a Donnál és más helyeken is), igaz az ellenállás nem volt összehangolt. Hiába voltak számbeli fölényben az ellenük küldött cári csapatokkal szemben Szimbirszknél, az irreguláris, fegyelmezetlen sereg szükségszerű vereséget szenvedett októberben Jurij Dolgorukij csapataitól, amelyek külföldi mintára megszervezett katonai ezredekben álltak. PLATONOV, 1936. 204.; SZVÁK, 1988. 92-93.

²⁸ Sokan megfutamodtak, a csapatok szétszéledtek, sok kozákot elfogtak. Razin súlyosan megsebesült (társai egy csónakon menekítették ki), s a Volgán lefelé, egészen a Donig vonult vissza. SZVÁK, 1988. 93.

²⁹ Itt utal először a forrás a „jó cár” - „gonosz bojárók” dichotómiára, mely szerint a „jó cárt” meg kell szabadítani a rossz tanácsadóktól, gonosz bojáróktól, mivel azok a nép és a cár közé álltak. SASHALMI, 2007. 176-177.

³⁰ 1670 nyarán egy különös csónak bukkant fel a kozákflottillában: fekete vagy vörös bársonnyal volt lefedve (ez a szakirodalomban sem egyértelmű, ugyanis van, aki a cárevicset rejtő csónakot fekete bársonnyal borítottnak írja, van, aki pedig vörösnek), s eleinte senki nem tudta kit is rejt magában. Nem sokkal később a kozákok felfedték a titkot: Alekszej cárevicset őrzik, ezzel védve őt a gonosz bojáróktól. Valószínűsíthetően azért volt szükségük az *álcármesére*, hogy a mozgalomhoz újonnan csatlakozók számára, egyfajta „isteni eredetű” parasztháború legitimálását biztosítsák. SZVÁK, 1988. 90-92.

³¹ Az álcárhít a XVI. század végén bukkant fel Oroszországban. Ebben az esetben azonban nem arról volt szó, hogy a regnáló cár legitimitása ellen lépett volna fel a kozák vezér, nem kérdőjelezte meg Alekszej Mihajlovics uralkodásának jogosságát, s nem is adta ki magát cárnak. Sztjepan és az álcárevics tevékenysége nem a „jó cár”, hanem a

lítólag, a hivatalából 1666-ban letett Nyikon pátriárka volt megtalálható.³² Razinnak köszönhetően az egész Volga-vidék s az ország más területei is a felkelés mellé álltak, a szerző szerint a lázadás Moszkvától 12 mérföldre is zajlott már.³³ Erre válaszul Alekszej cár hatalmas sereget állított fel *Jurij Alekszejevics Dolgorukij* vezetésével, amely szeptember elején indult a kozákok ellen, s Szimbirszk előtt szétverte az ellenség csapatait. Rengeteg kozákot fogtak el és akasztottak fel, három hónap alatt 11 ezer embert végeztek ki.³⁴ A foglyok a vallatás-

„gonosz bojárrok” ellen irányult. A »jó cárról« alkotott elképzelés alapeleme a cár természetéből fakadó jóindulatába és igazságosságába vetett hit, a társadalom minden csoportja (de főként a köznép) iránt. Következésképp bármiféle jogtalanság, elnyomás forrása nem maga a cár, hanem egyrészt az ő közvetlen környezete, azok a gonosz tanácsadók, akik félrevezetik őt, másrészt a hivatalnokok, akik »nem veszik figyelembe és megmástítják az ő kívánalmait«.” (SASHALMI, 2007. 171- 172.) A történetírás a „lázadás a cár nevében” kifejezéssel illeti azon XVII. századi mozgalmakat, ahol a lázadást a „gonosz bojárrok”, a cár környezete elleni fellépéssel indokolták, s a hatalmon levő uralkodó legitimitását nem kérdőjelezték meg. A Razin- féle felkelés esetében tehát az álcarhit egy olyan változatával találkozhatunk, amely „az ideológiai vészpartalék szerepet játssza”. SZVÁK, 1988. 92.; SZVÁK, 1995. 104-105.; SZVÁK, 2009. 995.; SASHALMI, 2012. 726.

³² A minél nagyobb tömeget elérni kívánó kozákok még egy fantomhajót úsztattak magukkal, mely (szakirodalomtól függetlenül) fekete, vagy vörös bársonnyal volt borítva, s állítólag a pátriárkai székéből letett Nyikon tartózkodott benne. Az egyházfő azonban a cáreviccsel ellentétben tényleg életben volt még, s valószínűsíthető, hogy a kozákok fel akarták venni vele a kapcsolatot, melyet Nyikon elutasított. A mozgalom egyszerre élt tehát „az álcar- és álpátriárka- hiedelem biztosította legitimitációval.” SZVÁK, 2009. 995.; SZVÁK, 1988. 92.

³³A hatalmas területre kiterjedt lázadás reménnyel töltötte el a parasztokat és jobbágyokat: sok helyen fellázdadtak földesuraik ellen és csatlakoztak a felkelő sereghez. (WALSH, 1958, 100.) Nem csak oroszok tízezrei, de mordvinok, csuvasok, cseremiszek és tatárok is részt vettek a közép- volgai régióknak nevezett nagyjából téglalap alakú területen zajlott lázadásban. E térséget (melynek 4 sarkán jelentős városok helyezkednek el: Nyizsnyij Novgorod, Kazany, Szimbirszk, Tambov) körülbelül két hónapig a mozgalomban résztvevők irányították. HART, 2004. 1273.

³⁴A Szimbirszk alá küldött reguláris cári hadseregnek sikerült legyőznie a rosszul szervezett lázadó csapatokat. Miután Razint kimenekítették emberei, a lázadás nem fejeződött be azonnal, ezért büntető- és rendteremtő akciók sora zajlott le az elkövetkező hónapokban. A büntetőharcok során Arzamasz városában 11 ezer felkelőt akasztottak fel vagy fejeztek le. PLATONOV, 1936. 204- 205.; VERNADSKY, 1962. 135.; SZVÁK, 1988. 93.

során elárulták céljaikat: Moszkvába szándékoztak menni, ahol a nemesek életét élték volna; jelszavuk a forrás szerint: „*Not'schay*”³⁵ volt. Dolgorukij csapatainak három hónap alatt sikerült leverniük a lázadást a Don vidékén; a többi területre más embereket küldött a felkelés leverésére Alekszej. Sztjepan Razinra visszatérve elmondja a szerző, hogy miután a sérülése miatt a Donig menekült, a doni kozákok azon csoportja, amely végig hűségesek maradt a cárhoz, Caricin közelében elfogta a kozákvezért.³⁶ Sztjepant *Frolko* nevű testvérével együtt szállították a fővárosba. Mikor Moszkvától már csak egy mérföldre jártak, egy szekér érkezett eléjük, amelyre egy akasztófa volt felszerelve. Sztjepannak át kellett öltöznie egy régi, szakadt ruhába, majd a nyakára szerelt vaslánccal az akasztófához láncolták, kezeit az oldalgerendákhoz kötötték, s lábait szétfeszítették. Frolkónak gyalog kellett mennie a szekérhez láncolva. A városba való bevonulásukat több ezren nézték, s Sztjepan lehajtott fejjel állt a kocsin. Ezután megkínózták és kivallatták mindkettőjüket. Frolko állítólag sokkal nehezebben viselte a procedúrát, s testvére próbálta megnyugtatni.³⁷ Négy nappal Moszkvába érkezésük után szállították őket a kivégzés helyére, ahol felolvasták előttük a halálos ítélet szövegét. Sztjepan keresztet vetett a Kazanyi Istenanyának szentelt templom felé, három irányba meghajtotta fejét s bocsánatot kért, majd kivégezték. Testvérét végül nem ölték meg. Sztjepan halála után Asztrahány környékén még pár hónapig tartott a lázadás.³⁸ Ezzel zárul a forrás első része, illetve az

³⁵ „A felkelők a testi valóságában meg nem mutatott Alekszejt, nyecsaj-cárevics Alekszej elnevezéssel illették: a nyecsaj jelentése pedig „váratlanul jött”, „váratlanul megjelent”, mégpedig valási értelemben. Azaz a nyecsaj-cárevics nem más, mint egy »Égből küldött cárevics«, ami viszont egyértelműen »a hatalom transzcendentális eredetét« mutatja.” SASHALMI, 2014. 156.

³⁶ Razint azok a „házzal bíró” kozákok fogták el és szolgáltaták ki a cáriaknak, akik a kezdetektől fogva sem támogatták a felkelést. Állítólag egy vasketrecben szállították a fővárosba. SZVÁK 1988. 93.; HART, 2004. 1273.

³⁷ Sztjepan ezen beszédéből Szvák Gyula Hamis cárok c. művében olvashatunk egy részletet: „...emlékezz, mennyi minden jutott neked az életben, milyen sokáig élhetél barátok között tisztességben és dicsőségben, s hogy ezeket és ezeket vezethetél, így hát most nehéz sorodat fogadd türéssel...” SZVÁK, 1988. 93.

³⁸ Sztjepan halála nem vetett véget a harcoknak, az elszigetelt csatározások sok helyen folytatódtak még. Végül a cár csapatokat küldött büntető- és rendteremtő-hadjáratokra, s sikerült a lázadókat szétszórni, visszavenni tőlük az elfoglalt erődöket, és lecsendesíteni a lázongó vidékeket. 1671 novemberében Asztrahány, a lázadás utolsó központja is megadta magát. Sztjepan Razin népszerűsége azonban nem halt vele: a paraszti és kozák daloknak és folklórnak egyik vezető alakjává vált. Annak érdekében, hogy ne ismétlődjön meg a jövőben Razin lázadása, a kormány úgy döntött, hogy megnyirbálják

utolsó oldal alján találhatunk még egy időpontot (1671. szeptember 13-23.), mely valószínűleg a forrás keletkezési idejét jelöli. Olvasható még, hogy hol íródott az angol szöveg: az „Arch- Angel” szavak Arhangelszk városát jelölik, az „on Board of the Ship, the Queen Esther” (Queen Esther hajó fedélzetén) megjegyzés szerint egy hajó fedélzetén. Ebből következtethető, hogy mivel Arhangelszk az egyik legnagyobb kereskedelmet lebonyolító városa a korszakban Oroszországnak, a forrás az angol- orosz kereskedelmi kapcsolatok hozadéka. Minden bizonnyal egy olyan angol személy írta, aki részletes információkkal rendelkezett a felkelést illetően.

A forrás második része a Razinra kirótt halálos ítélet szövegét tartalmazza. Angolul a „*The Sentence of Death read before Stenko Razin, on the Place of Execution*” címet viseli (A kivégzés helyén Sztjepan Razin előtt felolvasott halálos ítélet). A cím alatt megtalálható a kivégzés dátuma is: 1671. június 6. Mivel a forrás ezen részében gyakorlatilag a már fent említett események kronologikus felsorolása olvasható újra, ehelyütt eltekintենék a részletezésétől. Amit mindenképpen meg kell említenünk ebből a fejezetből, az a *politikai bűncselekmények* szankcionálásának megjelenése. A halálos ítélet szövegében azt olvashatjuk, hogy Razin 1667-ben felhagyott az istenféléssel. Egészen a XVIII. századig politikai bűncselekménynek számítottak a vallás és az egyház ellen elkövetett bűncselekmények. Oroszországban a vallás és az egyház ellen elkövetett vétségeket a legsúlyosabb büntetéssel szankcionálták (halálbüntetés), amelyeket az 1649-es törvénykönyv I. fejezete (*Az istenkáromlókról és a templomi bajkeverőkről*) tárgyal.³⁹ A másik példa a politikai bűncselekményre a forrásban: Razin fellázadt Alekszej Mihajlovics cár ellen, s másokat is fellázított. Az Ulozsenyije II. fejezetének 20. pontját: „20. Önhatalmúlag vagy lázadás vagy összeesküvés folytán senki ne közeledjen fenyegető szándékkal és rablás és testi sértés szándékával a Cári Felség és az Ő Uralkodói Bojárjai... és Tanácsosai és közeli emberei felé, és a városokban és ezredekben a vajdák és a prikázbeli emberek felé.”⁴⁰ Megszegte Razin s a 21. pont értelmében: „21. Akik a cári felségre vagy az

a szabadságjogokat a Donnál. Az összes doni kozáknak esküt kellett tennie a cárnak: ezzel alattvalókká váltak, habár a Doni Had belső autonómiáját nem helyezték hatályon kívül. PLATONOV, 1936. 204- 205.; VERNADSKY, 1962. 135.; RIASANOVSKY, 1963. 197.; SZVÁK, 1988. 93.

³⁹ SASHALMI, 2004. 36.

⁴⁰ SASHALMI, 2004. 35.

uralkodó bojárjaira, okolnyicsijaire, a dumabeli vagy az [uralkodó személyéhez] közeli emberekre, a városokban és az ezredekekben [szolgáló] vajdákra, a kormányzók hivatálnokaira, vagy bárkire előre megfontoltan és csoportosan rátámadnak, kirabolnak vagy meggyilkolnak, azokat az embereket, akik így tettek, irgalom nélkül végezzék ki."⁴¹ Emiatt halálbüntetéssel sújtandó tette.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a Razin-féle felkelés értelmezéséhez elengedhetetlen az Alekszej Mihajlovics Romanov regnálása alatti XVII. századi Oroszország problémáinak ismerete. A Romanov dinasztia második uralkodója idején hozott politikai döntések következtében egy sor olyan esemény zajlott a moszkvai államban, amelyek végső soron a tárgyalat lázadást vontak maguk után. Vizsgálat alá vetjük a forrás keletkezési körülményeit is, azonban mivel elsődlegesen nem e probléma megválaszolása volt jelen írás célja, így ezen keletkezési körülmények további kutatások tárgyát szolgálhatják. Néhány lehetségesnek vélt válasz említésre került a tanulmány vonatkozó részében: valószínűsíthetőleg az angol- orosz diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok játszottak közre a forrás kiadásában. Utóbbi kapcsán elmondható, hogy az előző századhoz képest a XVII. századra romlottak a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok, ennek ellenére azonban „ez volt a kulcs a XVII. században a diplomáciai dialógus fenntartásában”.⁴² A kereskedelmi kapcsolatok hozadékának tekinthetjük azért is, mert Arhangelszkben, egy hajó fedélzetén írta meg az ismeretlen angol szerző, aki többnyire pontos és részletes információkkal szolgált a felkelés lefolyását illetően. Ennek fényében az mondható, hogy a szerző kapcsolatban állhatott olyan orosz személlyel/személyekkel, akik ismerték a lázadás pontos történéseit, s így azt továbbadhatták a szöveg írójának. Ahogy az a forrásból is kiderült, a tehetséges kozákvezér irányításával igencsak nagy területre kiterjedt, s rengeteg embert megmozgató felkelés bontakozott ki, melynek eleinte nem volt konkrét célja (a zsákmányszerzésen kívül), idővel azonban a „gonosz bojárrok” (akik befolyásolták, s úgymond gúzsba kötötték a „jó cárt”) ellen, a „jó cár” nevében, a „jó cár” megsegítésére irányultak tetteik. A kozák rablóhadjárattól népmozgalommá alakult felkelés élt az *álcárhít* adta legitimációval, azonban fontos volt kiemelni, hogy ez

⁴¹ SZILI, 2005. 276.

⁴² SASHALMI, 2011. 84.

esetben csak egy fajta kiegészítő funkciót látott el, s nem a „*cárellenes fellépés eszköze volt*”.⁴³ Megállapítható tehát, hogy a tárgyalt primér forrásban megjelenik egy olyan orosz ideológiai elem, amely rendre jelen volt a XVII. századi oroszországi lázadásokban. A halálos ítélettel kapcsolatban fontos észrevétel, hogy abban olvashatók azon Razin által elkövetett esetek, amelyek a *politikai bűncselekmény* kategóriájába tartoznak. Az ítéletben felsoroltak közül a lázadás a cár és a bojárok ellen, továbbá a vallás és az egyházzal szemben elkövetett tettek (az *Ulozsenyijében* leírtak szerint) halállal büntetendők. A tárgyalt szöveg a politikai bűncselekmény elkövetők megbüntetésének egyik példája.

Bibliográfia

Tanulmányok, szakcikkek

ANPILOGOV, 1951 = ANPILOGOV, G. N.: A XVII.-XVIII. századi oroszországi parasztháborúk történetírásának főbb kérdései, *Századok* 1951/1-2. szám, 149-168.

G. ETÉNYI, 2012 = G. ETÉNYI Nóra: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban, *Aetas* 2012/4. szám, 122-143.

HART, 2004 = HART, James G.: *Razin Rebellion* In: James R. Millar (ed.): *Encyclopedia of Russian History III*. George Washington University, Macmillan Reference USA. 2004.

KREITZER, 2011 = KREITZER, Larry: *The Prodigal Printer Henry Hills: The Baptist Publisher of the King James Bible*. <http://www.campbellsville.edu/the-prodigal-printer-henry-hills-thebaptist-publisher-of-the-king-james-bible> (letöltés ideje: 2016. 10. 03.)

POE, 2008 = POE, Marshall: *The Present State of Russia In a Letter to a Friend at London; Written by an Eminent Person residing at the Great Czars by Samuel Collins* http://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=history_pubs (letöltés ideje: 2016. 10. 03.)

SASHALMI, 2004 = SASHALMI Endre: A politikai bűncselekmény fogalma az 1649-es orosz törvénykönyvben, *Világtörténet* 2004/tavasznyár, 31-43.

SASHALMI, 2011 = SASHALMI Endre: Stuartok és Romanovok, *KLIÓ* 2011/2. szám, 82-86.

⁴³ SZVÁK, 2009, 995.

SASHALMI, 2012 = SASHALMI Endre: Álcárok és álcár jelenség Moszkóviában *Századok* 2012/3. szám, 725-727.

SASHALMI, 2007 = SASHALMI Endre: A „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, 1613-1917 In: Font Márta - Sashalmi Endre: Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. Pannonica Kiadó, Bp. 2007.

SZVÁK, 2001 = SZVÁK Gyula: A moszkvai Oroszország In: Font Márta - Krausz Tamás - Niederhauser Emil - Szvák Gyula: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó, Bp. 2001.

SZVÁK, 2009 = SZVÁK Gyula: A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában. Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés, *Századok* 2009/ 4. szám, 981-996.

Monográfiák, feldolgozások

BARBIER, 2005 = BARBIER, Frédéric: *A könyv története*. Osiris, Bp. 2005.

HOSKING, 1997 = HOSKING, Geoffrey: *Russia. People and Empire, 1552-1917*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. 1997.

Massie, 2014 = MASSIE, Robert: *Nagy Péter élete és kora*. I.P.C. Könyvek, Bp. 2014.

NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil - SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica Kiadó, Bp. 2002.

PLATONOV, 1936 = PLATONOV, S. F.: *Oroszország története*. Atheneum, Bp. 1936.

RIASANOVSKY, 1963 = RIASANOVSKY, Nicholas V.: *A History of Russia*. Oxford University Press, New York. 1963.

SASHALMI, 2014 = SASHALMI Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613-1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2014.

SZILI, 2005 = SZILI Sándor: *A középkori orosz történelem forrásai*. Pannonica Kiadó, Bp. 2005.

SZVÁK, 1988 = SZVÁK Gyula: *Hamis cárok*. Kozmosz Könyvek, Bp. 1988.

SZVÁK, 1995 = SZVÁK Gyula: *Durák*. Tegnap és Ma Alapítvány. 1995.

SZVÁK, 1997 = SZVÁK Gyula: *A moszkvai Oroszország története*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp. 1997.

VERNADSKY, 1962 = VERNADSKY, George: *A History of Russia*. Yale University Press, New Haven and London. 1962.

WALSH, 1958 = WALSH, Warren Bartlett: *Russia and the Soviet Union. A Modern History*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1958.

ZIEGLER, 1996 = ZIEGLER, Gudrun: *A Romanovok titka. Az orosz cárok története és végzete*. Gabo Kiadó, Bp. 1996.

KISS MÁRTON

**A KÉT ÁZSIAI MEDVE NÁSZTÁNCA –
A NYERCSINSZKI BÉKE (1687) SZEREPE
AZ OROSZ-KÍNAI VISZONYBAN**

Bevezetés

1689. augusztus 12-én két meglehetősen különböző és egymással szemben bizalmatlan csoport találkozott a nyercsinszki erőd melletti tisztáson. Az orosz és kínai békedelegáció feladata a két épülő birodalom: az orosz és a mandzsu (kínai) állam közös nevezőre hozása, illetve az ellenségeskedések minimalizálása volt. Ez volt az első példa, amely során a kínai Mennyei Birodalom képviselői hajlandónak mutatkoztak leülni egy, számukra távoli és messzinek tűnő, fehér ördögként számon tartott hatalom képviselőivel.¹ A fokozódó ellentétek elkerülése végett megkötött szerződésben tevékeny szerepet vállalt három európai jezsuita (Gerbillon és Pereira atya) kínai részről, illetve egy lengyel társuk az orosz delegációban (Andrei Bielobocki).² A megkötött szerződés megfelelő alapot nyújtott arra, hogy a két állam viszonylagos békében élhessen majdnem egy évszázadig; addig pedig máshova tudták összpontosítani erőforrásaikat, mint például a különböző mongol törzsekkel való küzdelem, vagy Oroszország esetében az európai terjeszkedés.

Írásom célja, hogy bemutassa azokat a körülményeket és kényszerítő erőket, amelyek miatt a két fél kénytelen volt leülni tárgyalni, illetve, hogy ez milyen szerepet játszott az oroszok terjeszkedő politikájában a világ keleti részén. A téma választását nagyban indokolja, hogy e békekötés - ami szinte a 19. század közepéig meghatározta a két fél viszonyát - a magyar szakirodalomban csak kevés figyelmet kapott, valószínűleg a hatalmas földrajzi és politikai távolságok miatt.³ A viszonylag jobban tárgyalt szibériai orosz terjeszkedés záróakordjaként is felfogható békekötés után az itteni politikai viszonyokat

¹ A forrás szerint a mandzsuknak két szavuk volt az oroszokra. Az egyik a *locha* (ördög) volt, a másik pedig *Elosi* (Oroszország). A kettő közötti különbség meglehetősen markáns volt. PERDUE, 2010. 349.

² MARCH, 1996. 53.

³ BEBESI, 2002. 129.

inkább a két "medve" békés kereskedelmi kapcsolatai határozták meg a fegyverek helyett.

A két birodalom határvidékén – Szibéria keleti része a világ keletén

A keleti irányú expanzió – hasonlóan más európai hatalomhoz – a 16. században jelent meg, amikor több vállalkozó kedvű személy és család engedélyeket nyert az itteni területekre az orosz cártól. Az egyik leghíresebb hódító *Tyimofej Jermak*, aki a század végén több hadjáratot is vezetett a szibériai kánok ellen, legtöbbször sikerrel.⁴ A váltakozó sikereket több kudarc is követte, vagyis az itteni hódítás a nagy távolságok és a környezet szeszélyessége miatt viszonylag lassan haladt. A 17. században kísérletek történtek az Amur vidékének meghódítására, ennek egyik legjelentősebb képviselője egy kereskedő, *Habalov* volt.⁵ Az ázsiai orosz uralom építésében hét nagyobb csoport vett részt, úgy mint: vadászok (oroszul *promyshlenniks*), állami szolgálatban lévők (hivatalnok, katona), hadifoglyok, politikai menekültek, állami parasztok és kézművesek, kereskedők és menekültek (oroszul *guliashchie liudi*).⁶

A 17. században kelet felé tekintő orosz cárok emberei –köztük többnyire kozákok és kereskedők – fokozatosan jelentek meg az Uráltól keletre, ahol több kisebb megerősített települést (*ostrog*) és bázist hoztak létre.⁷ Céljuk ekkor még kimerült a helyi lakosok adóztatásában, amelyet termés vagy prémek formájában gyűjtöttek be. A szibériai terjeszkedés során a kozákok egyre gyakrabban hatoltak be a hagyományosan kínainak tekintett határvidékekre – például az Amur vidékére –, ahol többször konfliktusba keveredtek a mandzsu egységekkel és legyőzték őket.⁸ A szakértők véleménye szerint ennek oka a tűzfegyverekkel való felszereltség és a különböző katonai védművek alkalmazása lehetett. A hadügyi forradalom egyik legkülönlegesebb

⁴ BEBESI, 2002. 126-128.

⁵ BEBESI, 2002. 129.

⁶ DMYTRYSHYN, 1978. 4.

⁷ Más forrásokban ezeket erődöknek nevezik, aminek alapja annak katonai funkciója. A településeket alapvető védelemmel látták el, mint például városfalak és lőrések. Megkülönböztetésük azért is problematikus, mert a név használata utalhat annak funkciójára, miszerint katonai céllal vagy gazdasági indokból hozták-e létre ezeket.

⁸ CHEN, 1966. 39. E szerint az itteni küzdelmek az 1643-1676-os periódusban történtek.

szegmenseként pontosan az utóbbit, az ún. "európai erődöt" (más szóval reneszánsz erődöt) tartották, mint például Geoffrey Parker.⁹ Tonio Andrade munkájában felhívta a figyelmet az ázsiai - különösen a kínai - hadügyi fejlődés sajátosságaira, köztük a tűzfegyverek és az erődök kérdésére. Véleménye szerint hadi eszközök terén az orosz (kozák) csapatok fölénye kétségesnek mondható, mivel ezekkel a kínai csapatok is rendelkeztek. Ugyanakkor a várak terén nagyobb fölényrel rendelkeztek, mivel a tipikusan kínai erődítések a városokat védték, mintsem katonai pozíciókat.¹⁰ Nem hiába, hogy az orosz előrenyomulás alapja éppen a folyókhoz kötődött: a gyorsan (hajókkal és egyéb vízi alkalmatosságokkal) mozgó kozák csapatok útjai mellé erődöket emeltek, ahogy tették azt a világ számos részén ekkoriban. Az orosz gyarmatosítás szimbólumai így azok az ostrogok, amiket többen csak szedett-vedett faviskókként írtak le a későbbiekben.¹¹

Az erődök elhelyezkedése és szerepe azonban nem csak katonai szempontból értékelhető. A fokozatos hatalomkiterjeszkedés során az oroszok kisebb bázisokat hoztak létre, legtöbbször forgalmas pontoknál, többször folyók mentén. Az expanzió ilyen értelemben felfogható egy európai birodalomépítő stratégiának, aminek célja a katonai szupremácia mellett a gazdasági hatalom kihasználása volt. Az orosz ideológia szempontjából fontos volt a régebbi szokások fenntartása, így az újonnan megszerzett területeken megelégedett a régi adóformákkal (oroszul *zemleprokhodtsy*).¹² Az így befolyó termékek többsége prém volt - a legkeresettebbnek ezek közül a coboly számított. Hasonlóan a 17. századi észak-amerikai európai terjeszkedéshez, az oroszok itt is nagyban beleavatkoztak az őshonos lakosság életvitelébe azzal, hogy szinte állandó keresletet biztosítottak a prémek iránt, ösztönözve az ittenieket a kereskedelem növelésére.¹³

A térség legfontosabb, orosz kézben lévő erődje, Albazin az 1680-as években többször éles viták tárgyát képezte. Az itteni csapatok több esetben odaszökött kínai rabokat rejtegettek, illetve erőteljesen adóztatták azokat a területeket is, melyeket a kínaiak is. Ezek miatt a kínai csapatok többször kísérelték meg a vár ostromát és lerombolását. A

⁹ PARKER, 1990.

¹⁰ ANDRADE, 2016. 211-235.

¹¹ CHEN, 1966. 15.

¹² DMYTRYSHYN, 1978. 13.

¹³ PERDUE, 2010. 344.

várat az európai terjeszkedés példájaként tarthatjuk számon az erőviszonyokat illetően. Többször előfordult, hogy körülbelül ötszáz orosz katonát legalább háromezer kínai ostromolt szárazföldön és vízen egyaránt - sikertelenül. Az idő és a vár elhelyezkedése azonban a kínaiakat segítette, mivel az oroszok utánpótlás nélkül nem tudták megvédeni magukat a térségben.

A kínai fél is hasonlóan tekintett erre a régióra, hiszen ő maga is így szerezhette be a prémeket a vadászó népektől. Azonban a hasonló gazdasági felfogás és határvidék-jelleg szinte magában hordozta az esetleges összetűzés lehetőségét. Először is tisztázni kell a kérdést, hogy pontosan kit is tekinthetünk ekkor kínainak. A Mingek uralma a 17. század kedvezőtlen alakulása miatt megingott, köszönhetően a különböző udvari klikkek küzdelmeinek. Mindezek mellett egyre többször került sor éhség- és parasztlázadásokra, melyek oka a fizetőeszközök folyamatos devalvációja volt.¹⁴ A belső ellenségeskedések végén elbukó Peking és az utolsó Ming császár halála után azonban megérkezett az északi határon élő mandzsuk támadásának híre. A polgárháborús helyzetben élre kerülő mandzsuk nevüket Csingre (Tiszta) változtatták, hogy azután maguk is a kínai civilizáció részeivé váljanak.¹⁵ A 17. századot végigölelő polgárháború miatt azonban a mandzsuk nem voltak abban a helyzetben, hogy fellépjenek az oroszok ellen, csak 1683 után, amikor le tudták győzni az utolsó, Mingekhez hű kalózfamíliát Tajvanon.¹⁶ Így az orosz és (immáron) kínai viszonyt pontosan az 1680-as években kezdhették el rendezni, hiszen mindkét állam háborúkat és belső válságokat élt át.

A békekötés

A vitás helyzetet a két állam küldöttségek és tárgyalások útján kívánta megoldani. Hosszú utazások (az orosz követség két évet utazott, a kínaiak pedig egy évet) és megpróbáltatások után végül 1689 augusztus 12-én találkoztak a Silka folyó és Nyercsinszk közötti tisztáson, és megkezdték a vitás kérdések feltárását és megoldását.

1686-ban már többször történt határsértés mindkét oldalról, ezért az orosz állam megpróbálta békés szóval megoldani azokat. Követségüket Fjodor Golovin vezette 1500 fős katonai kísérettel, amihez még

¹⁴ POLONYI, 1994. 100-106.

¹⁵ POLONYI, 1994. 103.

¹⁶ ANDRADE, 2013.

szibériai csapatokat is fel kellett fogadniuk 1687 január 20-án.¹⁷ A biztonság kedvéért előreküldtek egy képviselőt, hogy tájékoztassa a kínai hatóságokat érkezésükről.¹⁸ Az első - igazán vázlatos - utasításában Golovint tájékoztatták a kínaiakkal szembeni követelésekről. E szerint az Amur vidékét kellett határnak kijelölnie (esetleg annak valamelyik mellékfolyóját), de a gazdasági kapcsolatok fenntartásának igényével. Útközben kapott újabb utasítása még nagyobb engedelmeyekről tett tanúbizonyságot: ezek szerint még Albazin erődjét is feladhatta a biztos kereskedelmi kapcsolatok fejében. Ha pedig ezt sem fogadta volna el a kínai delegáció, akkor - hogy elkerüljék a véres leszámolást - újabb követséget küldtek volna az oroszok. A kínai delegációt Songotu herceg vezette, mellette pedig a császár unokaöccse (Tung Kou-kang) foglalt helyet rangban. Ezek mellett több katonai és gazdasági vezető is elutazott az oroszokkal való találkozásra, köztük a már említett két jezsuita, Jean Francois Gerbillon (kínaiul *Chang Ch'eng*) és Thomas Pereira (kínaiul *Hsü Jih-sheng*) is.¹⁹

Az út nem volt biztonságos az oroszok számára, mivel sokszor ütöttek rajtuk különböző mongol törzsek; éppen ezért kérték a kínaiakat, hogy helyezték át a tárgyalásokat, amiket a mandzsu fél bizalmatlanul fogadott.²⁰ Ennek eleget téve végül Nyercsinszkben egyeztek meg, ahova a kínaiak közel egy hónap alatt jutottak el legalább tízezer katonával.²¹ Golovin természetesen sérelmezte ezt, hiszen attól félt, hogy a "barbár" kínaiak katonai erőt is alkalmazni fognak, ha nem a számukra megfelelő egyezmény jön létre. A félelmet jogosnak tarthatjuk, hiszen az erődemonstrációt a kínai fél többször is alkalmazta a tárgyalások során, főként Albazinnal kapcsolatban, de előfordult, hogy magát Nyercsinszket is megfenyegette.²²

A tárgyalások során kiemelkedő szereppel bírt a bevezetőben említett három jezsuita páter. Az orosz és mandzsu fél közötti kommunikációt ők tartották a kezükben, éppen ezért a latin nyelv vált a tárgyalások fő nyelvévé.²³ Mondhatjuk tehát azt is, hogy a két "barbár"

¹⁷ CHEN, 1966. 87-88.

¹⁸ Ivan Loginofot küldték előre e célból. CHEN, 1966. 88.

¹⁹ CHEN, 1966. 88.

²⁰ CHEN, 1966. 88.

²¹ CHEN, 1966. 91.

²² CHEN, 1966. 94.

²³ WASSERMANN, 1953. 83-84.

birodalom "civilizálását" (ebben az esetben kibékülését) három európai szerzetes kívánta végrehajtani úgy, hogy egyben megismertetik őket az európai diplomácia főbb szabályaival.²⁴ Viszont a tárgyalások dokumentumaiból látható, hogy e cél ellenére politikai szempontokat sem nélkülöztek a jezsuiták szerepkörük biztosítása érdekében. A egyes delegációk ugyanis nem csak a latin nyelvet használhatták arra, hogy gondolataikat meg tudják osztani a másikkal, hanem a mongolt is. A különböző segédnépek nyelvét mindkét delegáció jobban ismerte, hiszen sokszor évszázados kapcsolat állt fenn köztük. A szakirodalom vélekedése szerint a kínai oldalon helyet foglaló jezsuiták nagyban hozzájárultak a békéhez. Azonban ez a békeszeretet nem kizárólag önzetlen szándékból történhetett meg. A második napon bekövetkező legveszesebb időben (amikor a kínaiak közvetlen támadással fenyegették meg Nyercsinszket és Albazint) a jezsuiták úgy vélekedtek, hogy ez csak a mongol nyelven folyt tárgyalások és félreértések miatt történhetett. Éppen ezért az atyák tevékenysége sokkal inkább arra irányult, hogy ők maguk irányíthassák a tárgyalásokat, megerősítve ezzel pozíciójukat a kínai (császári) udvarban.²⁵

A béke pontjainak vizsgálata a tudományos kutatás számára több nehézséget is jelent. G. Patrick March leírása szerint a felek az alábbi hat pontban egyeztek meg: a határok kérdése (1 és 2); Albazin erődjének lerombolása (3); a különböző menekült csoportok visszaszolgáltatása (4); a kereskedelem engedélyekhez való kötése (5) és végül a határjelölő kövek emelése.²⁶ March szövegében a latin és orosz fordításokra támaszkodott, azonban egyes kutatók szerint nem vette figyelembe a mandzsu forrásban található különbségeket. A filológiai és fordítási problémák vizsgálata helyett mégis fontosabb a kérdés, hogy miért jelenthetett ez differenciát. A 17. századi békekötések során nem volt ritka, hogy a békeszerződések szövegei összekeveredtek, a tisztázatok és a ratifikált példányok között érzékeny különbségek mutatkoztak. Hasonlóan a zsitvatoroki békeszerződéshez (1606), a nyercsinszki békén is érezhető, hogy két különböző kultúra tárgyalási

²⁴ PERDUE, 2010. 347.

²⁵ PERDUE, 2010. 342.

²⁶ MARCH, 1996. 55-56. A béke szövegének angol összefoglalója: KRAUSSE, 1899. 330-331.

technikájának szövegeit olvashatjuk.²⁷ Az európai kultúrkörben elterjedő békefelfogás és szerződéskötés legtöbbször ragaszkodott a biztosan meghúzott határokhoz, amiket jól kijelölhető területek (főként folyók) mentén hoztak létre. A keleti nagy birodalmak is többször törekedtek ilyenfajta szerződésekre, azonban a határvidékek esetében nem tudták ezt megtenni. Az ókori példából is jól látható, hogy Róma terjeszkedése során először csak területeket (népcsoportokat) foglalt el, majd később állt át a szigorúan stratégiai (katonai) szempontokat követő szisztémára. Így tettek az oroszok és a kínaiak is Szibéria kapcsán, mivel az mindkettő számára határterületnek minősült, távolsága miatt pedig megelégedtek az adók begyűjtésével. A határok kijelölését továbbá az is akadályozta, hogy egyik állam sem rendelkezett biztos földrajzi tudással arról a területről (Amur és vidéke), amiről éppen tárgyaltak. A kínai utazásokat pontosan azok a jezsuiták kezdeményezték, akik a 17. század végén érkeztek az országba. Az oroszok viszont csak a békekötés után, az 1720-as években indítottak különböző expedíciókat a térség feltérképezésére. Egy 1741-ből származó memorandum feltérképezése szerint az oroszoknak szükséges lenne megszerezniük az Amur vidékét, ha kell, akkor erőszakkal. Az Orosz Tudományos Akadémia képviselője, Gerhard Friedrich Müller (más nyelven Miller) 1733 és 1743 között bejárta az oroszok szibériai "birodalmát", amiről térképeket is kívánt készíteni. Maga is egy 1736-os, jezsuiták által készített kínai térképet használt fel, hogy bizonyítani tudja a térség gazdagságát.²⁸

A szerződés révén első ízben húztak konkrét határt a két birodalom közé. A latin szöveg alapján a határvonalat több folyó – pl. Arguny, Amur – és hegylánc mentén húzták meg egészen a sivatagokig. A meghatározás azonban nem volt eléggé pontos; a latin nyelvből fakadóan mindenki a maga javára próbálta meg a helyzetet alakítani. A korábbiakban bemutatott bizonytalanság miatt az oroszok maguk javára fordították a szerződés első pontját: a Gorbítsa folyót és az ott álló Stanovoy-hegygerincet tekintették határuknak, addig a kínaiak még az 1720-as években is kísérletet tettek a határkövek emelésére.²⁹

²⁷ NEHRING, 1986. 3-50.

²⁸ MAIER, 1981. 225.

²⁹ FRANK, 1947. 268.

A dokumentum továbbá lehetővé tette egy ortodox vallási és diplomáciai misszió küldését Pekingbe, és megengedte egy kolónia megtelepedését is. Az apró kolóniára gyakran „albazini oroszokként” utaltak, noha a valóságban számos nép volt jelen itt.³⁰ Ennek okát valószínűleg a korábbi albazini események adhatták, mivel a korábban több nyelvre lefordított kiáltványok pozitív képet mutattak be az oroszokról, szabadságot és jólétet ígérve a csatlakozók számára. A nyercsinszki szerződésben egyedül az Udi-folyó (magyarul a Csuna-folyó felső szakasza) területének hovatartozása volt homályosan megfogalmazva, amit az 1727-ben megkötött kjahtai békeszerződés végül átadott az orosz fél számára.³¹

A két állam közötti kapcsolatot a nyercsinszi szerződéstől kezdve gyakorlatban kereskedőkaravánok és a kétszáz főre korlátozott orosz kereskedődiplomataik tartották fenn, amíg a két birodalom hivatalos ügyeit továbbra is a jezsuiták segítségével intézték latin nyelven. A két birodalom viszonyát vizsgáló kutatók egyetértenek abban, hogy a béketörekvések mögött távlati geopolitikai törekvések húzódtak meg. A 17. század végén az oroszok még nem voltak eléggé erősek egy keleti expanzió megindításához, úgyhogy az uralkodó céljai éppenséggel Európához kötődtek.³² A kínai császár pedig ekkor a lázadó mongol törzseket kívánta megállítani, hogy biztosítsa államának északnyugati határait. Kang-hszi 1696-ban végül hatalmas, több, mint 80 ezer főt számláló hadseregével sikeresen megállította a Kínát fenyegető, befolyással bíró mongol törzseket, és ezzel hosszú évszázadok után ismét Peking vált a térség urává.³³

Összegzés

A nyercsinszki béke az egyik legtartósabb rendezése volt az ázsiai birodalmak koraujkori történetének. A nem csekély bizalmatlansággal tárgyalt, végül európai jezsuiták segítségével, latinul megírt dokumentum majdnem másfél évszázadig szolgálta a két születő birodalom

³⁰ CHEN, 1966. 104.

³¹ MARCH, 1996. 57-67.

³² Az orosz történelem vizsgálata során többen a 17-18. század fordulóján I. (Nagy) Péter uralkodását követik, akinek politikája Európához kívánta kötni az országot. Így például a Szent Ligában való részvétel vagy a nagy északi háború (1700-1721) küzdelmei is ebbe az irányba mutatnak.

³³ SPENCE, 2002. 154-155.

lom, Kína és Oroszország érdekeit. A prosperáló gazdasági kapcsolatokra mindkét félnek szüksége volt, hogy államát tovább fejlessze, illetve, hogy tényleges határokkal rendelkezzen. Tehették ezt úgy, hogy önmagáról a területről viszonylag kevés ismerettel rendelkeztek, emiatt pedig a béke szövege is különböző módon fejezte ki azokat. Az angolok 18-19. századi megérkezésével és terjeszkedő politikájával aztán e két ismerős egymásnak fordult a 19. század közepén - vagyis a barna medve (Oroszország) nem tartotta többé tiszteletben a panda-medve (Kína) érdekeit.

Bibliográfia

ANDRADE, 2016 = ANDRADE, Tonio: *The Gunpowder Age. China, Military Innovation and the Rise of the West in World History*. Princeton University Press, 2016.

BEBESI, 2002 = BEBESI György: Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése. In: *Anyországok és (volt) gyarmataik 1*. Szerk.: Szabó Loránd - Ölbei Tamás - Wilhelm Zoltán. Pécs, 2002. 125-136.

CHEN, 1966 = CHEN, Vincent: *Sino Russian Relations in the Seventeenth Century*. The Hague, 1966.

DMYTRYSHYN, 1978 = DMYTRYSHYN, Basil: Russian Expansion to the Pacific, 1580-1700: A Historiographical Review In: *Siberica*, 1. (1978), No 1. 4-37.

FRANK, 1947 = FRANK, V. S.: The Territorial Terms of the Sino-Russian Treaty of Nerchinsk, 1689 In: *Pacific Historical Review*, Vol. 16. (1947), No. 3. 265-270.

KRAUSSE, 1899 = KRAUSSE, Alexis: *Russia in Asia. A Record and a Study, 1558-1899*. New York, 1899.

MAIER, 1981 = MAIER, Lothar: Gerhard Friedrich Müller's Memoranda on Russian Relations with China and the Reconquest of the Amur In: *The Slavonic and East European Review*. Volt. 59 (1981), No. 2. 219-240.

MARCH, 1996 = MARCH, G. Patrick: *Eastern Destiny: Russia in Asia and the North Pacific*. Westport Connecticut, 1996.

NEHRING, 1986 = NEHRING, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés, 1605-1609 In: *Századok* 120. (1986), 1. szám, 3-50.

PARKER, 1990 = PARKER, Geoffrey: *The Military Revolution. Military innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. Cambridge, 1990.

PERDUE, 2010 = PERDUE, Peter C.: Boundaries and Trade in the Early Modern World: Negotiations at Nerchinsk and Beijing In: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 43. (2010), No. 3. 341-356.

POLONYI, 1994 = POLONYI Péter: Kína története. Budapest, 1994.

SPENCE, 2002 = SPENCE, Jonathan D.: The K'ang-hsi Reign. In: *The Cambridge History of China. The Ch'ing Empire to 1800*. Ed. Williard J. Peterson. Cambridge University Press.

WASSERMANN, 1953 = WASSERMANN, Felix M.: Latin as a World Language: The Treaty of Nerchinsk In: *The Classical Weekly*, Vol. 46. (1953), No. 6. 83-84.

BODOR MÁRIA

AZ OROSZ-NÁPOLYI-SZICÍLIAI DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK 1801 ÉS 1815 KÖZÖTT

Tanulmányomban az Orosz Birodalom Nápoly-Szicíliai Kettős Királysággal fenntartott kapcsolatait kívánom áttekinteni I. Sándor trónra lépésétől a bécsi kongresszus lezárásáig terjedő időszakban. A téma kevésbé kutatott, pedig a források tükrében elmondható, hogy aktív időszak a két állam közötti diplomáciai összeköttetésben.

I. Sándor 1801 tavaszán bonyolult nemzetközi helyzetben vette át az Orosz Birodalom irányítását. A második koalíció már apja, I. Pál uralkodásának végére széthullott (ebben itáliai események is szerepet játszottak, például A. V. Szuvorov dicsőséges itáliai hadjárata után az osztrák főparancsnokság utasítására a sikertelen svájci hadjárat lefolytatása, az „*anconai incidens*”),¹ és orosz-francia közeledés kezdődött. I. Sándornak ki kellett vezetnie Oroszországot a Pál uralkodása végére kialakult diplomáciai elszigeteltségből. V. P. Kocsubej, a Külügyi Kollégium vezetője kidolgozta az izolációs politikát, amelyhez először a békeszerződést kellett megkötni Franciaországgal.² Sándor számára, apjához hasonlóan, a Nápolyi Királyság kérdése a földközi-tengeri viszonyokkal kapcsolódott össze. A királyság területi integritásának és semlegességének biztosítása kiemelt fontosságú volt számára, hogy a Hét Sziget Köztársaság, a Balkán és a görög területek biztonságát ne veszélyeztesse a térségben a francia jelenlét. Hosszas tárgyalások után 1801. október 8-án Párizsban sor került az Orosz Birodalom és a Franciaország közötti békeszerződés és titkos konvenció megkötésére.³ Utóbbi cikkelyeiből négy Itáliát érintette, elismerte az Orosz Birodalom részvételét a félsziget jövőjének rendezésében, de Oroszország nem tudott kézzelfogható eredményeket elérni. Beleegyezett a Nápolyi Királyság ideiglenes okkupációjába és a következő években arra

¹ ADAMS, 2006. 43.; VPR I/1. Dok. 18. 87.

² Az I. Sándor uralkodásának kezdetén kidolgozott külpolitikai koncepciókról ld.: BODNÁR, 2013. 175–180.

³ VPR I/1. Dok. 21. 95–97.; VPR I/1. Dok. 22. 98–101.

koncentrált, hogy az V. cikkely alapján a francia csapatok mielőbb kivonásra kerüljenek Dél-Itáliából.

1802-től kezdve Franciaország újra aktív külpolitikát folytatott, ezért Oroszország kénytelen volt lemondani izolációs kurzusáról. Szentpétervár aggodalommal figyelte a francia csapatok koncentrációját a dél-itáliai kikötőkben, illetve az Itáliában lezajlott területi átalakításokat (Piemont Franciaországhoz csatolása, Etruriai, Ligúriai és Luccai Köztársaságok megalakítása).⁴ Az amiensi békével (1802. március 25.) sem sikerül elrendezni a francia-angol konfliktust, és már 1803. május 18-án elkezdődött az újabb francia-angol háború. A dél-itáliai francia jelenlétet aggodalommal figyelte Oroszország, az Ottomán Porta, Nagy-Britannia és a Nápolyi Királyság.⁵ Franciaország számára a Jón-szigeteken állomásozó orosz egységek megerősítése okozott nyugtalanságot, mert attól tartott, hogy a szigetekről Dél-Itáliába irányuló orosz deszant előkészítése zajlik, ezért a nápolyi kikötők angol flotta előtti bezárását követelte. A fenyegető helyzetben a nápolyi-orosz közeledés felgyorsult, a szentpétervári nápolyi követ, Antonio Maresca, Serra Capriola hercege, IV. (Bourbon) Ferdinánd nápolyi király és Mária Karolina nápolyi királynő is orosz csapatok partra tételét kérte Szentpétervártól.⁶ A. A. Czartoryski orosz külügyminiszter nem zárkózott el a kérés teljesítése előtt, de felhívta a figyelmüket arra, hogy ne provokálják ki a francia támadást azelőtt, hogy megtörténne Nagy-Britannia és Ausztria felkészülése az újabb háborúra.⁷ Az orosz kabinet Calabriába küldte B. P. Lascy orosz tábornokot, hogy a legnagyobb titokban felmérje a szövetségesek sikeres partaszállásának lehetőségeit,⁸ és I. Sándor *Titkos utasítása* szellemében N. N. Novoszilcev 1804. november 16-tól 1805. január 27-ig Londonban tárgyalta az angol és az orosz kabinet közötti megállapodás elérése céljából.⁹ A tárgyalásokon nagy szerepet kapott Itália kérdése, de különbségek voltak közöttük a dél-itáliai partraszállás helyszínéről, céljairól. Az álláspontok közeledését felgyorsította, hogy Napóleon 1805.

⁴ SCHROEDER, 1994. 245.; VPR I/2. Dok. 120. 387.; KIS 1975. 33.

⁵ VPR I/1. Dok. 161. 394.

⁶ SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962. 234.

⁷ VPR I/2. Prim. 115. 668-669.; VPR I/2. Dok. 72. 198-199.

⁸ VPR I/2. Prim. 116. 669.

⁹ SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962. 333-334, 341-364.

március 18-án az Itáliai Királysággá alakult korábbi köztársaság uralkodójának proklamálta magát.¹⁰ 1805. április 11-én angol-orosz szövetségi konvenciót kötöttek, amely a Nápolyi Királyság védelméről és a közös hadműveletekről rendelkezett,¹¹ augusztus 9-én Ausztria is csatlakozott a szövetséghez.¹² 1805. szeptember 23-án Oroszország és a Porta megújította az 1799. évi orosz-török szövetségi szerződést, amely a Fekete-tengert zárt orosz-török medencének nyilvánította, és lehetővé tette az orosz hadiflotta földközi-tengeri jelenlétét.¹³

D. P. Tatyiscsev nápolyi orosz követ értesülései szerint Napóleon 1805 tavaszán újabb követeléseket szándékozott IV. Ferdinánd kabinetje elé terjeszteni, ezért a kielezett helyzetben 1805. szeptember 10-én a Nápolyi Királyság képviselőivel aláírta az 1798. december 29-i orosz-nápolyi szövetségi konvenció megújítását.¹⁴ Megállapodtak, ha Franciaország növelni akarja a királyság területén a csapatai számát vagy további erődöket vesz birtokba, akkor I. Sándor orosz csapatokat küld Ferdinánd megsegítésére, valamint Nagy-Britannia is csatlakozik a szövetséghez. Azonban szeptember 21-én francia nyomásra a királyság párizsi képviselője, Marzio Mastrilli, Gallo márki aláírta a királyság semlegességéről szóló egyezményt, amit Napóleon nyomására Ferdinánd ratifikált, így a Nápolyi Királyság szövetségre lépett Franciaországgal és a vele szemben álló koalícióval.¹⁵ Ferdinánd az Oroszországgal fenntartott szövetség érvényben maradásáról tett nyilatkozatot,¹⁶ és kérésére 1805 novemberében Nápoly kikötőjébe érkezett az orosz-angol koalíciós flotta, Bourbon és Lascy tábornok főparancsnoksága alatt megkezdték szárazföldön a Róma elleni előremozdulást, de hadműveletekre nem került sor.¹⁷ Az 1805. december 2-án lezajlott austerlitz csata az orosz és osztrák hadsereg vereségét hozta, ami után Ausztria béketárgyalásokat kezdett Franciaországgal, Czartoryski pedig azonnali hatállyal az Orosz Birodalomba történő

¹⁰ PETE, 2018. 65.

¹¹ VPR I/2. Dok. 117. 355–377.

¹² VPR I/2. Dok. 154. 497–499.

¹³ VPR I/2. Dok. 184. 582–594.

¹⁴ VPR I/2. Dok. 179. 570–577.

¹⁵ VPR I/2. Prim. 294. 694.

¹⁶ VPR I/2. Dok. 186. 597–598.

¹⁷ SIROKORAD, 2013. 182.; SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962. 394.; LEFEBVRE 1975, 229.

viSSzatérésre utasította Lascy tábornokot, a Nápolyi Királyságnak a Gallo-féle semlegességi szerződés érvényben tartását javasolta.¹⁸

Napóleon a pozsonyi béke aláírásának napján, 1805. december 26-án utasítást adott St. Cyr tábornoknak a Nápolyi Királyság elfoglalására. A gyenge nápolyi hadsereg képtelen volt feltartóztatni az előrenyomulásukat, a Bourbon-család az angol flotta támogatásával Szicíliaira menekült. 1806. február 26-án elesett Nápoly főváros.¹⁹ Napóleon fivérét, Joseph Bonapartét proklamálta Nápoly-Szicília királyának, bár csak az állam kontinentális részeivel rendelkezett. Az orosz kormány Serra Capriola és Mária Karolina kérése ellenére közvetlen katonai segítséget nem tudott adni Ferdinándnak, de lemondott javára a Londonból érkező pénzügyi támogatásról.²⁰

Az orosz kabinet az austerlitz csata után P. Ja. Oubril Párizsba küldte a béketárgyalások megkezdése céljából. Az instrukciók értelmében csak akkor ismerhette el Napóleon császári címét, ha eléri Ferdinánd számára Szicília garantálását és a Nápolyi Királyság függetlenségének helyreállítását.²¹ A tárgyalások során Oubril eltért a neki adott meghatalmazásoktól, és 1806. július 20-án aláírta az Orosz Birodalom számára rendkívül kedvezőtlen békeszerződést, mely éles ellentétben állt a Földközi-tengeren és Itáliával kapcsolatban folytatott orosz külpolitikai kurzussal.²² Az I. titkos cikkelyben rögzítették, hogy Ferdinánd lemond Sziciliáról, Sándor és Napóleon az egyébként Spanyolország tulajdonában lévő Baleár-szigetekkel kárpótolja őt, s akkor az orosz cár elismeri Nápoly-Szicília új királyát, Josephet. A. Ja. Budberg, az orosz külügyminisztérium új vezetője 1806. augusztus 14-én tájékoztatta Charles Maurice de Talleyrand francia külügyminisztert, hogy Sándor nem hajlandó megerősíteni ezt a szerződést, csak ha az orosz oldal érdekei (így Szicília IV. Ferdinánd kezében maradása) is bekerülnek a dokumentumba.²³

Az Oubril-féle béke ratifikálásának megtagadása a háború kiújulását jelentette Oroszország és Franciaország között. 1806-ban Nagy-

¹⁸ VPR I/2. Dok. 206. 647.; VPR I/2. Prim. 351. 698.; VPR I/2. Dok. 208. 652.

¹⁹ TULARD, 1997. 215.; PETE 2018, 72.

²⁰ VPR I/3. Dok. 30. 92-93.; VPR I/3. Dok. 44. 133-134.

²¹ VPR I/3. Prim. 90. 672.; VPR I/3. Dok. 45. 136-137.

²² VPR I/3. Dok. 89. 226-231.

²³ VPR I/3. Ann. na sztr. 258.; VPR I/3. Prim. 172. 700-701.

Britannia, Poroszország, az Orosz Birodalom és Svédország részvételeivel megalakult a negyedik koalíció, de a Jénánál és Auerstadtnál elszenvedett vereségek miatt Poroszország kilépett a háborúból. Mária Karolina és Serra Capriola ismét több ízben orosz erők küldését kérte a Nápolyi Királyság felszabadítása érdekében, de Sándor megtagadta a segítségnyújtást, mert a Balkánt és a Földközi-tenger keleti medencéjét látta orosz szempontból veszélyeztetettnak.²⁴ 1807. június 14-én Friedlandnál az orosz hadsereg vereséget szenvedett, és a cári csapatok a Nyeman mögé vonultak. Pár nap múlva orosz–francia fegyverszünetet írtak alá, majd elkezdődtek a béketárgyalások, 1807. július 7-én Tilsitben Franciaország és az Orosz Birodalom képviselői aláírták a békeszerződést és a titkos szövetségi szerződést.²⁵ A rendelkezések értelmében a Jón-szigetek Franciaországhoz kerültek, Sándor elismerte Joseph Bonapartét Nápoly királyának, és kötelezte magát szicíliai uralkodói címének jóváhagyására, amikor IV. Ferdinánd kárpótlásként megkapja a Baleár-szigeteket vagy Krétát. A Tilsitben vállaltakkal az Orosz Birodalom lemondott az egy évtizedig a Földközi-tengeren folytatott politikájának céljairól.

A tilsiti szerződések ellenére Sándor nem igyekezett megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat Ferdinánddal, elutasította a Szicília elleni közös fellépésről szóló francia javaslatot. A szigetet Szentpétervár továbbra is szuverén államnak tekintette, Tatyiscsev és a szicíliai külügyminiszter, Tommaso Maria di Somma, Circello márkija biztosították egymást, hogy a két udvar közötti baráti kapcsolatok érvényben maradnak.²⁶ A tilsiti megállapodások értelmében a Jón-szigetek francia kézbe kerültek, D. N. Szenjavin admirális hajóraját kivonták az immár ellenséggé vált angol flotta által ellenőrzött Földközi-tengerről. A „Venusz” orosz fregatt kikötött Palermo kikötőjében, ahol a sziget védelmét biztosító angol haditengerészeti erők főparancsnoka, Edward Thornton a hajó elkobzásával fenyegetett. Mária Karolina fellépésével megmentette az orosz hajót és matrózait, az angol retorzió elkerülése érdekében „tettetett szakításra”²⁷ került sor Szicília és az Orosz Birodalom között, de a két uralkodó csak formálisnak tartotta a szakítást. Ta-

²⁴ DODOLJEV, 1968. 80.

²⁵ SZÁSZ, 1992. 4–10.

²⁶ DODOLJEV, 1968. 86–88.

²⁷ Idézi DODOLJEV, 1968. 90.

tyiscsev elhagyta Palermót, Serra Capriolának be kellett fejeznie diplomáciai tevékenységét, de a cár jóváhagyásával Szentpéterváron maradt, és nem hivatalos minőségben továbbra is ellátta a szicíliai érdekek védelmét, közreműködött az orosz–török (1806–1812) és orosz–perzsa (1804–1813) háborúkat lezáró békeszerződések megkötésénél.²⁸

1808 tavaszán kiépültek az orosz–nápolyi diplomáciai kapcsolatok, de Joseph Bonaparte, majd miután spanyol király lett, a helyére lépő Joachim Murat király képviselőit Szentpéterváron a francia császár másodrangú képviselőiként tartották számon, a nápolyi orosz követek pedig óvatos, tartózkodó pozíciót foglaltak el Nápolyban.²⁹ Tilzit után a dél-itáliai kapcsolatok háttérbe szorultak az orosz külpolitikában. Szicíliával 1811-től kezdődött a kapcsolatok megélénkülése, Sándor többször folytatott beszélgetéseket a küszöbönálló orosz–francia háborúról Serra Capriolával, aki 1812. augusztus 13-tól újra hivatalos minőségben képviselte a szicíliai királyt Szentpéterváron.³⁰ 1812 elejétől az angol erőket állomásoztató Szicília ismét előtérbe került az orosz haditervekben. A cári kormány Franciaország elleni, Szicíliáról kiinduló itáliai pontokon történő orosz–angol partraszállás lehetőségeit kereste, de az angol álláspont hatékonyabbnak ítélte a nagyméretű spanyolországi események támogatását, mint a több, ám kisebb itáliai deszantot.³¹ A borogyinói csata (1812. szeptember 7.) után William Bentinck admirális, a földközi-tengeri angol erők parancsnoka javasolta a brit kabinetnek az orosz–angol közös katonai fellépést, de ekkor Sándor kitért a Szicíliáról a Nápolyi Királyság területére irányuló közös partraszállás megvalósítása elől.³²

1813. január 13-án az orosz hadsereg átkelt a Nyemanon, és az orosz erők előremozdulásával Murat tárgyalásokba bocsátkozott Ausztriával arról, hogy a szövetségesek oldalán folytatja a harcot. 1814. január 11-én szerződést írtak alá, melyben mindkét fél vállalta a Napóleon elleni harcot, Bécs garantálta Murat-nak és utódainak a ná-

²⁸ Ld.: VPR I/6. Prim. 359. 736.; VPR I/6. Dok. 223. 529–531.; VPR I/6. Prim. 580. 768–769.; VPR I/6. Dok. 152. 376.; VPR I/6. Prim. 480. 759.

²⁹ BERTI 1959, 234.; VPR I/4. Dok. 113. 258–262.; VPR I/4. Dok. 91. 218.

³⁰ VPR I/6. Dok. 226. 540.

³¹ VPR I/6. Dok. 288. 661–662.

³² VPR I/6. Prim. 94. 723.

polyi trónt, a titkos záradékban pedig azt, hogy segít elérni IV. Ferdinánd lemondását Nápoly trónjáról, de Murat-nak Szicíliára támasztott igényeit fel kellett adnia.³³ Hamarosan Nagy-Britannia és a Nápolyi Királyság között is szerződés került aláírásra, mellyel lezárták az egymás ellen folytatott hadműveleteket.³⁴ Ausztria javasolta Oroszországnak, hogy kössön hasonló szerződést Murat-val, de Sándor A. D. Balasov altábornagyot küldte Nápolyba a királyság valódi helyzetének megismerésére, ami után lemondott a nápolyi–orosz szövetség megkötéséről.³⁵ A Balasov helyére érkező F. V. Tuyll van Seroskerken vezérőrnagy 1814. szeptember 21-i levelében részletes jelentésekkel szolgált a királyság állapotáról. Kifejtette, hogy Napóleon Elbára száműzése Itáliához való közelsége miatt további veszélyek forrása lehet, és egykori marsallja meghagyása a nápolyi trónon további bonyodalmakat okozhat. Állásfoglalása szerint Oroszország Murat személyében nem talál jó szövetségesre, mert alkalmatlan arra, hogy segítse az erőegyensúly fenntartását. Szicíliával kapcsolatban az orosz kabinet reformok bevezetését javasolta Ferdinándnak, de az elvesztett szárazföldi területek visszajuttatásának megvitatása elől kitért.³⁶

A napóleoni háborúk utáni Európa sorsának megvitatására 1814 szeptemberében Bécsben megnyílt a kongresszus, amely 1815. június 9-én az *Acte Final* záródokumentum aláírásával fejeződött be. A hosszú hónapok alatt Itália kérdése nagy figyelmet kapott, Dél-Itáliát érintően különböző álláspontokat foglaltak el a nagyhatalmak. Nagy-Britannia annak híve volt, hogy erős, de nem kizárólagos osztrák befolyás alá kerüljön az Appennini-félsziget, mert így látta biztosítva Franciaország ellensúlyát, ezért a meglévő helyzet rögzítését (Ferdinánd Szicílián, Murat Nápolyban maradását) támogatta.³⁷ A Habsburg Birodalom a félszigeten az osztrák uralom megvalósítását szorgalmazta, Nápolyal kötött szövetsége és az itáliai francia befolyás visszaszorítása miatt Murat oldalán állt.³⁸ I. Sándor legfontosabb feladatát lengyel területek megszerzésében látta, amit összekapcsolt a

³³ FERRERO, 2002. 67–68.

³⁴ VPR I/7. Prim. 318. 788.

³⁵ VPR I/7. Dok. 239. 610.

³⁶ VPR I/8. Dok. 44. 96–102.

³⁷ ZAMOYSKI, 2015. 243.; DEBIDOUR, 1947. 47.; DIÓSZEGI, 1997. 56.; BERTI, 1959. 285–286.

³⁸ DEBIDOUR, 1947. 48, 62.

Napóleon mellett végig kitartó Szászország egy részének Poroszországhoz juttatásával.³⁹ Céljai elérésére fordította figyelmét, az itáliai kérdést másodrangúnak ítélte, mindössze azt igyekezett elérni, hogy Ausztria ne jusson kizárólagos helyzetbe a félszigeten.⁴⁰ A cári diplomáciának nem állt érdekében egy nagyon meggyengített Franciaország és a legitimizmus elvére hivatkozva Ferdinánd belső reformokkal járó restaurációját javasolta, amiben a franciaországi alkotmányos monarchia stabilizálásának zálogát is látta.⁴¹ Franciaország a rokon Bourbon-házat támogatta, XVIII. Lajos és az ismét külügyminiszterként tevékenykedő Talleyrand ragaszkodott Murat trónfosztásához, személyében a legitimizmus megsértését és a franciaországi restauráció megszilárdításának akadályát látta.⁴² 1815. január 3-án angol-francia-osztrák részről titkos, oroszellenes szövetség került aláírásra, amit követően Ausztria már hajlandóbbnak mutatkozott Murat trónfosztására, mert nem akart szövetségeseivel konfliktusba kerülni a francia marsall miatt.

Napóleon visszatérése teljesen megváltoztatta az itáliai ügyek helyzetét. Murat a Napóleon szökéséről szóló első hírek idején felajánlotta segítségét a hetedik koalíciónak, de hamarosan meggondolta magát. Úgy döntött, hogy egész Itáliára kiterjeszti hatalmát és hadseregével Lombardia határáig vonult. Válaszul az osztrák hadsereg a Nápolyi Királyság ellen indult, a torentinói csatában elszenvedett vereség után a nápolyi hadsereg feloszlott.⁴³ Murat Franciaországba menekült és felajánlotta szolgálatait Napóleonnak, de ő nem kért belőle. Mindközben Ausztria konvenciót kötött a Szicíliai Királysággal, amelyben garantálta Ferdinándnak a kontinentális rész visszakerülését.⁴⁴ A waterlooi csatavesztés (1815. június 18.) után Murat Korzikára menekült, és hadsereget próbált szervezni Nápoly visszafoglalására. Terve nem sikerült, az osztrák kivégzőosztag golyói véget vetettek kalandos életének (1815. október 13.).

³⁹ FJODOROV, 2004. 101–102.

⁴⁰ VPR I/8. Dok. 74. 180–184.

⁴¹ VPR I/8. Dok. 74. 183.; VPR I/8. Dok. 76. 185–190.

⁴² DEBIDOUR, 1947. 54–56.; ZAMOYSKI, 2015. 277.

⁴³ DEBIDOUR, 1947. 77.; FERRERO, 2002. 284–285.; ZAMOYSKI, 2015. 475.; STACTON, 1975. 201–202.

⁴⁴ SCHROEDER, 1994. 569.

IV. Ferdinándot a bécsi kongresszus minden korábbi jogával visszaállította a Kettős Királyságban, az uralkodó 1816. december 8-i rendeletével Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság néven egyesítette Szicíliát a királyság szárazföldi részével. Metternich osztrák kancellár elérte célját, a Bourbon restauráció ellenére Dél-Itália osztrák befolyás alá került.

Az áttekintett időszakból látható, hogy a napóleoni háborúk idején az Orosz Birodalom európai ügyeiben Dél-Itália komplex kérdést képviselt. Az 1799. évi orosz itáliai hadjáráshoz hasonló nagyszabású hadműveletekre nem került sor, de az orosz diplomáciában 1801–1815 között a többi nagyhatalom politikájának figyelembevételével nagy figyelmet kapott a térség. Szentpétervár a Nápolyi Királyság területi függetlenségéért állt ki, Napóleon bukása után lemondott az aktív politikáról az Orosz Birodalom egyéb érdekeinek védelmében, de a királyságban az európai erőegyensúly egyik alkotóelemét látta.

Bibliográfia

Források

SZÁSZ, 1992 = SZÁSZ Erzsébet (szerk.): *A tilsiti béke (1807. július 7.)*. Documenta Historica 2. A JATE Történész Diákkör kiadványa, Szeged, 1992.

VPR I/1 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 1. Mart 1801 g.–aprel 1804 g. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityicseszkaj lityeraturi*. Moszkva, 1960.

VPR I/2 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 2. Aprel 1804 g.–gyekabr 1805 g. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityicseszkaj lityeraturi*. Moszkva, 1961.

VPR I/3 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 3. Janvar 1806 g.–ijul 1807 g. Izdatyelsztvo polityicseszkaj lityeraturi*. Moszkva, 1963.

VPR I/4 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 4. Ijul 1807 g.–mart 1809 g. Izdatyelsztvo polityicseszkaj lityeraturi*. Moszkva, 1965.

VPRI/6 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 6. 1811–1812 gg. Goszudartsztvennoje izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1962.*

VPRI/7 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 7. Janvar 1813 g.–maj 1814 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1970.*

VPRI/8 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 8. Maj 1814 g.–nojabr 1815 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1972.*

Szakirodalom

ADAMS, 2006 = ADAMS, Michael: *Napoleon and Russia*. Hambledon Continuum, London, 2006.

BERTI, 1959 = BERTI, Giuseppe: *Rosszija i italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Izdatyelsztvo Inosztranoj lityeraturi, Moszkva, 1959.

BODNÁR, 2013 = BODNÁR, Erzsébet: Régi és új vonások az orosz külpolitikában, 1801–1825. In: Bárány Attila–Györköcs Attila–Pallai László (szerk.), *„A francia história hazai nagykövete.”* Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2013. 175–187.

DEBIDOUR, 1947 = DEBIDOUR, Antonin: *Gyiplomatycieszkaja isztorija Jevropi. Ot Venszkoj do Berlinszkoj kongressza (1814–1878)*. Tom I. Szvjascennij szojuz. Goszudartsztvennoje izdatyelsztvo inosztranoj lityeraturi, Moszkva, 1947.

DIÓSZEGI, 1997 = DIÓSZEGI, István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História Könyvtár-sorozat, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997.

DODOLJEV, 1968 = DODOLJEV, Mihail Alekszejevics: Franko-russzkij szojuz 1807 i Szcilija. (K isztorii razriva gyiplomatycieszkijh otnosenyij mezszdu Rosszijej i Szcilijej v 1808 g.) In: Szkazkin, Szergej Danyilovics (ot. red.): *Rosszija i Italija. Iz isztorii russzko-italjanszkijh kulturnih i obszcsesztvennih otnosenyij*. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1968. 77–94.

- FERRERO, 2002 = FERRERO, Guglielmo: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- FJODOROV, 2004 = FJODOROV, Vlagyimir Alekszandrovics (szerk.): *Isztorija Rosszija XIX–nacsalo XX veka. Izdatyelsztvo Moszkovszkogo unyiverszityeta*. Izdatyelszkij centr „Akagyemija”, Moszkva, 2004.
- KIS 1975 = KIS Aladár: *Olaszország története 1748–1968*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- LEFEBVRE, 1975 = LEFEBVRE, Georges: *Napóleon*. Gondolat, Budapest, 1975.
- PETE, 2018 = PETE László: *Itáliától Olaszországig. A Risorgimento és az olasz egyesítés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.
- SCHROEDER, 1994 = SCHROEDER, Paul W.: *The Transformation of European Politics 1763–1848*. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- SIROKORAD, 2013 = SIROKORAD, Alekszandr Boriszovics: *Rosszija na Szregyizemnom more*. Vecse, Moszkva, 2013.
- STACTON, 1975 = STACTON, David: *A Bonaparték*. Gondolat, Budapest, 1975.
- SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962 = SZTANYISZLAVSZKAJA, Av-guszta Mihajlovna: *Russzko–anglijszkije otnosenyija i problemi Szregyizemnomorja 1798–1807*. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZR, Moszkva, 1962.
- TULARD, 1997 = TULARD, Jean: *Napóleon*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- ZAMOYSKI, 2015 = ZAMOYSKI, Adam: *Napóleon bukása és a bécsi kongresszus (1814–1815)*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015.

ÜREGI EVELIN

**MIHAIL MIHAJLOVICS SZPERANSZKIJ ÉS ANDREJ
ALEKSZANDROVICS ARAKCSEJEV.**

**A KÉT KEGYENC MUNKÁSSÁGA ÉS OROSZORSZÁGRA
GYAKOROLT HATÁSA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN**

Párhuzamos életrajz

Mihail Mihajlovics Szperanszkij és Andrej Alekszandrovics Arakcsejev I. Sándor két kegyeltje, a két ember, akiknek a reformjai nagyban megváltoztatták Oroszországot a XIX. század első felében. Írásomban megkísérlem bemutatni, hogy honnan és hová jutottak el karrierjük során, egészen bukásukig, és azt, hogy tevékenységük milyen hatást gyakorolt Oroszország sorsára.

Mihail Mihajlovics Szperanszkij gróf

Származása, gyermekkora, tanulmányai

Szperanszkij¹ egyszerű falusi pap fiaként született 1772. január 1-én Csekutinóban², nevét nagybátyja tanácsára vette fel. Szperanszkij papi szemináriumot végzett, tanulmányi évei alatt nagy műveltséget szerzett.³ Hétéves korában a vlagyimiri papneveldebe került. Ezt követően Pétervárott tanult a teológiai akadémián, és rendkívüli tehetsége még a metropolitának is feltűnt, aki ki is nevezte a matematika, a fizika, retorika és filozófia tanárának. Szperanszkijnek azonban nem volt ínyére továbbra is papi környezetben maradni, és mindent megtett, hogy állami szolgálatba léphessen. Először elfogadott egy szerény magántitkári és nevelői állást, majd hivatalnokként tört céltudatosan felfelé. 1802-től a belügyminisztériumban dolgozott és a miniszterhelyettesi posztig vitte.⁴

¹ A latin sperare = remélni igéből, lásd FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 328.

² http://hrono.ru/biograf/bio_s/speranski_mm05.php (Letöltve: 2018.12.28.)

³ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 327.

⁴ ZIEGLER, 1995. 217.

A cár mellett

I. Sándor cárral 1807-ben találkozott először személyesen. Szperanszkij korábban már készített néhány szakvéleményt a Titkos Bizottságnak, és ezzel elnyerte a cár bizalmát.⁵ A Napóleonnal való erfurti találkozóra induló I. Sándor magával vitte a franciául kitűnően beszélő Szperanszkijt, aki figyelmesen tanulmányozta a francia adminisztratív rendszert. Amikor I. Sándor megkérdezte, Oroszországhoz képest mi tetszik neki jobban külföldön, azt felelte: *„itt az intézmények jobbak, nálunk meg az emberek”*⁶. Mihail Szperanszkij, akit Erfurtból való hazatérése után igazságügy-miniszterhelyettségévé nevezték ki, az uralkodó teljes támogatásával hozzákezdett az állami átalakítási terv összeállításához.⁷

Munkássága és reformtervezetei

Eredetileg Angliát tanulmányozva akarta megalkotni tervezetét, de aztán – azért is, mert csodálta a francia forradalmat – Franciaországot vette mintául. Ez az ingadozás – hogy dönteni kell Anglia és Franciaország között – a XIX. század első éveiben az egész orosz arisztokráciát is jellemezte. Szperanszkij már 1809 november végén leadta alkotmánytervezetét, s közben igazságügyi miniszter lett.⁸ Szperanszkij a lényegre koncentrált. A következő tételből indult ki: ha az államhatalom jogai korlátlanok, ha az állam erői az abszolutisztikus hatalomba összpontosulnak, méghozzá annyira, hogy az alattvalóknak semmiféle jogokat nem hagynak meg, akkor az ilyen állam rabságban él, a kormányzása pedig zsarnoki. *„Azt mondhatnánk – folytatta – hogy törvényeink Athénban vagy Angliában készültek, de valós kormányzati rendszerünket Törökországtól kölcsönöztük.”*⁹

Javasolt reformjainak célja a monarchikus kormányzás oroszországi megteremtése volt, ami Szperanszkij számára alkotmányos monarchiát jelentett. De hogyan hozható létre alkotmányos monarchia egy olyan országban *„amelyben a lakosság fele s legteljesebb rabságban él, amelyben ez a rabság a politikai berendezkedés és a katonai rendszer szinte*

⁵ ZIEGLER, 1995. 218.

⁶ Idézi HELLER, 1996. 416.

⁷ HELLER, 1996. 416.

⁸ ZIEGLER, 1995. 217-218.

⁹ Idézi HELLER, 1996. 417.

*minden részébe beépült, és fenntartását az ország kiterjedése is, politikai helyzete is indokolja?*¹⁰ Mihail Sziperanszkij először a lakosság felét említette, mint olyant, amely a „*legteljesebb rabságban él*”, később azonban pontosította gondolatát: az orosz társadalom meghatározó osztályai a földbirtokos nemesek és a földművelő jobbágyok. Az előbbieket a korona rabjai, az utóbbiak az előbbieké. Sziperanszkij tömör, találó formulája szerint *Oroszországban csak a koldusok és a filozófusok szabadok.*¹¹

Sziperanszkij, aki már régóta Sándor legbizalmasabb emberei közé tartozott (ott volt vele Tilsitben és Erfurtban), tervezetét érezhetően a napóleoni császári alkotmány mintájára alakította ki. A hatalmi ágak megosztásának ekkor már általánosan elfogadott elve valósult volna meg ezzel az alkotmánnyal. Igaz, a munkásnép, amely ekkor már csak valamivel volt kevesebb, mint a lakosság fele, ki volt zárva a politikai jogokból. Európában másutt is cenzusos választójog volt érvényben, ha egyáltalán lehetett választani. Minden ember magánjogi függetlenségével voltaképpen olyan jellegű jobbágyfelszabadítást valósított volna meg, mint amilyent II. József a Habsburg Birodalomban. Ugyanakkor a választott dumák tanácskozási idejének erős leszűkítésével elébe ment az autokrácia igényeinek. A javasolt intézkedések mindenképpen alapvető lépést jelentettek volna valamiféle alkotmányos berendezkedés irányában.¹²

Sziperanszkij megtartotta Katalin közigazgatási beosztását, de a kerületekbe és a kormányzóságokba választott testületeket, dumákat tervezett létrehozni. Ezek tagjait a földbirtokosok és az állami parasztok választották volna. A háromévenként összeülő kerületi дума választotta volna meg a kormányzósági дума tagjait, az pedig ugyancsak háromévenként az oroszországi дума tagjait. Ez évente ülésezett volna, megtárgyalva a költségvetést és a cárral felterjesztett törvényjavaslatokat. De jogában állt az uralkodóhoz panaszt tenni. Elképzelésében a miniszterek voltak felelősek a dumának. A végrehajtás az alsóbb dumák teendői közé tartozott, mindegyik létrehozta volna a maga hivatali szervezetét. A tervezet a Szenátust legfelsőbb bírósággá alakította volna át, ez csak az eddigi helyzet folytatása lett volna, a legfelsőbb szintű ellenőrzés funkciója nélkül. Újdonság volt viszont egy kinevezett tagokból álló államtanács létrehozása, amely

¹⁰ Idézi HELLER, 1996. 417.

¹¹ HELLER, 1996. 417.

¹² FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 328.

nevének megfelelően tanácsokkal, javaslatokkal fordult volna az uralkodóhoz. És még egy igen fontos pont: magánjogi viszonylatban minden alattvaló szabad ember, persze a parasztok által lakott föld továbbra is csak nemesek tulajdonában lehetett, hiszen ez volt a legfőbb kiváltságuk.¹³

Sándor ezt azonban még nem mert megkockáztatni a politikai elit ellenállása miatt. A Tilsit utáni helyzetben, a jól alakuló svéd háború közepette Szperanszkij újabb tervvel állt elő. Jobbágyfelszabadítást vagy valamiféle liberális alkotmányt most még ő sem mert javasolni. A cél nyilvánvalóan egy belső forradalmi mozgalom megelőzése volt, tehát reform a forradalom helyett.¹⁴

A továbbiakban Szperanszkij az orosz társadalmon belül három réteget különböztetett meg. Az első a nemesség, ők rendelkeztek minden állampolgári joggal, ezenfelül mentesek voltak a személyes szolgálattól, de kötelesek voltak legalább 10 évig valamilyen formában katonai vagy polgári beosztásban az államot szolgálni. Szperanszkij ezzel az 1762-ben megszerzett nemesi szabadságot szüntette volna meg. A nemességnek joga volt a földtulajdonhoz, az iparűzés vagy a kereskedelem szabadságához. A második a középréteg, megvoltak az általános állampolgári jogai, de különleges jogokkal nem rendelkeztek. Viszont vagyonuk arányában élveztek politikai jogokat. Minden ipar és kereskedelem nyitva állt számukra. A harmadik réteg a munkásnép. Ide tartoztak a földesúri parasztok, a mesteremberek, azok munkásai és háziszolgái. Ez a réteg élvezte az általános állampolgári jogokat, de politikai jogaik nekik sem voltak.¹⁵

Szperanszkij reformjának, amely tehát az alkotmányos monarchia megvalósítását tűzte ki céljául, előfeltétele volt a jobbágyfelszabadítás. Ám nyomban felvetődött a kérdés: földdel vagy anélkül szabadítsák-e fel a jobbágyokat; ha földdel együtt, akkor ingyen vagy megváltásért; ha megváltásért, akkor ki határozza meg a szabadság és a föld árát?¹⁶

A Szperanszkij-tervezetet I. Sándor 1810 januárjában jóváhagyta. Rövidesen bejelentették a legfőbb államhatalmi szerv, az Államtanács megalakulását. Funkcióit azonban – a tervezetben foglaltakhoz képest

¹³ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 328.

¹⁴ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 188.

¹⁵ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 189.

¹⁶ HELLER, 1996. 418.

– korlátozták: az uralkodó mellett működő, tanácskozási joggal felruházott szerv lett belőle. Szperanszkij reformjavaslatának lényege így foglalható össze: szükség van alkotmányra, amely korlátozza az uralkodót; nincs szükség rabságra, mivel az akadályozza a jogállam létrehozását.

Szperanszkij személyének megítélése

A kibontakozó ellenszenvhullám közepette Szperanszkij 1812-ben a cári udvarban nem szokatlan intrika következtében kegyvesztett lett, és büntetésből kinevezték Szibéria kormányzójává, ami kétségkívül jót tett a távoli terület lakosságának, hiszen ottani reformjaival normalizálta a távol-keleti állapotokat, és sokat tett a hatalmas területek békes birodalomba integrálásáért. Reformjai távozása után az ország többi részén is folytatódtak, I. Sándor az ő elképzelése alapján szabaddította fel 1816-ban az észtföldi, 1817-ben a kurlandi, 1819-ben a livóniai parasztságot, mintegy tesztelve, hogyan működik a személyileg szabad parasztság intézménye. A felszabadítási folyamatot az ukrán nemesség tiltakozása miatt leállították, de a balti területek lakóinak viszonylagos szabadsága megmaradt.¹⁷

A fogadtatáshoz még az is hozzátartozott, hogy Szperanszkij a „gallománok” közé számított, akik Napóleonban a rend megteremtőjét látták. Csakhogy ekkortájt kontinentális zárlat hátrányos következményei miatt a gallománok egészében is hátrébb szorultak.¹⁸

A karrier vége

Az államférfit 1812. január 1-jén még magas rendjellel tüntették ki, de már állandóan besúgók figyelték. Március 17-én – amikor Szperanszkij a szokásos jelentéstételen volt a Kremlben – Sándor közölte vele, hogy elbocsátja. Mire hazaért, iratait már lepecsételték, őt pedig nyomban tovább is küldték száműzetésébe.¹⁹ Szperanszkij leváltása, majd Nyizsnyij Novgorodba, azt követően Permbe történő száműzése azt jelezte, hogy hivatalosan is lezárult a Szperanszkij-korszak. Az utolsó csepp a pohárban, amely végleg ellene hangolta a társadalmat, pénzügyi reformjavaslata volt: az egyenes és közvetett adók eme-

¹⁷ BEBESI, 2011. 14.

¹⁸ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 329.

¹⁹ ZIEGLER, 1995. 219.

lését, a pénzkibocsátás szüneteltetését mindenki ellenezte. Szperanskij félreállítása végül azt is jelentette, hogy elkerülhetetlenné vált a Franciaország elleni háború.²⁰ 1839. február 11-én hunyt el 67 évesen.²¹

Andrej Alekszandrovics Arakcsejev gróf

Származása, gyermekkora, tanulmányai

Arakcsejev gyermekkoráról nem sokat tudni, csupán annyit, hogy 1769. szeptember 23-án született egy Garusovo nevű faluban.²² Apja szelíd, gyengén gondolkodó jellemű, nyugdíjazott katona volt, aki nem foglalkozott fia karrierjével, anyja ezzel szemben keménykezű volt.²³ A név sokáig egyértelmű volt a reakcióval, az arakcsejevizmus (Arakcsejevcsina²⁴) korszaka a század egyik legsötétebb időszakának számított. Vidéki birtokos nemes volt, feljebbvalóit mindig híven szolgált, a rend fanatikusa volt, ezért is tetszett meg Pálnak.²⁵ *„Mindenbe, amit tett, szigorú rendszert és módszerséget vitt – emlékezett egyik kortársa -, és azt a zsarnokságig menő kérelhetetlenséggel érvényre is juttatta... Külsejét tekintve olyan volt, mint egy nagy, egyenruhába bújtatott majom... mélyen ülő szürke szeme és egész ábrázata az értelemnek és a gonoszságnak valami ijesztő keverékét fejezte ki.”*²⁶

A cár mellett

Először I. Pál környezetében bukkan fel, mint a gárda kiképzőtisztje.²⁷ Tudásával annyira lenyűgözte a cárt, hogy a helyőrségben marasztotta.²⁸

Sándor cárral Gatcsinában ismerkedett meg, ekkor ő volt a gatcsinai hadsereg parancsnoka, és így bizonyos értelemben Sándor nevelője és felettese is egyszerre. 1792-ben Arakcsejev 24 éves volt, Sándor 15. Előbbi a tüzérség szakértőjeként oktatta Sándort a hadászatra. A

²⁰ HELLER, 1996. 421.

²¹ http://hrono.ru/biograf/bio_s/speranski_mm01.php (Letöltve: 2018.12.28.)

²² http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakcheevaa6.php (Letöltve: 2018.12.28.)

²³ <http://rugar.ru/article/a-43.html> (Letöltve: 2018.12.28.)

²⁴ A „scsina” jelzőt olyan emberek neve mellé illesztik, akik rossz emléket hagytak maguk után. Lásd BEBESI, 2016. 15.

²⁵ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 198.

²⁶ Idézi HELLER, 1996. 389.

²⁷ BEBESI, 2013. 218.

²⁸ HELLER, 1996. 389.

Pál és Sándor között idővel egyre gyakrabban kialakult konfliktusokban a gróf Sándor pártjára állt. Későbbi kapcsolatukat ez nyilván erősen befolyásolta.²⁹ Szperanszkij félreállításában az ő keze is benne volt, és helyét száműzetésbe vonulása után Arakcsejev vette át.³⁰ Mindenben kiszolgált a cárt és mindent magára is vállalt helyette.³¹

Munkássága és reformtervezetei

A nevével fémjelzett időszak legrettenetesebb alkotása a katonai telepek létrehozása volt. Már a rendszer 1809-es kipróbálása több tízezer ember életébe került, ugyanis Mogiljov térségébe letelepítettek több ezer katonát azzal a céllal, hogy majd – ókori római mintára – egyszerre lesznek földművelők és határőrök. Ehhez a moguljovi parasztokat egyszerűen kitelepítették, többségük az úton elpusztult.³² Több magas rangú katonai vezető igyekezett lebeszélni a cárt a katonai telepekről. Térden állva könyörögtek, mondván: „Uralkodóm! Hiszen sztreleceket teremt!”³³ I. Sándor azonban hajthatatlan volt: „Katonai telepek pedig lesznek, még ha hullákkal kell is kikövezni a Pétervárról Csudovóba vezető utat.”³⁴ Arakcsejev tartott a sztrelec sereg újjáéledésétől, jóllehet azt oly sok nehézség és véráldozat árán tudta csak I. Péter feloszlatni. A veszély elhárítása érdekében totális ellenőrzési rendszert vezettek be.³⁵

1810-ben létre is hozták az első telepeket a Habsburg birodalmi katonai határőrvidék mintájára. Azonban a Napóleonnal vívott háború megszakította a katonai telepek további kiépítését, így csak 1816-1821 között terjesztették ki a rendszert a határterületekre Novgorod, Mogiljov, Harkov, Jekatyerinoszlav és Herszon központokkal. Itt fordítva történt a dolog, állami parasztokat köteleztek katonai szolgálatra. 1825-re már 750.000 fő (nőkkel és gyerekekkel együtt) élt ezeken a telepeken.³⁶ Arakcsejev a cár nevében gyakorolta azt az elnyomást a lakosságra, amit a kaszárnya szó csak finoman írt körül. Mindenkinek – polgári lakosságnak és hadseregnek – olyan gépies módon kellett

²⁹ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 180.

³⁰ ZIEGLER, 1995. 219.

³¹ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 329.

³² BEBESI, 2011. 15.

³³ HELLER, 1996. 435.

³⁴ HELLER, 1996. 435.

³⁵ HELLER, 1996. 435.

³⁶ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 331.

működni, mint az óraműnek. Arakcsejev grusinói birtokán próbálta ki, amit nagyban szándékozott megvalósítani. Itt olyan vaskemény rend uralkodott, hogy a legalantasabb réteg, a jobbágyok emberi méltóságuk legutolsó maradványait is elveszítették, és kegyetlen dreszszúra alanyaivá váltak.³⁷

A *Vasgróf* – ahogyan nevezték – felügyelte a katonai telepeket is. A cárnak jutott eszébe, hogy katonákat telepít a határvidékre, ahol földet kapnak bérbé, hogy szolgálati szabadidejükben megművelhessék. Elsősorban anyagi hasznot reméltek ettől, mivel a telepeken lakó katonák így halálukig el voltak látva. Családjukkal is együtt élhettek, ami nem volt mellékes a sereg harci morálja szempontjából. Arakcsejev a legirgalmatlanabb módon vitte tőkélyre ezeknek a telepeknek a rendszerét. A nőtlen katonákat erőszakkal megőszítették. Az asszonyoknak évente egyszer gyereket kellett szülniük vagy hét méternyi lenvásznat megszöniük.³⁸ Ha valaki lányt szült, vagy ha az asszony elvetélt, azért pénzbírságot szabtak ki.³⁹ A kislányokat hétéves korukban *kantonista* zászlóaljakra sorozták be, ahol 12 éves korukig maradtak. Ezután visszaküldték őket családjukba, hogy segítsenek szüleiknek a gazdaságban. 18 évesen ismét bevonultak, ezúttal 25 esztendő katonai szolgálatra.⁴⁰ Az arakcsejevi rend mindennemű megszegését könyörtelenül büntették. Nem voltak egyebek, mint börtönök vagy munkatáborok. Takaros külsejük elbűvölte az időnként oda látogató cárt, de valójában rendőrállamot testesítettek meg kicsiben. A húszas években sor került az első ellenállásra, zendülések és zavargások törtek ki, de Sándor akkor is ragaszkodott ezekhez az intézményekhez. És Arakcsejev bikacsökje megtette a magáét. A rendszer maradványai egészen a XIX. század második feléig fennmaradtak.⁴¹ 1819-ben volt az első nagyobb felkelés Csugujevben az eltúlzott fegyelem és kegyetlenkedés miatt. Arakcsejev maga vezette a megtorlást, 53 embert ítélték vészőfutásra, 25-en bele is haltak abba, hogy a katonák két sora között kellett végigfutniuk, és vészővel mindegyikük megütötte őket.⁴²

³⁷ ZIEGLER, 1995. 220.

³⁸ ZIEGLER, 1995. 220.

³⁹ <http://rugar.ru/article/a-43.html> (Letöltve: 2018.12.28.)

⁴⁰ HELLER, 1996. 435. Kantonista = katonaként nyilvántartott gyermekek iskolája.

⁴¹ ZIEGLER, 1995. 221.

⁴² NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 200.

Sándor még 1818-ban megbízta Arakcsejevet, hogy dolgozzon ki egy tervezetet az oroszországi jobbágyfelszabadításra is. A föld továbbra is a földesurak tulajdona maradna, a személyi felszabadítás viszont nem történne meg. Csak arról lehetett szó, hogy nem nemesek vásárolhatnak jobbágyok által lakott földeket is, s ebben az esetben a jobbágyok felszabadulnak. Megváltásként az 5%-kal tőkésített obrokot (adót) kellett volna megfizetniük, ami persze lehetetlenség volt, ezért ezt az állam vállalná magára. Ehhez 5 millió rubelre lett volna szükség, ami viszont hiányzott.⁴³

Gaztetteiért 1825-ben nyújtották be Arakcsejvnek a számlát, amikor a szolgaságban tartott parasztok agyonverték a szeretőjét.⁴⁴ Ez az eset annyira megdöbbenette, hogy életében először nem tudott odafigyelni hivatali munkájára, valamint nem tudta teljesíteni az uralkodó rendeleteit sem. Számára a második nagy csapás 1825. november 19-én jött el, amikor I. Sándor cár hirtelen meghalt. Utódja, I. Miklós arra kérte Arakcsejevet, hogy határozatlan időre utazzon külföldre, ahol közzétette I. Sándor leveleinek gyűjteményét.⁴⁵

Arakcsejev személyének megítélése

Arakcsejev kétségtelenül erőszakos, durva egyéniség volt, kissé még az úrgazdagok, az alulról felkapaszkodottak türelmetlenségével és megvetésével a most már alatta lévőkkel szemben is. Arcképéről egy „gőgös, ellenszenvesen öntudatos, rideg ember”⁴⁶ tekint le ránk. Csakugyan fegyelmezett volt, igazi vas jellem, annak minden hátrányos vonásával együtt. Ugyanakkor földbirtokosnak jól képzett volt. Az államügyekben viszont jó szervezőnek bizonyult: amikor Sándor külföldön volt, Arakcsejvre bízta a hazai ügyek intézését.⁴⁷

A. Kersznovszkij hadtörténész úgy vélte, hogy el kell oszlatni az Arakcsejev legendákkal kapcsolatos tévhitet, azt írta: „életében csak három dolog volt kedves számára: a szolgálat, létének értelme és célja; a tüzérség, és az uralkodó, akit szolgált”.⁴⁸ A történészek sokáig I. Sándor „rossz

⁴³ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 329-330.

⁴⁴ ZIEGLER, 1995. 220.

⁴⁵ http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakcheevaa2.php (Letöltve: 2018.12.28.)

⁴⁶ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 199.

⁴⁷ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 198-199.

⁴⁸ Idézte HELLER, 1996. 436.

szellemének”,⁴⁹ a „reakció évtizede”⁵⁰ ihletőjének nevezték Arakcsejev-et.⁵¹

A karrier vége

I. Sándor halála után, amikor I. Miklós lépett a trónra, parancsba adta a cári iroda áthelyezését a Téli Palotába. Ezzel gyakorlatilag Arakcsejev hatalma megszűnt.⁵² 1825. december 20-án Miklós cár eltanácsolta hivatalából és gruzinói birtokára vonult vissza, ahol élete végéig csakis a birtokával foglalkozott, ám ekkor egészségügyi állapota már rossz volt. I. Miklós, miután erről tudomást szerzett, elküldött hozzá két orvost is, ám ők nem tudtak segíteni állapotán, Arakcsejev mégis szinte kiabált, hogy legalább még egy hónapig tartásuk életben. Végül belátta, hogy nem segíthetnek rajta, ezért csak ennyit mondott: „Átkozott halál.”⁵³ 1834. április 21-én, 64 évesen, örökös nélkül meghalt.⁵⁴ Halála előtt egy évvel alapítványt tett, azzal a céllal, hogy ez 1925-ig kétfélmillió rubelre növekedjen, majd ezzel az összeggel I. Sándor cár legjobb életrajzát jutalmazták.⁵⁵

Bibliográfia

Szakirodalom

BEBESI, 2011 = BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században.* MOSZT, Pécs, 2011.

BEBESI, 2013 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története.* Bocz, Pécs, 2013.

FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001 = FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története.* Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.

ZIEGLER, 1995 = ZIEGLER, Gudrun: *A Romanovok titka. Az orosz cárok története és végzete.* GABO, München, 1995.

HELLER, 1996 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

⁴⁹ Idézte HELLER, 1996. 436.

⁵⁰ Idézte HELLER, 1996. 436.

⁵¹ HELLER, 1996. 436.

⁵² http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakcheevaa.php?fbclid=IwAR2dj1As2pSn7czfeCKWOO4s2HevYloqQmfQ-HDR9ofdFPaJWX33BcKs9XE (Letöltve: 2018.12.28.)

⁵³ Idézte: <http://rugaruard.ru/article/a-43.html> (Letöltve: 2018.12.28.)

⁵⁴ <http://rugaruard.ru/article/a-43.html> (Letöltve: 2018.12.28.)

⁵⁵ <http://www.kislexikon.hu/arakcsejev.html> (Letöltve: 2018.12.28.)

NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil - SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica Kiadó, Szekszárd, 2002.

Internetes anyagok

[http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakchevaa.php?fbclid=IwAR2dj1As2pSn7czfeCKWOO4s2HevYloqQmfQ-](http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakchevaa.php?fbclid=IwAR2dj1As2pSn7czfeCKWOO4s2HevYloqQmfQ-HDR9ofdFPaJWX33BcKs9XE)

[HDR9ofdFPaJWX33BcKs9XE](http://hrono.ru/biograf/bio_a/arakchevaa.php?fbclid=IwAR2dj1As2pSn7czfeCKWOO4s2HevYloqQmfQ-HDR9ofdFPaJWX33BcKs9XE)

<http://rugarud.ru/article/a-43.html>

http://hrono.ru/biograf/bio_s/speranski_mm05.php

http://hrono.ru/biograf/bio_s/speranski_mm01.php

<http://www.kislexikon.hu/arakcsejev.html>

HUSZÁR MIHÁLY

„AZ OROSZ BIRODALOM ISMERTETÉSE”

DONALD MACKENZIE WALLACE SKÓT UTAZÓ TAPASZTALATAI A CÁRI KORMÁNYZATRÓL ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATOKRÓL

Előszó

A külföldi utazók révén olyan zártnak tűnő, keleti országokról kaphatott a nyugat híradást, ahova egy-egy utazó vagy diplomata nagy nehézségek árán vagy különleges engedélyek birtokában juthatott csak el. A nyilvánosságnak szánt beszámolóik roppant nagy érdeklődést váltottak ki, amelyekkel a közvélemény Oroszország-képét is befolyásolták. Kiváltképp igaz volt ez a 19. század második felének, a tömegsajtó által egyre inkább uralt világában.¹ Donald Mackenzie Wallace (1841-1919) skót utazó 1870 és 1875 közötti oroszországi éveiről kiadott kötetéből a földbirtokosokra vonatkozó tapasztalatairól már egy korábbi írásban szó volt.² Most a cári kormányzatról és az önkormányzatokról (zemsztvok) kívánok egy rövid bemutatást adni. Miként is nézett ki a „klasszikus” cári bürokrácia? Milyen eredményeket ért el közel tíz év alatt a zemsztvo rendszer? A hiteles tájékozódás érdekében a szerző nem csak a köznép „véleményére” volt kíváncsi, hanem kapcsolatai révén betekinthezett a központi közigazgatás irataiba is. A legnagyobb dolog számára az volt, hogy a zemsztvo rendszer működését a bizottságok mindennapi működése során vizsgálhatta meg. Mindemellett a jobbágyfelszabadítás hatásairól és a földbirtokosok megváltozott helyzetéről is az elsők között közölt alapos összefoglalást.³ Ezek mellett törekedett az orosz történelem korábbi évszázadairól, a társadalom minden rétegéről, a kormányzat működéséről is sokrétű ismereteket szerezni. Munkája kiterjedt a vallási és nemzetiségi kisebbségek bemutatására is. Mivel Wallace brit diplomata is volt, így két hosszabb fejezetet szentelt a krími háborúnak és a keleti kérdés megtárgyalásának. A mű megjelenése egybeesett az 1877-78-ban zajló orosz-török háború idejével, így a benne leírt, az orosz terjeszkedés történetét bemutató áttekintés felvilágosító hatásúvá és aktuálisá

¹ SZ. BÍRÓ, 1995. 95.

² HUSZÁR, 2017. 97-104.

³ ПИЯТЮБСКА, 1994. 65-66.; WALDRON, 2007. 66-71., 107-110.

vált.⁴ A magyar fordító, Szentkirályi Móric fontosnak érezte, hogy a könyvvel a hazai közvéleményt is megismertesse.⁵

Az oroszországi utazás

Sir Donald Mackenzie Wallace skót utazó, brit diplomata és a *The Times* tudósítója 1870 és 1875 között élt Oroszországban.⁶ Utazásának elsődleges célja az volt, hogy a Kaukázusban élő oszét népet megismerje, ám végül hat évig élt az európai orosz kormányzóságokban. A telet rendszerint Péterváron, Novgorodban és Jaroszlávban, míg a nyarakat a vidéki területeken szervezett körutazásokkal töltötte. Törekedett minden társadalmi réteghez tartozó személlyel elbeszélgetni, és a hivatalok életébe betekinteni. Adatgyűjtését hazatérését követően kiegészítette orosz barátaival folytatott későbbi levelezésével.⁷ Amikor 1870 márciusában megérkezett, Wallace nem tudott oroszul, és azt a hatékony nyelvtanulási formát választotta, hogy leköltözött egy kis orosz faluba, Ivanofkába, hogy a helyi paptól vegyen nyelvórákat. Péterváron érdekes módon erre nem nyílt lehetősége. A fővárosi úri községségbe tartozó személy a „*barátaival és üggytársaival, francia vagy angol nyelven beszél. Németül a vendéglői szolgaszeméllyezettel és ezekhez hasonló osztálybeli egyénekkal közlekedik. Csakis az Isvostchiki-ak – azon kis egyfogatú járművek kocsisai, melyek az úgynevezett cab helyett használtak – azok, kikkel kénytelen oroszul beszélni...*” – indokolta az írásában.⁸ Az ország működésének a megismeréséhez, szükséges volt az iratokba való betekintés, és a különféle társadalmi réteggel való kommunikáció, amelynek előfeltétele volt a tökéletes nyelvbiztonság. Tartott attól is, hogy mint külföldit könnyen félrevezethetik, elzárják előle az információkat. Ugyanakkor a legtöbbször őszintének tűnő nyíltsággal

⁴ BEBESI, 2010. 232-233., 331-332.

⁵ Wallace II. 1878. 390-391. Szentkirályi Móric (1807-1882) a magyarországi reformkor és a dualizmus jeles politikusa volt. Több évtizedes viszontagságokkal teli közeleti pályája mellett, politikai publicisztikával és irodalommal foglalkozott. Egyetlen fordítása Wallace munkája, míg a kiadója a Franklin-Társulat volt, amely a befolyó jövedelmet a Magyar Írók Segélyegyletének a javára gyűjtötte. Ahogy írta zárszavában: „*Lehet-e föltenni, hogy egy sikerült forradalom által Oroszország hagyományos politikájának útjaiból kitértetik, vagy alkotmányos szabadságra szert tévén, saját szántából megszűnik örökös veszély lenni Európa felett? (...) De hát örökös vampyryja marad-e Oroszország Európának? Fájdalom ez igen valószínű.*”

⁶ RAO, 1915. 456-457.

⁷ WALLACE I., 1878. 1.

⁸ WALLACE I., 1878. 30., 38-39.

találkozott. A brit utazó adatgyűjtési módszereiről is részletesen beszámolt, a muzsikokkal való találkozásuktól a zemsztvo tanácskozás „félhivatalos” megfigyelői helyzetéig. Lévén külföldi személy, nem nyíltak volna meg előtte a hivatalosság képviselőinek ajtajai, ám ezt megkönnyítendő különféle magasrangú orosz személyek által kiállított ajánlóleveleket vitt magával. Erről így írt: „(...) az oroszok minden úton-módon igyekeznek elősegíteni azon idegenek szándékát, kik hazájukat komolyan akarják tanulmányozni. Azt hiszik, hogy elég sokáig voltak félre ösmerve, és rendszeresen rágalmazva az idegenek által és nagyon óhajtják, hogy a hazájukat illető minden balvélemények elenyésszenek. (...) Azon hat év alatt, míg Oroszországban időztem, mindenütt a legnagyobb készségre találtam vizsgálataim elősegítésében, és nagyon ritkán vettem észre azon szokást, melyről némely írók oly sokat beszélnek. „hogy az idegenek szemibe port kell hinteni” [idézet a szövegben – H.M.].”⁹

A cári kormányzat

Az orosz központi kormányzati rendszer II. Sándor reformjaiig tartó általános bemutatásával a kötet egyik legjobb elméleti összegzése készült el. Wallace, hasonlóan az országot korábban megismerő nyugatiak véleményéhez, elítéli ugyan az autokrácia működését, viszont azonosul a szlavofil álláspont azon elemével, amely szerint ez a kormányzati forma történelmileg szükségszerűen létezik Oroszországban. „Az a kormányrendszer, mely a politikai bölcsész előtt elméletileg a leg-tökéletesebbnek látszik: lehet, hogy bizonyos esetben semmiképp nem alkalmazható. (...) „Az autocratai hatalom, centralizált kormányával, mint szükséges kiegészítő szervezetével volt az, mely először is Oroszországot megmentette, azután a szétbomlástól és politikai megsemmisüléstől megmentette, és végre a nyugati civilizáció átültetése által, részére az európai népek között a helyet biztosította.”¹⁰

Wallace álláspontja szerint a Nagy Péter-féle átalakítási rendszer, a korábbi kormányzati működés széttagoltságát jelentő szabályokat megszüntette, „helyébe egy rendszeres, egyenletes burocratai gépezetet, a politika legújabb tan elveivel megegyezőt állít. (...) mely annyira ellenkezett a nép hagyományos eszméivel és szokásaival (...).”¹¹ Ezzel kapcsolatban

⁹ WALLACE I., 1878. 278.

¹⁰ WALLACE I., 1878. 262-263. Lásd erre vonatkozólag bővebben SZ. BÍRÓ, 1995. 93-102.

¹¹ WALLACE I., 1878. 253-254.

idézi is egy szlavofil véleményét: „Észrevehette kegyed, hogy mind e mai napig Oroszországban roppant sokasága fordul elő a hűtlen pénzkezelés, zsarolás és a rossz kormányzás mindennemű eseteinek, hogy a törvényszékek tele vannak igazságtalansággal, hogy a nép gyakran hamisan esküszik és több efféle, és nem tagadható, hogy ezen fogyatkozások egészen nem enyésznek. De mit bizonyít ez? Azt-e, hogy az orosz nép alábbvaló a németnél? Éppen nem! Egyszerűen azt bizonyítja, hogy a német rendszer, mely beleegyezése nélkül reá lett erőltetve, egyáltalán nem természetéhez való. (...) Szűk elméjű németek sem nem érthetik, sem nem gondnokai nem lehetnek a széles szláv természetnek.”¹² A szerző felhívja az angol olvasók és azon orosz alattvalók figyelmét – akik az autokráciát „módnélküli élességgel kárhoztatják” –, hogy ez a rendszer történelmi igazolással bír, a kívánt alkotmányos szabadság és helybeli önkormányzatiság utáni vágyakozás során ne felejtsek el azt a különbséget, amely az elméleti és történelmi lehetőségek között van.¹³

Wallace részletesen elemezte a kormányzat szerkezetét is, amelyben az egyes szintek felelősségi súlya érdekelte. Látszatra az elnevezésekben tükröződött egy haladó államszervezeti rendszer, ám az elnevezések mögött kevés hatalom koncentrált. A hierarchia csúcán a cár állt, akit Nagy Péter jellemzésével írt le: „*ki senkinek e földön tetteiről számolni nem tartozik; tekintélye és hatalma azért van, hogy országot és alattvalóit, mint keresztény fejedelem saját belátása és akarata szerint kormányozza.*” Közvetlen utána az 1810-ben felállított, legfőbb törvényhozó államtanács helyezkedett el, amely az elé kerülő ügyeket csak vizsgálhatta, javaslatait tanácsolhatta az uralkodó felé, akinek a döntését ez nem köthette meg. A miniszterek nem testületileg, hanem egyenként feleltek az uralkodónak, tíz minisztériumba futottak a közigazgatás szálai, ahonnan a cári akarat az egész birodalomra kisugárzott. A Nagy Péter által a törvényhozás, államigazgatás és az igazságszolgáltatás legfelsőbb közös szerveként létrehozott szenátus az 1864-es bírósági reformot követően pedig nem több, mint a bíraskodási ügyek legfelsőbb fórumaként működhetett.¹⁴

A vidéki utazások során, készséges kormányzóknak köszönhetően Wallace betekintést nyerhetett a kormányzóságok rendszerébe, így a könyvében jelentős terjedelmet szánt ennek a közigazgatási

¹² WALLACE I., 1878. 255-256.

¹³ WALLACE I., 1878. 262.

¹⁴ WALLACE I., 1878. 256-257.; SZ. BÍRÓ, 2017. 146., 157.

szervnek az elemzésére. A kormányzók a II. Sándor-féle reformokig nem ritkán önkényesen, tetemes befolyással rendelkeztek, ám visszaszorították őket a hatalmuk korlátozásával. Minden törvénykezési ügyet kivettek alóluk, többet a létrehozott zemsztvók hatáskörébe tettek át. A folyamatban lévő ügyeket általános rendeletekkel vagy miniszteri körlevelekkel szabályozták, ha valamiről nem rendelkeztek, arról posta vagy távirat útján egyenesen a miniszter döntött. A kormányzói hatalom visszaszorulásában fontos szereppel bírt még a terjedő nyilvánosság, a megerősödő sajtó – *„valamely hírlapi levelező gánccsolását vonják magukra”* – és a javuló közlekedés is.¹⁵ Wallace negatív tapasztalatai között a csinovnyikok korrump, lelkiismeretlen szellemű, a néppel szemben táplált hatalmaskodásai szerepeltek. Ennek az okát abban látja, hogy *„a népek egy nagy töredéke a reformáló csárokat sokáig úgy tekintette, mint megtestesült gonosz lelkeket, és a csárok viszont úgy tekintették a népet, mint szenvedő eszközeiket a politikai terveik végrehajtására.”* Mivel a kormány kiskorúként bánt a néppel, így működtek a hivatalnokai is.¹⁶ A túlzott központosítás miatt a hivatalnokok munkájának az egyik legnagyobb problémájaként a felelősség továbbhárítását tapasztalta, ami a félelemből táplálkozott. *„Azonnal tehát, ha valamely ügy a közigazgatási gép kerekei közé jut, kezd felfelé hajtani és valószínűleg valaha a miniszter irodájába kerül.”* A bürokrácia másik jelentős terhe a korrupció volt, amelybe beletartozott a mindennapi eljárásért fizetett „ajándék” és az állami javadalmakból szerzett bő jövedelem is. Az egyes uralkodók megpróbálták tenni ennek a visszaszorítása érdekében, de elenyésző sikereket értek el. Ahogy Wallace megfogalmazta: *„felette nehéz a vétkes hivatalnokot feleletre vonni, mert ez felebbvalójának pártfogásában biztos, és ha a felebbvalók maguk is szoktak kihágásokat elkövetni ekkor a vétkes már épen nem félhet, hogy büntetésnek teszi ki magát kihágásai által.”*¹⁷ A visszaélések leleplezésére I. Miklós hozta létre azt a csendőrséget, amelyeknek a tagjai a birodalom minden vidékén működtek. A jól megfizetett tisztikarnak ugyanakkor a lakosság megfigyelésének a céljából kellett dolgoznia, ami hamar ellenszenvessé tette őket. Főképp azért is, mert *„megbízása határozatlan, hogy felvigyázat tartsa, és elfogja mindazokat, kik bármi oknál fogva veszélyesek, vagy gyanúsának látszanak, és hatalma van, hogy letartóztassa őket határozatlan ideig,*

¹⁵ WALLACE I., 1878. 258.

¹⁶ WALLACE I., 1878. 263.

¹⁷ WALLACE I., 1878. 265-266.

vagy eltávolíthassa a birodalomnak valamely távol eső sanyarú vidékére, rendes kivizsgálás és kihallgatás nélkül.”¹⁸ Ez az eljárási módszer a közigazgatási úton történő száműzetés intézményét jellemezte, amely elsősorban a politikai szervezkedőkre jelentett rettenetes büntetést.¹⁹

Wallace egy érzékletes példával mutatta be, hogy miként „működik” az orosz bürokrácia. A kormányzó lakásában egy kályha, néhány kopejkányi megjavításához elegendő lenne egy szerelő és a költség kifizetése a pénztárból. Ehelyett a „kifizetés szükséges voltának mindenképp előt igazolva kell lenni”, ezért egy választmányra bízta ennek az eldöntését. Ezt követően az ügy ment egy szinttel feljebb, az államügyész asztalára, aki kirendelte az építész, hogy vizsgálja meg a kályhát és készítse el a költségvetést. A költségvetés realitását újra ellenőrzi a választmány és az államügyész, aminek a végén, 16 nap múltán tíz ív papír elkészültét követően, a javítás 2 rubel 40 kopejkába kerül. Az elvégzett javítást egy építésszel újra ellenőriztetik, a jelentését pedig a választmány és az államügyész újra elfogadja. Mindez az eljárás, a kormányzó kályhájának a javítása esetében, 30 napba és harminc ív papírba került.²⁰

Az önkormányzati rendszer

Wallace nyizsnij-novgorodi tartózkodása alatt a tartományi kormányzat működését és a II. Sándor-féle reformok közül az önkormányzatiságot meghonosító zemsztvo-rendszert akarta tanulmányozni. Ennek az új politikai kultúrának és a régi közigazgatásnak a megismeréséhez a novgorodi vezetőség fogadókészségére is szüksége volt. Ahogy írta: „A kormányzó egész készségességgel magyarázta előttem a tartományi közigazgatás gépezetét, és megjelölte azon munkákat, melyekből magamnak e tárgyra vonatkozólag elméleti és történelmi ismereteket szerezhetek; a kisebb tisztoiseloők pedig bevezettek ügyosztályaik titkaiba”.²¹ Az adatgyűjtés során a hivatalos jegyzőkönyvek és iratok áttanulmányozása után elég lesújtó véleményt alkotott a központi közigazgatás törvényhozási eljárásának állapotáról. Az általános szóvirágok, az elméletre épített okoskodások és néhány statisztikai kimutatás volt mindaz, amiből az iratok jórészt álltak. A brit utazó számára ezekből az látszott, hogy a

¹⁸ WALLACE I., 1878. 270-271.

¹⁹ HUSZÁR, 2018. 61-78.

²⁰ WALLACE I., 1878. 268-269.

²¹ WALLACE I., 1878. 252.

pétervári törvényhozók annyit tudnak Oroszországról, „*mint egy teli-
vér londoni suhancz a brit birodalomról és művőknek ezen részében nem kér-
nek tanácsot tudós német munkáktól*”.²²

A kormányzati szerkezet megismerése közben eltérő tapasztalato-
kat is szerzett, amikor a tartományi zemsztvo elnökének jó ismerőse
lett. Engedélyt kapott, hogy részt vehessen az irodai napi ügyek inté-
zésében és a helyszíni szemléken, kórházak és iskolák meglátogatásá-
ban is. A központi kormányzati korlátok ellenére a zemsztvo-rendszer
olyan, 1878-ban már tízéves működési tapasztalattal rendelkező igaz-
gatási szisztéma volt, amelyben választott képviselőként évről évre
mintegy 13 000 ember vette ki a részét a közösségi ügyek intézésé-
ben.²³

Wallace később más kerületeket és kormányzóságokat is megláto-
gatott, és azt tapasztalta, hogy vannak nagyon jól működő, a küldöt-
tek révén élénk érdeklődéssel kísért tanácskozások, és szinte teljesen
formálisan, gyengén működő zemsztvók is. A novgorodi pedig az
„*egyik legfelvilágosodottabbnak és legerélyesebbnek*” számított.²⁴ A kor-
mányzati tiltások ellenére a haladó zemsztvo-vezetők rendszeresen
egyeztettek, főleg az országos zemsztvo-gyűlés érdekében felirati
kampányt folytattak. A központi hatalom ezért például a szentpéter-
vári zemsztvo működését megszüntette, a tagokat egy időre a fővá-
rosból is száműzte.²⁵ Összegzésképpen Wallace az önkormányzati-
sággal kapcsolatos csalódások ellenére a pozitív eredményeket, a kór-
házak működtetését, az utak állapotának javítását, a népoktatás ter-
jesztését, falusi iskolák alapítását, a helyi méltányos adórendszer meg-
teremtését, a tűzkár-mentesítési rendszer felállítását hangsúlyozta.²⁶

Összegzés

Oroszország a II. Sándor cár által bevezetett reformoknak köszönhe-
tően elindult a modernizáció útján, és ennek a változásnak az eredmé-
nyeivel a kötet szerzője már találkozott. Nyitott személyiségéből adó-
dóan az ország megismerésében fontosnak gondolta azt, hogy elsajá-

²² WALLACE I., 1878. 286–287.

²³ WALDRON, 2007. 109-110.; SZ. BÍRÓ, 2017. 80.

²⁴ WALLACE I., 1878. 283-284.

²⁵ SZ. BÍRÓ, 2017. 309-310.

²⁶ WALLACE I., 1878. 290-296.

títsa az orosz nyelvet, mégpedig egy kicsi faluban hosszabb időre letelepedve. A hiteles tájékozódás érdekében nem csak a köznép „véleményére” volt kíváncsi, hanem kapcsolatai révén betekinthezett a központi közigazgatás irataiba is. Az általa vizsgált központi kormányzat hiányosságainak és eredményeinek a bemutatásával a nyugati közvéleményt akarta részletesen tájékoztatni a „keleti birodalomról”. Érdekes módon Wallace a működés tényszerűségeinek számbavétele mellett megfogalmazta a kritikáit nem csak az orosz kormányzattal szemben, hanem a nyugati elvárásokkal szemben is, amikor az orosz autokrácia létének történelmi igazolásával azonosult. A legnagyobb dolog számára mégis az volt, hogy a reformok által elindított zemsztvo rendszer működését, eredményeit közvetlen közlőrl, a bizottságok mindennapi működése során vizsgálhatta meg, az eredményeik pedig őszinte örömmel és bizakodással töltötték el, arra nézve, hogy megváltoztathatók az orosz bürokrácia és társadalom működésének alapjai.

Bibliográfia

BEBESI, 2010 = BEBESI György: Oroszország története a 19. század második felében és a 20. század elején (1856-1914). In: Bebesi György: *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010.

RAO, 1915 = RAO, C. Hayavana: *The Indian Biographical Dictionary*. Pillar & Co., Madras, 1915.

HUSZÁR, 2017 = HUSZÁR Mihály. „Az orosz birodalom ismertetése”. Donald Mackenzie Wallace skót utazó tapasztalatai a földbirtokosokról. I. In: *A Magyar-szláv kapcsolatok: múlt és jelen című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*. (Szerk.: Csehly József - Végvári Valentyina - Wołosz Róbert). PTE BTK Szláv Filológia Tanszék, Pécs, 2017. 97-104.

HUSZÁR, 2018 = HUSZÁR Mihály: Adalékok a 19. századi orosz forradalmárok tevékenységéhez. Magyar kiadású könyvek a 20. század elejéről. In: *Új Nemzedék. MOSZT Könyvek 11.* (Szerk.: Bene Krisztián – Kolontári Attila). PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018. 61-78.

SZ. BÍRÓ, 1995 = SZ. BÍRÓ Zoltán: Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. In: *Replika*. 1995/19-20. szám. 93-102.

- SZ. BÍRÓ, 2017 = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás. Oroszország a XIX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2017.
- Waldron, 2007 = WALDRON, Peter: *Governing Tsarist Russia*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.
- WALLACE I. 1878 = WALLACE, Donald Mackenzie: *Russia. Az orosz birodalom ismertetése. I.* (Ford. Szentkirályi Móric). Franklin Társulat, Budapest, 1878.
- WALLACE II. 1878 = WALLACE, Donald Mackenzie: *Russia. Az orosz birodalom ismertetése. II.* (Ford. Szentkirályi Móric). Franklin Társulat, Budapest, 1878.
- ПАВЛОВСКА, 1994 = ПАВЛОВСКА, А. В.: Император Александр II глазами западных современников // Елистратов В. С., Забровский А. П., Лобыцина М. В., Павловский И. В. (ред.). *Россия и Запад: диалог культур*. МГУ. Факультет иностранных языков, М., 1994. 59-73.

BORDÁS BERTALAN

AZ 1878-AS BERLINI KONGRESSZUST MEGELŐZŐ OROSZ EXPANZIÓ ÚJ IRÁNYAINAK MEGJELENÉSE A BRIT KÜLPOLITIKAI LEVELEZÉSBN

Az új- és modernkori orosz hatalmi politika egyik általános jellemzője az ország geopolitikai adottságainak köszönhető. Ennek gyökereit érdemes azokban az újkori orosz expanziós irányvonalakban keresnünk, melyek kiegészítették az európai orosz terjeszkedés több évszázados ambícióját. Az ország már a 16-17. században is rendelkezett belsőázsiai kereskedelmi telepekkel, a 19. század második felére pedig saját déli határait is sikerült kialakítania a kazah területek elfoglalásával, majd a türkmén területek felé való terjeszkedéssel.¹ A keleti terjeszkedés és az Urálon-túli területek már a század elején az ország szerves részévé váltak, amikor 1819-től, a kegyvesztett miniszter, Mihail Sziperanszkij a szibériai főkormányzóság pozícióját kapta „büntetésből”, és elkezdte megszervezni a helyi közigazgatást. Az Urál ércbányái az európai országok kitermelésével vetekedtek, Bakuban pedig elkezdték a század második felében az olajtermelést, ahogy Doneckben a széntermelést. A belsőázsiai területeken legnagyobb ellenállást kifejítő Nagy Horda 1848-ban megszűnt, ezzel pedig lehetőség nyílt a gigantikus területek csatlakoztatására.² A század végére a transzszibériai vasút kötötte össze a későbbi, 1904-1905-ös orosz-japán konfliktus legfőbb hadszínterének orosz városait – Vlagyivosztokot és Port Arthurt – az európai birodalomrésszel.³ Az ázsiai és távol-keleti „gyarmatosítás” és hódítás azonban egyfajta kényszer volt kezdetben az európai nagyhatalom részéről, amire az 1856-ban elszenvedett krími háború és az azt lezáró párizsi egyezmény diplomáciai és katonai veresége készítette.⁴ Oroszország történetében a 19. század második fele rendkívüli esélyeket rejtett magában ahhoz, hogy – a Nagy Péter korszakától kezdve jelentős európai külpolitikai irányt⁵ kissé

¹ SZ. BÍRÓ, 2008. 31.

² SZ. BÍRÓ, 2008. 29.

³ BEBESI, 2010. 227., 245.

⁴ BEBESI, 2010. 232-233.

⁵ BEBESI-SPANNENBERGER, 2003. 15-18.

félretéve, orvosolja a krími veszteségeket. Tanulmányomban megpróbálom azt szemléltetni, hogy a részletes brit külügyi jelentésekben hogyan ábrázolják és érik tetten a nagy keleti válság során érzékelt új orosz külpolitikai irányt, mely a következő évszázadban is érzékelhető változásokat okozott a régió és a világ politikai térképén. Elsőként érdemes néhány szót ejtenünk az orosz külpolitika irányításának legfontosabb alakjairól.

Alekszandr Mihailovics Gorcsakov politikai karrierjének csúcán, a külpolitikát meghatározó kancellári poszton tevékenykedett a Birodalmat ellehetetlenítő párizsi rendelkezések revízióján. Kancellárként először széles körű reformokat vezetett be a modern külügyi apparátus megteremtéséért. Már az 1860-as évektől elkezdte kitolni az orosz állam határait Közép-Ázsiában, ahol az 1850-es évek végén az Amúrvidéket tette orosz kereskedelmi befolyásövezetté. Az európai hatalmi politikába és a Balkánhoz való visszatérést hosszú éveken át készítette elő. 1863-ban hasznot húzott a lengyelkérdés rendezéséből, majd az 1870-1871-es porosz-francia háborúból. Ez részleges sikerhez vezetett, az 1871-es londoni konferencián felülvizsgálták a párizsi béke orosz flottákra, valamint tengeri erődökre vonatkozó rendelkezéseit.⁶ Gorcsakov átmenetileg elégedett lehetett, hiszen nem sokkal később a három császár szövetségében szilárd biztosítékot nyert eredményeinek megtartásához. Azonban politikai riválisai, a londoni orosz követ Pjotr A. Suvalov, a Közép-Ázsiában tevékenykedő orosz pánszlávista⁷ Nyikolaj P. Ignatyev és a katonai köröket irányító, valamint a hadügyi reformokat levezérlő Dimitrij A. Miljutyin sikeresen politizáltak a kancellár ellen II. Sándor udvarában.

Orosz és brit verseny, a „nagy játék”

Ázsia belső részét a „krími hatalmak” semlegességének köszönhetően hamar gyarmatosította a cári birodalom. 1864-ben a Nyugat-Kaukázust, 1865-ben Taskentet, 1868-ig Szamarkandot és Buharát is elfoglalták.⁸ A belső-ázsiai orosz tevékenység azonban hamar találkozott

⁶ CZÖVEK, 2001. 76-83., 100.

⁷ A pánszláv eszméről és a keleti válságról összefüggéseit bővebben elemzi Bebesi György, „Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a 19. században” c. tanulmányában. (BEBESI, 2005.)

⁸ HELLER, 2003. 597., 599., 601.

közvetetten egy másik nagyhatalom, Nagy-Britannia érdekeivel és annak ázsiai klienseivel, köztük az Oszmán Birodalommal. A britek Buharában, valamint a pakisztáni és brit indiai területektől északra eső településeken már az 1830-as évektől kezdve különböző ügynökök révén próbálták a befolyásukat növelni.⁹ Az orosz és angol rivalizálásra és konfliktusra a krími háborún kívül is volt már példa. A század elején jelentkező, Oszmán Birodalom által hagyott hatalmi vákuumba betolakodó nagyhatalmak vetélkedését nevezi a szakirodalom keleti kérdésnek, melyről minden ahhoz hasonló konfliktus is a nevét kapta.¹⁰ Ennek megfelelően az ázsiai orosz-brit rivalizálást¹¹ a kortársak és a később keletkező angol szakirodalom a „nagy játék¹²” elnevezéssel illették. Mindkét előbb említett konfliktustípushoz hozzákapcsolható a nagy keleti válság konfliktusa, amely a különböző balkáni népek etnikai és felekezeti felkeléseivel kezdődött 1875-ben, az Oszmán Birodalom ellen. A nagyhatalmak eleinte ragaszkodtak a semlegességhez és a status quo megőrzéséhez. Azonban az általuk várt kezdeti török győzelmet hamar felváltotta a lázadók hadiszerencséje, akik 1877-től az Orosz Birodalom támogatását is élvezték, Plevna bevételét követően pedig katonai előnyre tettek szert.¹³ A pánszláv¹⁴ és katonai körök ugyanis ideiglenesen meggyőzték a cárt arról, hogy a krími háborút követő békerendszer felülírható egy gyors orosz akcióval a Balkánon.

A felkelők és törökök háborújából immár orosz-török háborúvá eszkalálódó konfliktus az orosz tisztek és ügynökök¹⁵ segítségének, majd az orosz-szövetséges felkelőcsapatok beavatkozásának köszönhetően hamar Konstantinápoly határáig juttatta a keresztény alattvalók védelmében fellépő orosz seregeket. A nagyhatalmak – köztük Nagy-Britannia is – azonban az erőegyensúlyra törekedve igyekeztek ezeket az ambíciókat visszaszorítani, elzárva a rivális hatalom hozzáférését a különböző kikötőkhöz és kereskedelmi csomópontokhoz. Az

⁹ HOPKIRK, 1990. 135-151.

¹⁰ MAJOROS, 1997b. 59-60.

¹¹ MAJOROS, 1997a. 11.

¹² Peter Hopkirk azonos című munkájában – melyet kifejezetten az angol és orosz ügynökök Közép-Ázsiában folytatott harcáról írt – Kiplingre hivatkozik a fogalom népszerűvé válását illetően. (HOPKIRK, 1990. 1.)

¹³ BEBESI, 2010. 64.

¹⁴ ONOU, 1932. 633-634.

¹⁵ KOVIĆ, 2011. 177-184.

európai országok az Oroszországnak kedvező és a törököktől kikényszerített, Konstantinápoly határában megkötött San Stefanó-i békét követően igyekeztek a cári hatalmat tárgyalóasztalhoz ültetni, hogy az említett békét saját érdekeik szerint revideálják.¹⁶

Így tett az oroszok győzelmében leginkább ellenérdekelt Nagy-Britannia is. A brit külpolitika meghatározó szereplői ekkor a St. James palotában található kormány különféle politikusai voltak. A legjelentősebb Benjamin Disraeli, azaz Lord Beaconsfield szerepe volt, aki miniszterelnökként nagy figyelmet szentelt a külpolitika alakításának, és sokszor saját kezébe vette a külügy irányítását. A külügyminisztériumot eleinte Lord Derby irányította, akit – miután kompromittált Suvalov – Lord Salisbury váltott. A külügyminiszterek az egyes nagyhatalmakhoz küldött nagykövetek által tájékozódtak. Ebben a pozícióban volt a Bécsben tevékenykedő Henry Elliot, a régészként és konstantinápolyi követként is kitűnő Austen Henry Layard és az Orosz Birodalommal kapcsolatot tartó Sir Augustus Loftus. Ezt a szintet követik az említett követek informátorai: konzulok, attasék, tábornokok, és ügynökök – az orosz külpolitikai próbálkozásokról beszámoló forrásanyag keletkeztetői.

A ránk maradt források alapján a nagyhatalmak külpolitikája leginkább az épségben maradt levelekből, jelentésekből és táviratokból ismerhető meg. Az angol levéltári anyag ennek tekintetében különösen jó állapotban maradt az utókorra, az egyes kézzel írt dokumentumokról mikrofilm és gépiratos másolat is készült. A brit levelekből felsejlik a kutató számára az 1878-as orosz külpolitikai akciórádiusz, azaz a külpolitikai tevékenység lehetséges iránya és hatósugara a potenciális konfliktushelyzet esetében, valamint páratlan szemszögből ismerhető meg, hogyan vélekedtek a britek az orosz expanzióról, a békétől kongresszusig tartó háborús feszültség idején. A nagy keleti válság geopolitikai dimenziója és az orosz terjeszkedés percepciója nagyban hozzájárult a tudomány alapjait lefektető Mackinder és Mahan, valamint a korabeli szlavofil filozófusok gondolatainak formálásához.¹⁷ A korabeli brit leveleket és az orosz expanziót szemügyre véve talán jobban megérthető, hogy milyen terekben és politikában gondolkodtak az orosz külpolitikai döntéshozók, amikor az állam érdekeit kívánták érvényesíteni. Ha már államok érdekéről van szó,

¹⁶ BEBESI, 2010. 64-65.

¹⁷ GAZDAG-LJUBOV, 2004. 9-11.

nem hagyható figyelmen kívül a külpolitika mint jelenség. A források jellegéből fakadóan óhatatlanul is azt a Henry Kissinger¹⁸ – és E. H. Carr¹⁹-féle realista szemléletet erősítheti a tanulmány, mely szerint a nagyhatalmak politikáját kizárólag az államérdek és az államot irányító politikusok határozták meg. Némileg azonban árnyalhatja a végeredményt, hogy a forrásokban megjelennek azok a tényezők is (leginkább a közvélemény és a bürokrácia egyes személyeinek eltérő álláspontja), melyek inkább a gyenge realizmusra utalnak.

A San Stefanóig vezető orosz expanzió

A San Stefanó-i békét megelőző háborúban a cári Oroszország a három császár szövetségének reichstadti garanciájával rohanhatta le a Balkánt, ahol az Osztrák-Magyar Monarchia részéről csak ahhoz az ígérethez kellett magát tartania, hogy nem hoz létre a hadjárat eredményeképp nagy szláv államot. Így 1877-ben az Oszmán Birodalomtól Oroszországhoz került a Balkán keleti fele, melyből Bulgáriát szeretne volna kihasítani a szövetséges délszláv csapatok támogatásával.²⁰ A britek aggodalmát jól tükrözik a Lord Beaconsfield által Viktória királynőnek küldött táviratokban megfogalmazott politika. Az 1878. január 25-én, 30-án, és február 2-án írt jelentések egyre frusztráltabban számolnak be az orosz-török delegációk előzetes tárgyalásainak eredményeiről. Az első levélben Beaconsfield arról írt, hogy Suvajlov – bár jól előkészítette a terepet a tűzszünethez²¹ – el szeretné kerülni az angol érdekekkel való ütközést, valamint az Ausztriával való surlódást is²², mivel valószínűleg az osztrákok érdekeit is sérteni fogja az új balkáni rendezés. A levelezésben először kerül megemlítésre Batum és Kars, mint a Balkánért cserébe ajánlott, britek számára elfogadható kompenzáció lehetséges területei, azonban a tengeri

¹⁸ KISSINGER, 1994. 137-168.

¹⁹ DONELLY, 2005. 32.

²⁰ KOZÁRI, 1987. 318-319.

²¹ Január 31-én még csak San Stefanó-i tűzszünetről beszélhetünk, melyet március 3-án váltott fel az azonos nevű béke.

²² A háború előtt a dél-szlávok támogatásának kérdésében Szerbia és Bulgária között kellett dönteniük az orosz külpolitikai döntéshozóknak. Szerbiát Ausztriától (és Németországtól) való félelmükben nem kívánták direkt belekeverni a konfliktusba. Bulgária a hadjárat útvonalát tekintve egyértelmű döntésnek tűnt. Már az 1876-os konstantinápolyi konferencián megrajzolták az ország lehetséges határait, az ekkor még konstantinápolyi angol követi poszton szolgáló Salisbury jelenlétében. Bulgária kérdésben az egész orosz vezetés nagy része és a cár is egyetértett (ONOU, 1932. 629-633.).

nagyhatalom vezetői megpróbálták számukra kedvező módon napirenden tartani a konfliktust.²³ A tűzszünetet követően már beindul a miniszterelnök által megsürgetett diplomáciai gépezet.²⁴ A britek Ausztriánál és Olaszországnál próbálkoztak kontinentális szövetségest keresni ahhoz, hogy az oroszokat tárgyalásokra kényszerítsék, valamint elkezdték a flotta felfegyverzését és a Márvány-tengerhez küldését, nehogy az oroszok behatoljanak Konstantinápolyba.²⁵ A britek Kis- és Közép-Ázsiában is lépéseket tettek. A külügyminiszter bátorítására Thesszáliába nyomult egy 8000 fős görög sereg, valamint aktívan tartotta Derby ekkor a kapcsolatot a Perzsa-ügyi miniszterrel is.²⁶ A brit vezetés számításaiiban nem járt messze az orosz szándékokat illetően. A pánszlávista-militarista szárny a Balkán helyett már egyébként is a közép-ázsiai térségben akart konfliktust vállalni a Brit Birodalom ellen.²⁷ Konstantinápoly megszállása eközben csak a mérsékelt cáron múlt. Az orosz katonai vezetés Gallipoli megszállásán is gondolkodott, melyből végül csak Bulair megszállása valósult meg. Suvalov tehát hiába volt óvatos és adott garanciát a briteknek a Boszporuszra és Dardanellákra, a katonai vezetés tovább szeretett volna nyomulni, felajánlva a briteknek a kisázsiai török részen való rendfenntartást, míg az oroszoké lettek volna az isztambuli, perai és galatai részek, megszállási övezetekre bontva így az Oszmán fővárost és környezetét.²⁸

A flotta beküldéséről folytatott alsóházi vita és szavazás kitűnően szemlélteti, hogy a konfliktust mely földrajzi dimenziókban helyezte el a brit külpolitikai percepció. Az egyik konzervatív párti politikus, Northcote-tól alsóházi felszólalásból kiderül, hogy a britek három ok miatt vívtak háborút: a Fekete-tenger szabad kereskedelme miatt, az Indiába vezető kereskedelmi utak védelmének érdekében, valamint a török tartományok békéjének megőrzéséért.

Az angol közgondolkodást, a háborúpárti frakciót és a birodalmi külpolitikai ellenségkép kreálását, azaz a ruszofóbiát kiválóan ábrá-

²³ CAB 41/10 – 1878. január 25., január 30., február 2.

²⁴ Beaconsfield értesítette a királynőt Lord Derby várható külügyminiszteri posztról való lemondásáról.

²⁵ CAB 41/10., 1878. február 2.

²⁶ VINCENT, 1994. 497–500.

²⁷ Erről tanúskodnak Ignatyev emlékiratai. ONOU, 1932. 628.

²⁸ ONOU, 1932. 633–636.

zolja a Millman által idézett Spectator cikk egykori szerzője: „Az átlagos angolnak [Englishman] megvan minden emberfajtaról a saját elképzelése, ahogy a franciákat természetüktől fogva lobbanékonyoknak tartja, a spanyolokat az intolerancia megszemélyesítésének, a németeket kifinomultság nélküli angoloknak, és az amerikaiakat olyan angoloknak, akik mindenből előnyre tesznek szert, az oroszokat úgy tartja a zsarnokság megtestesítőinek.”

Az európai és ázsiai irány – kongresszus és háborús készülődés

Beaconsfield csapásként értékelte a San Stefanó-i békét, hiszen így hiába küldték a hajókat a tengerszorosokba, Ignatyev már rákényszerítette a törökökre az orosz feltételeket.²⁹ Suvalov, Derby és Gorcsakov potenciális veszélyt láttak a hirtelen összehozott egyezményben, hiszen minden érintett nagyhatalmat figyelmen kívül hagytak a rendezéskor. Az érintett hatalmak közül nem hiányozhat az Oszmán Birodalom, hiszen – ha sok esetben csak névleg is – a Közel-Kelet területei feletti fennhatósággal bírt egészen Brit-Indiáig. A britek jól tudták, ha összeomlik a birodalom Európában, az veszélyt jelent majd az ázsiai részekre is, ahová könnyűszerrel benyomulhatnak az oroszok. Ausztria ekkor saját érdekeinek biztosítása miatt le szeretne foglalni a Balkán nyugati részét, ellensúlyozva az orosz törekvéseket. A bécsi brit nagykövet, Henry Elliot sűrűn konzultált Andrássy Gyula birodalmi külügyminiszterrel, hogy kipuhatolja az osztrák-magyar értesüléseket az orosz és török szándékokról. A törökök kifejezetten elégedettek voltak azzal, hogy az oroszok megálltak a főváros határában, és nem ostromolták meg azt – derül ki az Essád bejről írt jelentésből.³⁰ Elliot egy héttel később írt beszámolója szerint reménytelenné vált az orosz hódítás miatt a törökök helyzete. A nagykövet szerint az új orosz államok (Bulgária északi és déli része) etnikai alapon jönnek létre, a határok meghúzásához használt Kiepert-féle térkép viszont elfogult a szlávok felé, és még ha a török vazallusa is lesz az új állam,

²⁹ MILLMAN, 1979. 404–405.

³⁰ 424/68., 236. távirat, 1878. február 26.

azt a cár irányítja majd. Ezzel pedig a törökök kiszorulnak Európából.³¹ A brit konstantinápolyi követ március 7-én a királynő és a kormány kifejezett támogatását kapta meg ezt követően egy táviratban, akár a brit csapatok és hajók fővárosi bevetését illetően is.³²

Az orosz külpolitikában Suvalov átmeneti befolyásnövekedésével ekkor következett be a mérsékelt fordulat. Először nem akartak bele menni az oroszok a Baden-Badenben tartandó konferenciába, török ellenfeleik azonban a balkáni orosz csapatok ellen nem csak a brit flottával erősödtek, hanem a magyar honvéd egységeket is Erdélybe küldték, az angolok pedig március közepén arra kérték Bombay-t, hogy egy nagyjából ötvenezres sereget állítson ki, amivel a Dardanel-lákon felvonuló földközi-tengeri flottát támogathatják.³³ Ez elég fenyegetést jelentett ahhoz, hogy megpróbáljon Gorcsakov időt nyerni, és a Suvalov-féle vonal kerüljön átmentileg előtérbe az Ignatyev-féle pánszláv vonal helyett. Beaconsfield Viktória királynőnek március 13-án már az orosz álláspont változásáról ír, az új követendő politikáról pedig március közepén küldött táviratban értesültek a nagykövetek, mely szerint Suvalov és Gorcsakov kommunikációja is megváltozott.³⁴ Elliot arról számolt be két nappal később, hogy a pétervári osztrák-magyar követ szerint már el is határozták, hogy Ignatyevet és Gorcsakovot küldik az orosz álláspont képviselőjére.³⁵

A kongresszusos megoldás és a mérsékeltabb orosz politika ellenére nem nyugodtak le a brit külpolitikai döntéshozók. Igyekeztek minél többet megtudni az orosz európai és ázsiai törekvések lehetséges folytatásáról, kimeneteléről. Layard Derbynek tett jelentésében arról számol be, hogy Blunt konzultól úgy értesült, a balkáni orosz katonák közt tifusz tombol, a Drinápolyban állomásozó sereg pedig négyezer beteget különített el.³⁶ Egy bizonyos nevű Monson ügynök jelentéseiből az is kiderül, hogy a britek a Balkánon nem csak az osztrák-magyarok szövetségére számítottak, hanem a különböző román

³¹ 424/68., 239. távirat, 1878. március 5.

³² 424/68., 155. távirat, 1878. március 7.

³³ 424/68., 237. távirat, 1878. február 27. és 238. távirat, március 11. (Elliot Derbynek), MILLMAN, 1979: 407.

³⁴ CAB 41/10, 1878. március 13., 424/68., 376. távirat, március 16.

³⁵ FO 881/3562., 1878. március 18.

³⁶ 424/68., 469. távirat, 1878. március 19.

erőkre is, akik ellenezték a Besszarábia és Dobrudzsa teljes bekebelezésére irányuló orosz terveket.³⁷

Április elejére Derby beadta lemondását, és Salisbury vette át a helyét a brit külügyek élén, ebből a levelezésből ismerhetjük meg az orosz expanziós kísérletek további eseményeit. Elliot jelentése Bécsből kiváló leírás az európai orosz diplomáciai manőverekre: miközben a Portánál arról győzködtek a Szultánt, hogy Ausztriával teljes egyetértésben cselekszenek, Andrásy afelől biztosították, hogy az angolok beleegyezésüket adták Salisbury kinevezésével az oroszbarát politikához, és bátran felléphetnek a Portával szemben. Az orosz állításokkal éppen ellenkező fordulatot vett a szigetország politikája. A brit miniszterelnök azért lobbizott a királynőnél, hogy az új külüggyel akár nyílt háborús politikát is folytathasson.³⁸

Salisbury kinevezését követő körlevelében az európai területeket átszabó San Stefanó-i béke ellen emelt szót. Az érvelésében a párizsi egyezményre és a londoni konferenciára hivatkozott, melyek garanciát adtak a briteknek a földközi-tengeri szorosok, Perzsia és Szuész területi sértetlenségére. Besszarábia és az örmény területek középszerű orosz megszállását is nehezményezte.³⁹ Nem hiába aggódott a miniszter a közép-ázsiai expanzió miatt, a cár április közepén már Batum kiürítését kérte a szultántól.

Az új külügyminiszter körlevelére azért is szükség volt, hogy Gorcsakovot tárgyalásokra kényszerítsék. Beaconsfield és Gorcsakov harcias üzenetése mindkét fél részéről veszélyes blöffnek bizonyult, különösen azért, mert az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Birodalom is belekeveredett⁴⁰ a közvetlen háborúközeli eseményekbe. Andrásy és Bismarck kifejezetten jelezték London számára, hogy amennyiben a britek tovább fenyegetőznek és nem vesznek részt a kongresszuson, akkor részükről sincs oka annak, hogy a tárgyalóasztalhoz üljenek.⁴¹ A kongresszust továbbá nagyban hátráltatta a tény, hogy ugyan a Monarchia érdekelt volt a balkáni területek újrafelosztásában – ahogy a montenegróiaktól a nagy Albániát követelő kisebbségeken

³⁷ 424/69., 13. távirat. 1878. március 26., április 1.

³⁸ FO 424/69. 1878. április 2., 170. távirat.

³⁹ MILLMAN, 1979. 416-417.

⁴⁰ A német flotta május végén elhagyta Kielt, az osztrák-magyar seregeket pedig a Száva és Nagyszében irányában mozdították volna.

⁴¹ MILLMAN, 1979. 411., 415-417.

keresztül szinte minden balkáni etnikum – , Andrássy nem tette volna tűzbe a kezét a brit örmény terültek orosz bekebelezése miatt.⁴² A britek az európai intervenció céljából a kongresszus alternatívájaként egy olasz-osztrák-görög szövetséget, az ún. Mediterrán Ligát hívták volna életre, végül erre csak a kongresszusi megoldás miatt nem került sor.⁴³

A brit iratok arról tanúskodnak, hogy az orosz vezetés ebben az időben megpróbálta gyorsan hatástalanítani európai ellenségeit. Gorcakov Ignatyevet küldte Andrássy megnyugtatóására, mondván adja el a leginkább pánszlávista beállítottságú diplomata – a San Stefanói béke letéteményese – az új szláv állam létrehozásának ötletét a Monarchia külügyminiszterének. Elliot nem sokkal később viszont arról értesítette felettesét, hogy Ignatyev megbukott, Andrássy nem fogadta el a tervet,⁴⁴ valamint, hogy a közvélemény a britek számára kedvezően alakult.⁴⁵ A szigetország politikusainak mindenképp szükségük volt erre, hiszen a német udvarból leginkább olyan információkat kaptak, hogy az oroszok képesek lesznek minden más európai hatalmat semlegességre kötelezni egy orosz-angol háború esetén, még az éppen megcsontított Oszmán Birodalmat is.⁴⁶

Ez idő alatt az orosz pánszlávista kudarcot titkos katonai ellenlépések követték. Monson Bécsben értesült az informátoraitól, hogy Fiumében orosz tiszték csempészték Németország felé 150 darab új gyártású torpedót, melyet a műszaki méretei alapján könnyen azonosíthatnak majd, ha le akarják buktatni az orosz ügynököket, akik német papírokkal Berlinen át akarták vinni a szállítmányt.⁴⁷ Elliot arról írt, hogy Ignatyev amikor Bécsben járt, az angol befolyás gyengítését célzandó amerikai privatérok bevetésével is fenyegetőzött.⁴⁸ A brit informátorok gyorsan dolgoztak. Salisbury arról írt Ward hamburgi

⁴² MILLMAN, 1979. 426.

⁴³ MILLMAN, 1979. 405-406.

⁴⁴ Elliot egy délutáni találkozón nem sokkal később igyekezett a brit szövetségről és osztrák fellépésről meggyőzni a monarchia külügyminiszterét, azonban mind a tervbe vett boszniai megszállásról, mind az oroszok balkáni jelenlétéről egyfajta kényszerhelyzetként nyilatkozott, kevés együttműködést tanúsítva. Ennek háttérben állhatott az ekkor még érvényes orosz-német-osztrák titkos szövetség. (FO 424/69. 10. távirat. 1878. április 1.)

⁴⁵ FO 7/929. 1878. március 27., FO 424/ 68. 1878. március 30.

⁴⁶ FO 424/69., 1878. március 28., 22. távirat. Odo Russel berlini nagykövettől Derbynek.

⁴⁷ FO 424/68. 1878. március 31. 671. távirat.

⁴⁸ FO 424/69., 1878. április 5., 179. távirat.

konzulnak, hogy Hamburgban és Brémában csatlakoztak a torpedószállítmányokhoz orosz tisztek, akik állítólag a transzatlanti gőzössel New Yorkba tartottak.⁴⁹ Az orosz ügynökök egy része amerikai tisztekkel találkozott Nápolyban, majd amerikai és német álneveket használtak a későbbiekben, és Pireusz, valamint Alexandria felé vették az irányt.⁵⁰

Gonne főtörzsőrmester, a Bécsbe vezérelt katonai megbízott az osztrák titkosszolgálat lépéseiről tájékoztatta közben Elliotot, mely szerint az ellenálló román csapatokat az erdélyi részekről vetné be az osztrák-magyar vezetés. Gonne elmondása szerint London elég messze fekszik Moszkvától és Szentpétervártól, azonban Bécs és Pest számára létkérdés a konfliktus további sorsa. Besszarábia bekebelezése és az orosz balkáni hódítás azonban megpecsételheti a balkáni események végkimenetelét, ahogy a „magyarok impulzív természete” is.⁵¹ A Balkánon a britek az osztrák-magyarokon kívül a román erőkre is számíthattak az oroszok ellen. Először Ion Brătianu kért brit és osztrák segítséget a lehetséges orosz megszállás megakadályozására, majd elmentmondásos visszajelzések érkeztek, mely szerint hiába akarják a kongresszus elé vinni Dobrudzsa és Besszarábia kérdését, az orosz csapatok egyelőre nem állnak semmiféle harckészültségben. Végül április 16-án az orosz csapatok mégis felsorakoztak a dobрудzsai tartomány határán.⁵² Ezzel párhuzamosan nőtt a fenyegetés az ázsiai tartományokban is. Miközben perzsa területeken keresztények megkínzását próbálta megbosszulni a brit adminisztráció (a januári eseményeket áprilisban követte megtorlás a Sah országában), Layard arról számol be Konstantinápolyból, hogy Batum, Sumla és Varna bevételéhez hat zászlóaljnyi orosz sereg sorakozott fel, bizonyítva, hogy a San Stefanó-i békében törökökhöz intézett kiürítést tartalmazó ultimátum nem csak üres fenyegetés. Ez közvetetten, a perzsa és indiai kereskedelem miatt már a brit érdekeket is fenyegette.⁵³

⁴⁹ FO 424/69., 1878. április 10., 224. távirat.

⁵⁰ FO 424/69., 1878. április 23., 498. távirat. Pagettól Salisburynek.

⁵¹ FO 244/315. 1878. április 4. 33. távirat.

⁵² FO 424/69., 1878. április 7-16., 147., 225., 268, 269, 351., távirat. Elliot, White konzul, Gonne és Sanderson jelentései.

⁵³ FO 424/69., 1878. április 12., 250. távirat, április 14., 331. távirat.

Az orosz erők a csendes-óceáni, keleti hadszínterre is készülődtek, és be akarták váltani Ignatyev fenyegetését. Thomson washingtoni jelentésében áll, hogy az oroszok titokban több száz tengerészt toboroztak és orosz tisztet hoztak a Baltikumból egészen az Egyesült Államokig. A San Franciscóban szolgáló konzul lajstromot készített az oroszok által felvásárolható gőzhajókról, azonban Oroszország bármely gőzösre rátehetette a kezét, bizonyos pénzüsszegért, mint ahogyan beszámol arról a brit konzuli jelentés is. A konzulok és katonai segítők spekulációja szerint a tengerészek célja az Amur folyó völgye, vagy Vlagyivosztok megerősítése lehetett, útjukat a nyugat-mexikói partoktól vagy akár Panamából megkezdve.⁵⁴ Egy későbbi távirat arról számol be, hogy végül Svédországtól szereztek egy héttel később gőzösoket a Vlagyivosztokot megcélzó akcióhoz.⁵⁵

Salisbury az oroszok szemében további fenyegető lépéseket tett, amikor nem sokkal Ignatyev bukása után kiderült, hogy Andrásst rá tudta venni a Balkán keleti részén kialakuló új államok feletti közös brit-osztrák garanciákra. Ezt Salisbury úgy tehetette, hogy békepárti elődje és a száműzött Suvalov hónapokon át szorgalmasan dolgoztak azon, hogy elültessék a brit-osztrák krími háborúhoz hasonló intervenció ötletét Gorcsakov fejében, információ visszatartásával, különböző iratok szivárogtatásával és egyéb intrikákkal.⁵⁶

A háborús feszültség és a kongresszusba történő orosz beleegyezés viszont német hatású történt. Bismarck betegségéből felépülve immár vissza tudott térni a világpolitikához, és Szentpétervárnak üzenve kongresszusra kényszerítette Gorcsakovot azzal, hogy saját érvei mellett a brit és osztrák-magyar követeléseket is megemlítette. Így megnyílt a lehetőség a békés megoldás előtt.⁵⁷ Bismarck közbenjárására tehát csökkent a közvetlen orosz-angol feszültség. Először a márvány-tengeri Besika-öbölben, Gallipolinál, valamint Drinápolynál kezdték el a közös csapat- és flotta visszahívásokat a háború szélén álló felek.⁵⁸ Viszont a német közvetítés ellenére, májusban is folytatódott a brit sakkjátszma az orosz pozíciók ellen. Romániába saját tisz-

⁵⁴ FO 424/69., 1878. április 28., 609. távirat. Salisbury Russelnek.

⁵⁵ FO 424/70., 1878. május 7., 170. távirat.

⁵⁶ MILLMAN, 1979. 395-396.

⁵⁷ MILLMAN, 1979. 432.

⁵⁸ FO 424/70., 1878. május 1., 26-27. távirat. Salisbury Layardnak.

teket is küldtek volna a britek – román kérésre – a felkelősereg megszervezésére,⁵⁹ míg a Balkán többi részén támogatták az osztrák-magyar fellépést.⁶⁰ Thomson a hónap elején értesült arról, hogy kisebb orosz betörések történtek a Kaszpi-tengertől keletre eső határokon, Bojnord és Akhal térségében. A tengerhez közel eső Aszterabadból jelentettek neki az orosz csapatáthelyezésekről, az offenzívát pedig Krasznovodszk (a mai Türkmenisztán) felől várták.⁶¹ Thomson május végén Teheránból küldött táviratot arról, hogy Churchill bakui konzul értesülései szerint a Volgán hajóztatják az oroszok a csapataikat, az odaszállított tisztek és mérnökök segítségével.⁶²

Az európai és ázsiai hadszíntér prioritása, valamint a hadviselés földrajzi minősége közti különbséget jól szemlélteti az Oszmán Birodalom válaszreakciója. A törökök 10 ezres sereget és hasonló irreguláris kisegítő haderőt küldtek Batum felé, Európában pedig csaknem 70 ezres sereget tudtak összeszedni a hasonló létszámú orosz erők ellen.⁶³ Az Oszmán Birodalom tehát ismét felállt, és a többi hatalommal való megegyezés felé terelte Oroszországot.

Májusban már arról egyeztetett a cár és a román király, hogy az orosz csapatok két évig tartózkodhassanak a Balkánon, amíg Andrássy és a nyugati hatalmak sokkal gyorsabb, féléves csapatkivonási ultimátumot terveztek az orosz szándékokkal ellentétben.⁶⁴ Az osztrák-magyar delegációk az angol hadikölcsönről és Bosznia megszállásáról vitáztak, tehát lényegében az érintett európai hatalmak a kongresszusra készülve már az oroszok kelet-balkáni visszavonulására vagy kisebb ellenállásra készülhettek.⁶⁵ A Salisburyhez érkező jelentésekben az áll, hogy az orosz hadvezetés is igyekezett a felkészülésre használni az időt: 48 ezer embert csoportosítottak Volhíniában, 28 ezer

⁵⁹ FO 424/70., 1878. május 15., 369. távirat.

⁶⁰ Nemcsak a már februárban megszavazott 6 millió font értékben megszavazott hadikölcsönnel tette azt a szigetország. Dimitri Sturdza román miniszter kifejezetten kérte a briteket, hogy a magyarokat bírják rá a közös fellépésre. (FO 424/70., 1878. május 10., 369. távirat.)

⁶¹ FO 424/70., 1878. május 21., 524. távirat.

⁶² FO 424/70., 1878. május 31., 744. távirat.

⁶³ FO 424/70., 1878. május 4. 86. távirat.

⁶⁴ FO 424/70., 1878. május 6., 122. távirat.

⁶⁵ FO 424/70., 1878. május 15. 374-376. távirat.

tartalékost hívtak be, valamint a lengyel részeken is csapatösszevonásokat végeztek.⁶⁶ Az admirálisok jelentései szerint májusban érkeztek meg az osztrák-magyar hadihajók Korfura, amíg az oroszok épp Odesszában töltötték fel torpedókkal az egyik Konstantinápolyba tartó hajójukat.⁶⁷ A Helicon nevezetű brit hajó pedig már készenlétben állt a szultán kimenekítésére.⁶⁸ A kongresszust övező bizonytalanságban tehát mindegyik ország felkészült a legrosszabb forgatókönyvre.

A tárgyalásokon viszont az angol érdekek prioritásának a közép-ázsiai orosz expanzió bizonyult, és kongresszus előtti egyeztetéseken manifesztálódott ennek a hódításnak a legfőbb iránya. Salisbury és Beaconsfield Ciprust kérte a Portától, miközben jól tudták, hogy az oroszok nagy valószínűséggel meg akarják tartani az örmény hódításukat és a mezopotámiai területeken kialakított befolyásövezetüket. Ahogy Suvalov meg tudta győzni a cárt, az orosz külpolitikában győzött a mérsékelt vonal. A londoni diplomata válaszában ekkor már csak háláját közölte, hogy végre a britekkel együtt „üzemeltethetik” az Oszmán Birodalmat.⁶⁹ Az oroszok az előzetes egyezményben szereplő San Stefanó-i pontok kongresszusról való levételét kérték a britektől, amíg az angolok csaknem 12.000.000 font/éves jövedelmi érdekeltséggel rendelkeztek az Oszmán Birodalomban, és így a török hitelek és egyéb pénzeszközök, valamint a Perzsián átívelő kereskedelmi karaván útvonalak érintetlenségét kérték cserébe. A britek minden eshetőségre és így a háborúra is gondoltak, amit az is jól szemléltet, hogy a kongresszust közvetlenül megelőzően a liberálisok által leginkább támogatott parlamenti javaslat az Indiától Máltáig és Ciprusig terjedő tervezett expedíciós sereg áthozatala volt, melyet még a kongresszusra siető Beaconsfield indítványozott.⁷⁰

A kongresszuson tehát az orosz expanzió „átcsatornázására” és a közép-ázsiai irányba történő elterelésére lehetett számítani. Egy kormánytanács keretében a britek a kongresszusra már eleve úgy készültek, hogy amennyiben Oroszországtól elveszik a megszerzett európai területeket, akkor Batummal, Ardahánnal és Kars-szal kárpótolhatják őket a török-örmény területekből, azonban mindent meg kell tenni

⁶⁶ FO 424/70., 481. távirat.

⁶⁷ FO 424/70., 1878. május 9., 203-204. távirat.

⁶⁸ FO 424/70., 1878. május 27., 646. távirat.

⁶⁹ MILLMAN, 1979. 437.

⁷⁰ MILLMAN, 1979. 443.

ezeknek a városoknak a megőrzéséért.⁷¹ A közép-ázsiai átrendeződés a következő évszázad regionális történelmét is determinálta. Layardnak és Hornby admirálisnak írt jelentésekből derül ki az orosz-török határvidék etnikai arculatának megváltozása. A britek felé élénk érdeklődést mutató muszlim világ egyfajta univerzitásnak örvendett az Oszmán uralom alatt, habár a lakosok számtalanszor a reformok szükségességét említik a korabeli beszámolókból a területre kiküldött brit tiszteknek. A britek muszlim útitársai sokat beszélnek az orosz csapatokról, valamint a krími háborút követően átvándorló cserkeszekről és abházokról, akik zsákmányolnak és fosztogatnak ekkor az észak-oszmán területeken.⁷² A regionális viszonyokat végül az 1879-es konstantinápolyi egyezmény rögzíti, melynek értelmében az oroszok átmeneti katonai és vámadminisztrációt⁷³ vezettek be az említett Batum-Kars vonal területein egészen az 1918-as breszt-litovszki békéig.

Konklúzió

Amíg Millman könyvében a brit külpolitikát tanulmányozva a nemzetközi rendszer átalakulását nevezi meg a válság legfontosabb eredményeként – nevezetesen a tengerszorosok elvének feladását –, Kissinger hasonlóképp a „realista politika önmaga ellen fordulását” látja az eseményekben⁷⁴, amikor a bismarcki kongresszusok és titkos diplomácia kora váltja fel a század elejének bécsi egyensúlyrendszerét. Az Orosz Birodalom déli irányú terjeszkedése a krími bukásra adott reakció volt, mely két évtized távlatában az európai nagyhatalmakat ismét kihívás elé állította. A britek pedig egyértelműen ennek a közép-ázsiai orosz expanzióknak a hatására kényszerültek arra, hogy a tetszhalott török ütközőállam kétfrontos térvészítése folytán egy rugalmasabb külpolitikát folytassanak a cári birodalmának új határain. A két ország katonai fellépése az egyes európai és ázsiai szövetségekkel együttvéve beláthatatlan következményekkel bírt volna a századra,

⁷¹ MILLMAN, 1979. 451., FO 78/2898.

⁷² FO 881/3641., 1878. május 22-26.

⁷³ Ezt a török nacionalista történetírás egyszerűen csak „40 évnyi sötét napnak” aposztrofálta. Hasonló körzeteket alakítottak ki a Kaukázusban az oroszok már egészen a krími háborútól kezdve. Az újabb kutatások szerint leginkább indirekt és adminisztratív eszközökkel történő lakosságcseréről és kitoloncolásokról volt szó, mely végül 140.000 muszlim belső elvándorlásához vezetett (BADEM, 2014. 221-225).

⁷⁴ KISSINGER, 1994. 165–168.

talán a globális, totális háborút is évtizedekkel előrébb hozva. Azonban az első világháborút követő wilsoni pontokban is említett titkos diplomácia volt az, ami ebben az esetben minimális súrlódást eredményezett az egymás érdekeit sértő nagyhatalmak között. Az európai határokon kemény vörös vonalakat alkalmaztak a nagyhatalmak, azonban a világ más részein (Batum, Kars) szabadon osztottak, egyfajta újabb precedenst teremtve ezzel a századforduló imperializmusának.

A konfliktus során írt források remek metszetként szolgálnak a korszakból az orosz külpolitika megváltozásának vizsgálatához. A Nagy Péter által kijelölt út, az európai hódítások, a török ellen viselt háború és a Konstantinápoly felé megindított hadjárat párosultak egy új déli irányú irreguláris és reguláris erőkre egyaránt építő hadjárat. Az új irány saját iskolát teremtett a külpolitikában – beemelve az ázsiai küldetéstudatot – a szlavofilekból kiváló „neoszlavofileket” és „talajosokat”. A korszak külpolitikáját tanulmányozó kortárs politikai filozófus, Leontyjev nem hiába számít a 20. századi orosz politika földrajzi elképzelések egyik programadójának. A 19. század hetvenes és nyolcvanas éveiben érkezik leveleiben az orosz nép által követendő külpolitikáról és az epizodikus ázsiai „kárpotlásokról”, akárhányszor elbukott az európai próbálkozásaiban a birodalom.⁷⁵ A nagy keleti válság és az azzal összefonódó nagy játék eseményeiből az Orosz Birodalom definitív ázsiai és déli terjeszkedésére következtethetünk, melynek közép-ázsiai hódításai megmaradnak egészen a Szovjetunió tagköztársaságokra való széthullásáig⁷⁶. A tanulmányban érintett orosz és amerikai privatérok „világkörüli útja” a keleti terjeszkedés logisztikai problémáira világít rá. A keleti irány az orosz-japán háborúban vált később aktuálissá, amikor sokkal inkább realizálódott a birodalom keleti sebezhetősége, mivel a hadsereg és flotta átvitele ismételten problémát jelentett a „roskatag kolosszus” számára. A végső, északi irányra pedig egészen a 20. század második feléig várni kellett, a tengeralattjárók, kontinenseken átvelő ellenséges katonai tömbök és az interkontinentális ballisztikus rakéták koráig.

⁷⁵ LJUBOV, 2004. 22., 29–30.; LEONTYJEV, 2004. 153–165.

⁷⁶ Erről bővebben: SZ. BÍRÓ, 2008. 28–34.

Bibliográfia

Levéltári források

A brit National Archives FO és CAB jelzetű anyagai.

Felhasznált irodalom

BADEM, 2014 = BADEM, Candan: "Forty Years of Black Days"? The Russian Administration of Kars, Ardahan, and Batum, 1878–1918. In: Lucien J. Frary – Mara Kozelsky (szerk.): *Russian-Ottoman Borderlands. The Eastern Question reconsidered*. University of Wisconsin Press, London, 2014. pp. 221–251.

BEBESI-SPANNENBERGER, 2003 = BEBESI György – SPANNENBERGER Norbert: A cári Oroszország balkáni törekvései és a pánszláv eszme a XIX. században. In: Schuller Balázs (szerk.): *Ablak a Balkánra. Válogatás a Pécsi Tudományegyetemen, 2002 őszén megrendezett azonos című két Balkán-történeti konferencia előadásából*. General Copy Kft., Pécs, 2003. pp. 15–34.

BEBESI, 2005 = BEBESI György: Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a 19. században. In: Árvay Viktor – Bodnár Erzséber – Demeter Gábor: *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2004. pp. 89–96.

BEBESI, 2010 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomda Kft., Pécs, 2010

CZÖVEK, 2001 = CZÖVEK István: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában: Tanulmányok*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2001.

DONNELLY, 2005 = DONNELLY, Jack: Realism. In: Scott Burchill [et al.]: *Theories of International Relations*. Harmadik Kiadás. Palgrave Macmillan, 2005. pp. 29–54.

GAZDAG-LJUBOV 2004 = GAZDAG Ferenc – LJUBOV, Siselina (szerk.): *Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004.

HELLER, 2003 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

HOPKIRK, 1990 = HOPKIRK, Peter: *The Great Game. On Secret Service in High Asia*. Oxford University Press. Oxford, 1990.

KISSINGER, 1994 = KISSINGER, Henry: *Diplomacy*. Simon & Schuster, New York, 1994.

KOVIĆ, 2011 = KOVIĆ, Miloš: *Disraeli and the Eastern Question*. Oxford University Press, Oxford, 2011.

KOZÁRI, 1987 = KOZÁRI Mónika: „A keleti válság és a nagyhatalmak 1875–1877.” In: *Történelmi Szemle 1987-1988/ 3. szám, 30. évfolyam*. pp. 318–330.

LEONTYJEV, 2004 = LEONTYJEV, Konsztantin: Levelek a keleti ügyekről. In: Gazdag Ferenc – Ljubov, Siselina (szerk): *Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004. pp. 153–165.

LJUBOV, 2004 = LJUBOV, Siselina: Az orosz geopolitikai gondolkodás. In: Gazdag Ferenc – Ljubov, Siselina (szerk): *Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004. pp. 15–33.

MAJOROS, 1997a = MAJOROS István: „A keleti kérdés kezdetei.” In: *Világtörténet 1997/1*. pp. 59–71.

MAJOROS, 1997b = MAJOROS István: „A külpolitika természetéhez.” In: *Világtörténet 1997/1*. pp. 7–13.

MILLMAN, 1979 = MILLMAN, Richard: *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. Oxford University Press, Oxford, 1979.

ONOU, 1932 = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count N. Ignatyev II.” In: *Slavonic and East European Review*. 1932/10. pp. 627–640.

SZ. BÍRÓ, 2008 = SZ. BÍRÓ Zoltán (2008): Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése politikatörténeti vázlat. In: *Világtörténet 2008/1*. pp. 28–34.

VINCENT, 1994 = VINCENT, John (szerk.) (1994): *The Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1823–1893). Camden Fifth Series, Volume 4.*, Offices of the Royal Historical Society, University College London, London, 1994.

BARÁTH CSENGE

EGY HUMANISTA ANARCHISTA

Pjotr Alekszandrovics Kropotkin élete és az anarchokommunizmusra gyakorolt hatása, különös tekintettel A kölcsönös segítség mint természettörvény című művére

Bevezetés

Melyek azok az eszmék, amelyek mai napig meghatározzák életünk? Kik azok az emberek, akiknek gondolatai, eredményei hatással vannak a mindennapjainkra? Tanulmányaim során ezek a kérdések foglalkoztatnak leginkább, ezért választottam kutatási témámnak az anarchizmust, amely ma is az egyik legmeghatározóbb politikai irányzatok közé tartozik. Nyikolaj Bergyajev orosz filozófus szerint „Az anarchizmus ugyanúgy az orosz lélek produktuma, mint a nihilizmus vagy a narodnyik mozgalom: a szélsőséges orosz lelki alkat egyik véglete. Az etatista szellemű orosz nép képes alázatosan tűrni, hogy világhatalmat kovácsoljanak belőle, ugyanakkor azonban hajlamos a lázadásra, a betyáréletre, az anarchiára is.”¹ Ezek a gondolatok inspiráltak arra, hogy szűkebb kutatási témámul az orosz anarchizmust válasszam. És ki is lehetne alkalmasabb személy az anarchizmus behatóbb vizsgálatára, mint *Pjotr Alekszandrovics Kropotkin*, akit az anarchizmus atyjaként is említenek a források?² Tanulmányom célja, hogy megvizsgáljam, mennyiben befolyásolta Kropotkin elmélete az anarchizmus egyik ágának, az anarchokommunizmusnak az alaptételeit, különös tekintettel *A kölcsönös segítség mint természettörvény* című művére.

Anarchizmustól az anarchokommunizmusig

Bergyajev eszmetörténeti főművében így fogalmaz az oroszországi anarchizmusról: „Az anarchizmus legfőképp az oroszok alkotása”, mert „a hatalom és az állam igazoltságának témája szerfelett orosz téma.” A filozófus véleménye az, hogy azért az oroszoknál alakult ki az anarchizmus, mert az orosz nép éli meg leginkább „a hatalom gonosz és bűnös természetét”. Itt az orosz néplelkület szélsőségességéről van tehát szó, ami miatt az orosz nép képes eltérni a legnagyobb terrort is, és ami miatt,

¹ BERGYAJEV, 1989. 71.

² BOZÓKI - SÜKÖSD, 2009. 518.

ha egyszer fellázad a hatalom ellen, akkor egész cári dinasztiákat képes kiirtani.

Bergyajev véleménye az, hogy az oroszok anarchizmusra való hajlama visszavezethető egészen a raszkolnyikok különválásáig, ami mai történész szemmel talán elég messzemenő következtetés, de kétségtelen tény, hogy ekkor az orosz nép egy csoportja szembement az állam által diktált ideológiával. Az anarchizmusra való hajlam kialakulásának egy másik okát az író az 1762-es felszabadításban találja meg, amikor is a frissen emancipált nemesség hirtelen szembesült a jobbágyság kétségbeejtő helyzetével és fellépett a sürgős megoldás igénye, ami akár radikális megnyilvánulásokat is kiválthatott az állammal szemben. A radikális irányzatok mellett azonban megjelentek mérsékelt nézetek is, így alakult meg 1861-ben a forradalmi-radikális Szovremenyik-körből (Modern ember) kiváló Zemlja i volja (Föld és szabadság), mellyel megszületett a narodnyikizmus, a parasztság felvilágosításának, forradalmasításának irányzata. Az irányzat életében Kropotkin jelentős szerepet játszott, hiszen az 1873-tól kezdődő „nép közéjárás” bukása után ő vetette fel *Hogyan folytassunk forradalmi propagandát?* című cikkében, hogy a narodnyikok telepedjenek le és előbb fogadtassák el magukat a néppel, mielőtt „megtérítenék őket.”³

Bár a narodnyikok az 1870-es évektől többször hangoztattak anarchista elveket, ettől még nem tekinthetők ténylegesen anarchista irányzatnak. Mint ahogy Sz. Bíró Zoltán is felhívja rá a figyelmünket: *„Az orosz radikális hagyományban nem kellett ahhoz anarchistának lenni, hogy valaki „államtagadó” legyen. Aligha találni ugyanis olyan XIX. századi orosz értelmiségi irányzatot, amely valamilyen formában ne lett volna bizalmatlan az állam és intézményei iránt.”*⁴ Az oroszországi anarchizmus mint önálló politikai tényező tehát csak az 1900-as években jelenik meg, és létszáma még aktivitásuk tetőfokán sem haladta meg a 6.000 főt. Ugyanakkor az anarchizmusnak számos irányzata létezik. Kropotkin tevékenysége szempontjából az ő elméleteit követő anarchokommunizmust szükséges megvizsgálnunk.

³ BEBESI, 2013. 242.

⁴ SZ. BÍRÓ, 2000.

Az anarchokommunizmus főbb irányelvei

Az anarchokommunizmusról általánosságban elmondható, hogy az anarchizmus azon ága, ami az államhatalom megdöntését az „elhatalása” helyett annak azonnali eltörlése, forradalmi harc által követelte.⁵ Az anarchokommunisták és az anarchisták közti legnagyobb különbség, hogy az anarchokommunisták elutasították a klasszikus anarchizmus univerzális szabadságképét és szükségesnek tartottak egy átmeneti diktatúrát is az államhatalom megdöntése után.

Mint minden anarchikus irányzatnak, az anarchokommunizmusnak is a célja egy olyan társadalmi állapot megteremtése, amelyben megszűnik az embernek ember általi alávétése, és ahol ezért állam, kormányzat, törvény vagy egyéb kényszereszköz feleslegessé válik. Az irányzat taktikai és stratégiai céljait először az 1904 decemberére összehívott kongresszusán foglalták össze Londonban.⁶ A nyilatkozatba foglalt néhány alapelv:

1. pont. Céljuk: A Társadalmi Forradalom, azaz a Kapitalizmus és az Állam teljes megsemmisítése és fölváltása az Anarchista Kommunizmussal.
3. pont. Magatartásuk indoklása: Az állami elnyomás és a gazdasági leigázás ténye önmagában elégséges indok a felkelésre és az elnyomók, a kizsákmányolók elleni közvetlen támadásra.
4. pont. Az egység megteremtése hatalom nélkül: Az anarchisták az egységet nem valamiféle központi bizottság közbeiktatásával, hanem az elvek és a végső cél közössége, valamint a forradalmi szolidaritás révén teremtik meg.
5. pont. Ideiglenes párt szükségessége: Elismeri egy anarchista egységes párt szükségességét.

Egy ennél sokkal részletesebb zárónyilatkozatot fogadtak el 1906-ban. A Kropotkin által szerkesztett, hat fejezetből álló dokumentum mindenekelőtt részletesen foglalkozott azzal, hogy az anarchistáknak mit kell tenniük a már egy ideje zajló oroszországi forradalomban.

1. Az irányzat pontosabb céljai és a nép szerepe a forradalomban: Az első fejezetben leszögezték, hogy a politikai célok elérése mellett ragaszkodnak a radikális gazdaságtulajdonosi változások kivívásához

⁵ KONOK, 2006. 24-25.

⁶ SZ. BÍRÓ, 2000. 167.

is. Ezenkívül céljaik között a nép meggyőzését fogalmazzák meg arról, hogy „*a népnek magához kell vennie mindazt, ami az élethez és a termeléshez szükséges - a földeket, a gyárat, az üzemeket, a vasutat.*” A dokumentum arra is kitér, hogy azért fontos a nép részvétele a forradalomban, mert minél nagyobb részt vállal, annál nagyobb befolyása lehet majd a forradalom utáni új rendszerben.

2. A forradalmi fellépésekről: A második részben foglalkoznak a nevéükben elkövetett rablások és kisajátítások kényes ügyével is, és felhívják társaik figyelmét arra, hogy az irányzat csupán azokat az eseteket támogatja, amelyek egy nagyobb közösség javait szolgálják. Bár a rablások kérdése fontos probléma volt, a forradalmárookra reflektáló korlátlan orosz állami terror és a feketeszázak tevékenysége miatt irrelevánssá vált az e körben folytatott diskurzus. A nyilatkozat szerint „*a kormányzat ekképpen cselekedve maga taszít bele mindenkit az általános rablásba és igazol már előre mindenféle erőszakot.*”

3. Eszköz: A harmadik fejezetben a forradalmi terrorról értekeznek. Leszögezik, hogy a forradalmi tevékenységnek csakis nem forradalmi időszakban (hisz forradalmi időszakban mindennaposnak számít), és csak akkor van értelme, ha üzenetét a nép is érti. Kimondják azt is, hogy a központilag elrendelt akcióknak semmi értelmük, a résztvevőknek mindig szabad akaratukból kell döntenüik. Megfogalmazzák azt is, hogy a terror csupán a széles tömegek megbotránkozásának erősítésére szolgál, de nem alkalmas a fennálló rendszer megváltoztatására.

4. Szervezeti keretek: A negyedik rész megszabja a szervezeti kereteket. Az orosz anarchokommunisták elfogadhatatlannak tartják a pártépítés hierarchikus, lépcsőzetes rendjét. Az ő szervezeteiket „*a független csoportok szabad megállapítása*” fűzi egymáshoz. A csoportok időről időre összegyűlnek, de a gyűlések formái és résztvevői nem állandóak.

De hogyan kapcsolható Kropotkin műve az anarchokommunisták alapítéleikhez?

Kropotkin és A kölcsönös segítség mint természettörvény

Amikor Charles Darwin megjelentette a *Fajok eredete* című művét (1859), élénk vita indult el arról, hogy vajon a természetes kiválasztó-

dás az együttműködést vagy a versengést támogatja inkább. A vitában meghatározó szerepet játszott Pjotr Alekszejevics Kropotkin, aki az együttműködés evolúciójának megteremtője.

Kropotkin úgy vélte, hogy az államhatalom a kényszer és az erőszak megtestesítője, pedig a társadalomnak kölcsönös segítségnyújtáson kellene alapulnia, mivel ez a természetes és evolúciós szempontból magasabb rendű szervező erő. Eszményképe egy olyan decentralizált társadalom volt, amelyben önálló kommunákban egyesülnek a városi civilizáció és a tudományos alapú mezőgazdaság előnyei. A kooperáció szerinte az evolúció legfőbb hajtóereje, ez tette lehetővé, hogy bármiféle több egyedből álló közösség kialakuljon, legyen szó akár mikrobákról, akár emberekről.⁷

De hogyan is született meg a mi humanista anarchistánk?

Kropotkin életrajza

Gyermekkora

Pjotr Alekszejevics Kropotkin herceg 1841. december 21-én született Moszkvában.⁸ Családja nemesi származású volt. Ezt bizonyítja apja büszkesége, az a 3.000 rubelért vásárolt kutyabőr pergamen, amely szerint őseik szmolenszki nagyfejedelmek voltak.⁹ A kis Pjotr imádta a színházat, ám utálta a jogtudományt. Ezért a hiányosságáért Poulain szigorú térdepeltetésre kárhoztatta a kis Pjotrt. Itt arról a Poulainról van szó, aki később megismertette Kropotkinnal a francia forradalmat és az anarchizmus alapelveit. Így tehát megállapíthatjuk, hogy elméletének csiráit már gyermekkorában elültették benne, a jogtudományt azonban egy életre megutálta. A demokratikus szellem ébredéséhez Poulain tanításain kívül gyermekkori élményei is hozzájárultak, hiszen nemesi család sarjaként saját szemével láthatta, hogyan bánnak az orosz nemesek jobbágyaikkal. Mivel gyermekként sokat játszott együtt a jobbágygyerekekkel, a szigorú bánásmód és a jobbágyok kiszákmányolása sajnálatot ébresztett a fiatal Kropotkinban.

⁷ https://ipon.hu/elemezsek/az_orsosz_anarchista_aki_atirta_az_evolutiot/1535/ (Letöltve: 2016.10.18.)

⁸ <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/nter1899.htm#kropotkin> (Letöltve: 2016.10.18.)

⁹ KROPOTKIN, 1966. 10.

Kropotkin (udvari) karrierje nyolcéves korában kezdődött, amikor is egy bálon megtetszett I. Miklós cárnak a gyermek göndör hajfűrtökkel keretezett kerek arcocskája, ezért „Ilyen legények kellenek nekem” felkiáltással felhívta magához a cári emelvényre és aprósüteménnyel tölte tele a gyermek kucsmáját.

Iskolás évei

Ennek a találkozásnak köszönheti, hogy 11 évesen (1853) az Első Moszkvai Gimnázium, 15 évesen pedig a Hadapródiskola tagja lett. A gimnazista Kropotkin politikai nézeteit egyetemista tanítója, Nyikolav Pavlovics Szmirnov alakította, akivel Puskin, Tolsztoj, Rilejev beültetett műveit másolták. Kropotkin jellemfejlődésének ezen szakaszánál feltétlenül meg kell említeni a kor fontos változásait. Saját elmondása szerint „Egész Oroszország ébredőben volt mély álmából, és szabadságban a Miklós-féle zsarnokság szörnyű lidércnyomásától.”¹⁰ Ezért lehetséges, hogy osztálytársaival Kantról vitatkoztak, és ezért lehetséges, hogy fellázadtak az őket kínzó kamarásapródok ellen. Darwin elméletével Kropotkin bátyja, Alekszander találkozott először, és hosszú vitákat folytatott öccsével az elmélet buktatóiról.

Szibéria

Kropotkin, évfolyamának legjobb tanulójaként szabadon választhatott, hogy milyen kormányzati pozícióban szeretne dolgozni, amikor 1862-ben befejezte tanulmányait. Családja, barátai és nem utolsósorban a cár legnagyobb meglepetésére a világ végének számító Szibériában, az Amur vidékén vállalt megbízatást. De ne gondoljuk, hogy ez felért egy önkéntes száműzetéssel. Önéletrajzából kiderül: „Szibéria nem az a fagyos, hóval borított, és csupán száműzöttek által lakott vidék, ahogy a külföldiek képzeletében él, s ahogyan a közelmúltban még az orosz emberek is gondolták. Dél-Szibéria növényzete legalább oly gazdag, mint Kanada déli részének flórája. Hasonlóak a két vidék fizikai körülményei is.”¹¹ Kropotkin az itt töltött öt év során tovább tanulmányozta az anarchista tanokat, tanult a száműzött anarchista vezetőktől. Meglepetten figyelte mind az állatvilágban, mind az emberek közt azt a jelenséget, amelyet később a kölcsönös segítségnyújtás elvének nevezett. Az ott élő parasztok és száműzöttek sanyarú helyzetét látva azt várta, hogy

¹⁰ KROPOTKIN, 1966. 89.

¹¹ KROPOTKIN, 1966. 188.

a túlélésért való harc lesz jellemző, ám ehelyett azt tapasztalta, hogy az emberek folyamatosan segítik egymást. És ezzel párhuzamosan az- zal is szembesült, hogy a hatalom mennyire nem tesz semmit ezekért az emberekért. Ekkor vesztette el végleg minden addigi hitét a köz- ponti hatalomban, és kezdett végleg anarchistává válni, írta később.

Így történt tehát, hogy nemcsak az államhatalommal fordult szembe, hanem megkérdőjelezte a versengés kizárólagos szerepét is a természetes kiválasztódásban. Továbbra is megrögzött darwinista maradt, azonban egyre határozottabban hangoztatta, hogy a kooperá- ció legalább olyan fontos mozgatórugó lehet, különösen az olyan el- maradt, elhanyagolt területeken, mint Szibéria.

Egyetemi évei

Miután letelt a megbízatása, a Szentpétervári Egyetemen tanult, ami lehetőséget adott számára egy külföldi utazásra Zürichbe 1872-ben, ahol is a szocialista Internacionálét vizsgálta. Így került kapcsolatba a szocialista-kommunista tanokkal. A következő meghatározó mér- földkő Kropotkin életében a Jurai Föderáció volt. A Jura-hegység kis közösségével egyik utazása során találkozott. Jelentős szerepük abban nyilvánult meg, hogy tökéletesen alkalmazták az állami irányítás ta- gadását, vagyis az anarchia elvét. *„De még ennél is nagyobb erővel raga- dott meg érzelmileg a Föderáció valamennyi tagja teljes egyenlőségének tu- data, véleményalkotásuknak és –nyilvánításuknak az az önállósága, amelyet a munkásoknál megfigyeltem, továbbá a közös ügy iránti önzetlen odaadásuk. S amikor az órák között eltöltött egy hét után elhagytam a hegyeket, a szo- cializmusról vallott nézeteim már teljeséggel megállapodottak voltak. Anar- chista lettem.”*¹²

Kropotkin személyében ekkor már egy szociálisan érzékeny, re- formokra törekvő férfit látunk, aki a problémák megoldását az állami irányítás tagadásában látta. Az anarchokommunizmus atyjának, a darwini evolúció átírójának jelleme ezen a ponton megszilárdult. Éle- tének elkövetkező évei bebörtönzéssel, kalandos szökéssel, külföldi utazásokkal, majd onnan való kitalításokkal teltek. Időközben kidol- gozta az erőszak nélküli anarchista társadalomszervezés elméletét, különösen hangsúlyozva az oktatás szerepét.

¹² KROPOTKIN, 1966. 298.

A kölcsönös segítség mint természettörvény

Kropotkint sokszor foglalkoztatta ez a két kérdés: Mi fog történni a hatalom megdöntése után? Hogyan fog működni a hön áhított ideális világ?

Darwin elmélete szerint az emberek versengeni fognak a túlélésért, és aki nem tudja felvenni az iramot, az kiesik. Már láttuk, hogy Kropotkin szibériai tapasztalatai után megkérdőjelezte ezt az állítást, de a konklúzió egy 1880-as kongresszuson fogalmazódott meg, Keszler orosz zoológusprofesszor hatására, aki felvetette: „*A kölcsönös segítség éppen olyan természeti törvény, mint a kölcsönös harc; ám a fajok előremutató fejlődése szempontjából az előbbi összehasonlíthatatlanul fontosabb az utóbbinál.*”¹³

Kropotkinnak azonnal megtetszett az elmélet és elkezdett zoológiai anyagokat gyűjteni a bizonyítására. 1888-ban elhatározta, hogy papírra veti nézeteit, és a *Nineteenth Century* hasábjain megírta a *Kölcsönös segítség az állatoknál*, majd *A vadak között, a barbárok között, a középkori városban és a modern társadalomban* című cikkeket. Ezek *Mutual Aid: a Factor of Evolution* címmel jelentek meg könyvformában. Művében tehát természettudományos megfigyeléseket közöl az állat- és embervilágban tapasztalható segítségnyújtásról, a méhektől a bennszülötteken át egészen az obscsinák lakosságáig. Publikációit a *Nineteenth Century* kiadója, James Knowles és Bates, az *Egy természetbarát az Amazon folyón* írója támogatta.

Műve nem aratott túl nagy sikert a korban, mivel Darwin elmélete – Kropotkin bevallása szerint – „dogma-számba ment”, de ez nem tántorította el a céljától, sőt, Angliában vitára hívta Darwin híveit. Ott elsősorban Thomas Henry Huxleyval került kapcsolatba, akinek véleménye¹⁴ szerint a társasnak nevezett fajok és csoportok esetében a verseny és a természetes kiválasztódás az egyedről a csoportra helyeződik át, a csoporton belül pedig a kooperáció válik a legfőbb előremozdító erővé. A közösségen belül ilyenkor csak akkor jelentkezhet a versengés, ha a közösség túlélésének szempontjából megengedhető, tehát semmiképpen nem Szibériában, hanem mondjuk a trópusokon, ahol meleg van és enniváló is akad bőven.

¹³ KROPOTKIN, 1966. 542.

¹⁴ https://ipon.hu/elemezsek/az_orosz_anarchista_aki_atirta_az_evolutciot/1535/ (Letöltve: 2016.10.18.)

Kropotkin a későbbiekben még két fontos kérdéssel foglalkozott a kölcsönös segítségnyújtással kapcsolatban.

Úgy vélte, hogy ha a környezeti körülmények úgy változnak, hogy a kölcsönös segítségnyújtás haszonnal jár, akkor a kooperációnak hamar nagy szerepe lesz a populációban. Olyannyira gyorsan történik ennek az új viselkedésformának az elsajátítása, hogy az nem magyarázható meg a darwini elmélet lassú, fokozatos változásaival. Magyarázatként Jean-Baptiste Lamarck tanaihoz fordult, aki évtizedekkel Darwin előtt fogalmazta meg saját evolúciós elméletét.

A másik kérdés, ami a kutatót foglalkoztatta az volt, hogy mi veszi rá az állatokat egy adott szituációban arra, hogy egymást kölcsönösen segítsék. Ennek magyarázatát Adam Smith elméletében találta meg, aki szerint az ember ösztönösen beleképzeli magát a bajban levő helyzetébe, és elképzeli annak fájdalmát. Azért, hogy ezt a belső fájdalmat csillapítsa, segít a másikon, vagyis empatikus. Míg azonban Adam Smith kizárólag az emberek kapcsán beszélt kooperációról és empátiáról, Kropotkin kiterjesztette ezek érvényességét az állatvilágra is.

Összefoglalás

Pjotr Alekszandrovics Kropotkint sokféle jelzővel illetik a források napjainkban: ő az anarchista mozgalom legjelentősebb képviselője,¹⁵ az anarchokommunizmus atyja, az evolúciótudomány prófétája¹⁶ és még sorolhatnánk. Jelentősége vitathatatlan a tudományban, politikában egyaránt.

Több forrás felhívja azonban a figyelmet arra, hogy tudományos jelentőségét a megfelelő helyen és módon kell kezelni. Magyarországi híve, Gróf Batthyányi Ervin például így ír: *„Természetesen nem szabad abba a túlzásba esnünk, hogy a természetben és az emberiség történetében csak testvériséget és összeműködést lássunk. Az egyén törekvése, hogy érvényre jusson, épp annyira eleme az emberi fejlődésnek, mint amaz – ámbár talán ez sem abban a szűk önző értelemben, mint rendszeren veszik –; de ma arra van szükségünk, hogy az emberi természetet a maga egész igazi valójában megismerjük.”*¹⁷

¹⁵ BOZÓKI – SÜKÖSD, 2009. 518.

¹⁶ https://ipon.hu/elemezések/az_orosz_anarchista_aki_atirta_az_evuluciot/ 1535/ (Letöltve: 2016.10.18.)

¹⁷ Huszadik Század 1903. 2. szám 568.

Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen mértékben határozta meg Kropotkin kölcsönös segítségnyújtás elmélete az anarchokommunisták irányelveit. Úgy vélem, még a megfelelő forráskritikával is elmondható, hogy Kropotkin elmélete az alapja és a feltétele az anarchokommunizmus működésének, mivel a kölcsönös segítségnyújtás igazolja számukra az általuk elképzelt állam és hierarchia nélküli világ működését. Nem csak egy működő világ jövőjét implicálja, de egy boldog világot, ahol számíthatunk társunk támogatására és segítségére.

Bibliográfia

Szakirodalom

BERGYAJEV, 1989 = BERGYAJEV, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég, Budapest, 1989.

BOZÓKI - SÜKÖSD, 2009 = BOZÓKI András - SÜKÖSD Miklós (szerk.) *Az anarchizmus klasszikusai*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.

BEBESI, 2013 = BEBESI György: *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2013.

SZ. BÍRÓ, 2000 = SZ. BÍRÓ Zoltán: *A századelő oroszországi anarchizmusa*. *Múltunk*, 4. sz. 2000. 172-187. o.

KONOK, 2006 = KONOK Péter: *„...a kommunizmus gyermekbetegsége?” Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

KROPOTKIN, 1966 = KROPOTKIN, P. A.: *Egy forradalmár feljegyzései*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1966.

Internetes források

https://ipon.hu/elemzesek/az_orosz_anarchista_aki_atirta_az_evoluciot/1535/ 2017.04.04.

<http://anarchizmus.gportal.hu/gindex.php?pg=20104151> 2017.04.01.

<http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/nter1899.htm> 2017.04.01.

<http://lexikon.katolikus.hu/A/anarchizmus.html> 2017.04.01.

CSURGAI ZOLTÁN

EGY HÍRHEDT HAMISÍTVÁNY ÉS HATÁSA

A 20. SZÁZADRA.

A CION BÖLCSEINEK JEGYZŐKÖNYVEI

A hamisítás egykorú az emberiséggel. Sokféle ok vezethet egy hamisítvány elkészítéséhez. Legtöbbször valamiféle haszon vagy jogosulatlan előny megszerzése, netán mások félrevezetése, befolyásolása. Hamisítani mindent lehet, az egyik legnépszerűbb műfaj azonban mégis az írásos dokumentumok meghamisítása. A hitelesség bizonyításának igénye épp ezért egyidős az írásbeliséggel, az írásbeliség megjelenését pedig rendszeresen az emberi történelem kiindulópontjának tekintjük, így állíthatjuk, hogy ezen problémák végigkísérték az egész emberi történelmet.

Az írásbeliség megjelenését számtalan praktikus, adminisztratív igény gyorsította fel. A szóbeli félreértések elkerülése, a feledékenységek kiküszöbölése és a bizonyíthatóság, visszakereshetőség egyaránt kulcsfontosságú szempontok voltak. Éppen ezért azt is biztosítani kellett, hogy senki ne élhessen vissza ezekkel a dokumentumokkal, legyen szó akár terménynyilvántartásról, adóösszeírásról vagy éppen törvénygyűjteményről. Az aláírás, a tanúk, a pecsét, a hiteleshelyek, a több példányban készítés mind-mind ezt a célt szolgálták. Mi a helyzet azonban azokkal az írott szövegekkel, amik – jellegüknél fogva – nem kerülhetnek ilyen fajta védelem alá? A könyvnyomtatás – majd mindinkább az online felületek – elterjedésével bárki könnyűszerrel hozhat létre írott szöveget és állíthat benne bármit ellenőrzés nélkül. Sőt még a szerző személyében vagy a szöveg eredetében is megjelenhetnek csúsztatások.

Kétségtől az egyik leghíresebb hamisítvány a *Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei*. Munkámban a keletkezéstörténet rövid bemutatásán túl szeretnék kitérni a 20. századra gyakorolt hatására és következményeire. Néhány kiragadott példán keresztül megkísérlem bemutatni az egész világra kiterjedő hatását, gondolat- és véleményformáló erejét, máig tartó történetét.

A Jegyzőkönyvek¹ Oroszországa

A 20. század első fele nem hozott kedvező fordulatokat az Orosz Birodalom számára. „A huszadik század fordulóján Oroszország a kiáltó ellentétek országa volt.” – írja róla Richard Pipes jelenleg Amerikában élő, lengyel származású történész, Oroszország kutató.² 1905. szeptemberében orosz vereséggel és ezáltal dél-Szahalin és Port Arthur kikötőjének elvesztésével zárult a japánok ellen vívott háború. Az ezt követő országos elégedetlenség tovább erősítette a már január óta tartó forradalmi hangulatot. A háborús költségek, a rossz gazdasági és külkereskedelmi berendezkedés tovább nehezítette a lakosság helyzetét.³ „A katonai vereség megfosztotta az abszolút uralkodót legitimitásától. Lévén ő az állam egyszemélyi védelmezője, nem volt joga háborúvesztésre.”⁴ A valóságos problémák kiéleződtek, az elégedetlenség folyamatosan növekedett. Forradalmi helyzet alakult ki, tetézte a már 1905 januárja óta fennálló pattanásig feszült állapotot. Az ország válságos helyzetére, ha megoldást nem is, de okot igyekeztek mihamarabb találni. A feketeszázak által vezetett pogromok indultak a bűnbaknak titulált zsidó lakosság ellen.⁵ Az Ogyesszából indult pogromsorozatnak a kezdeti 800 főn kívül még legalább 2000 áldozata volt. „A 19. század második felétől elterjedt a *modern*, immáron faji alapon álló *politikai antiszemitizmus*, amely az orosz-német együttműködés és a cári titkosszolgálatok aktív, elsősorban hamisítványkészítő tevékenysége révén erőteljes mesterséges katalizálást is kapott.”⁶ A nagyfokú antiszemitizmust még II. Miklós anyja is számonkérte a fián, aki azzal érvelt, hogy „A bajkeverők kilenctizede zsidó, [tehát] az emberek minden haragja ellenük fordult. Elképesztő, hogy Oroszország és Szibéria minden városában mennyire egyszerre történt.”⁷ A lakosság mindinkább hibáztatta az államot is, ennek elfojtásán dolgozott az ország politikai rendőrsége, az *Ohrana*. 1880 óta ugyanis egyeduralkodó módon két külön rendőri szervezet működött a birodalomban

¹ Cion Bölceinek Jegyzőkönyvei, 1999. Munkám során az 1999-es magyar kiadást használtam fel.

² PIPES, 1997. 15.

³ HARSÁNYI, 2006.

⁴ HELLER, 1996. 584.

⁵ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 435.

⁶ BEBESI, 2004. 38.

⁷ Idézi MONTEFIORE, 2018. 584.

a belügyminiszter irányítása alatt. Az egyik a közrend fenntartásáért felelt, míg a másik az államot óvta a lakosságtól.⁸

Ebben a zavaros időszakban jelent meg egy különös dokumentum, amely az orosz szélsőjobboldalhoz volt köthető. A megjelenés körülményei és részletei önmagukban rengeteg kérdést vetettek fel és találgatásokra adtak okot. A *Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei* az egyik legnagyobb szabású és hatását tekintve minden bizonnyal a legjelentősebb hamisítványa a 20. századnak. Nem véletlen, hogy a felfokozott zsidóellenes hangulatban, alig 6 hónappal a korábban már említett pogromhullám után bukkant fel, bár részletekben már közölték fejzeteit 1903-tól.⁹

A Jegyzőkönyvek tartalmáról

A 24 *Jegyzőkönyv* a zsidó világ-összeesküvés és hatalomátvétel elméleti és gyakorlati hátterét mutatja meg. Kritizálja a jelenleg fennálló rendszert és leírja az eljövendő judaista állam működési mechanizmusát. Bár nem programpontoszerű a megfogalmazás, mégis jól elkülöníthetőek az összetartozó gondolati csoportok.¹⁰

A zsidó hatalomátvétel – a *Jegyzőkönyvek* szerint – a jelenleg fennálló hatalmi rend bomlasztásával, káoszba taszításával kezdődik. Ehhez elégedetlenséget, nyugtalanságot kell szítani. Mondani sem kell, mennyire illett ez a gondolat az orosz birodalom pillanatnyi helyzetéhez. A *Jegyzőkönyvek* a liberális eszmék terjesztését látták megfelelőnek a fennálló rend bomlasztása érdekében. Úgy vélték, a szétzillesztett politikai helyzet megteremti majd az igényt egy erős kezű vezetésre. Vallották, a népet el kell idegeníteni saját vezetőitől, támogatni egyes csoportok törekvéseit, miközben mindent megtenni, hogy az életszínvonaluk ne javuljon. Ez a tétel szintén jó magyarázatot adott az ország közhangulatára és a lakosság elégedetlenségére a cárral szemben. Könnyen állíthatta be a helyzetet úgy, mintha az egész a zsidók előre kitervelt összeesküvésének lenne a része.

Az ipart nagyvállalatokba kell tömöríteni és megszerezni a teljes kontrollt felette. Hangoztatni kell a nemzeti érzést, és tönkre kell tenni a nemzetközi kapcsolatokat. Fenn kell tartani a fegyveres konfliktus

⁸ PIPES, 1997. 31.

⁹ BEBESI, 2006. 35.

¹⁰ BEBESI, 1999. 69-70.

fenyegetettségét. Lehetőleg el kell szigetelni az országot. A belső bomlasztás sem állhat meg. Morális, erkölcsi oldalról kell zülleszteni a lakosságot (vallás megtagadása, prostitúció, alkoholizmus stb). Az egymástól elszigetelt nemzetek mindegyikében körülbelül egyszerre kell véghezvinni ezt a folyamatot, ami majd egy forradalom során az egyszerű tömegre építve megdönti a hatalmi elitet. A keletkezett hatalmi vákuumot majd nem fogja tudni erős hatalom betölteni, ami további háborúhoz, széteséshez vezet. Az ateizmus terjesztésével tönkreteszik a kereszténységet, és így már a papság sem léphet fel egységes kohéziós erőként és nem mozgósíthat tömegeket a kereszténység védelmére. A kilátástalan helyzetben a kormányok önként adják majd át a vezetést a Bölcseknek, akik a tervek szerint berendezhetik az új államot.

Természetesen fel voltak készülve arra, hogy idő előtt lelepleződnek, de úgy vélték akkor már nem lesz olyan egységes hatalom, ami elég erős lenne, hogy megállítsa az összeesküvést. Ha esetleg a zsidók körében lennének, akik nem értenek egyet a módszerekkel, úgy ellenük be kell vetni az *antiszemitizmust*.^{11,12} Ezen tételt örömmel használják később a huszadik század tragikus eseményeinek magyarázatára.

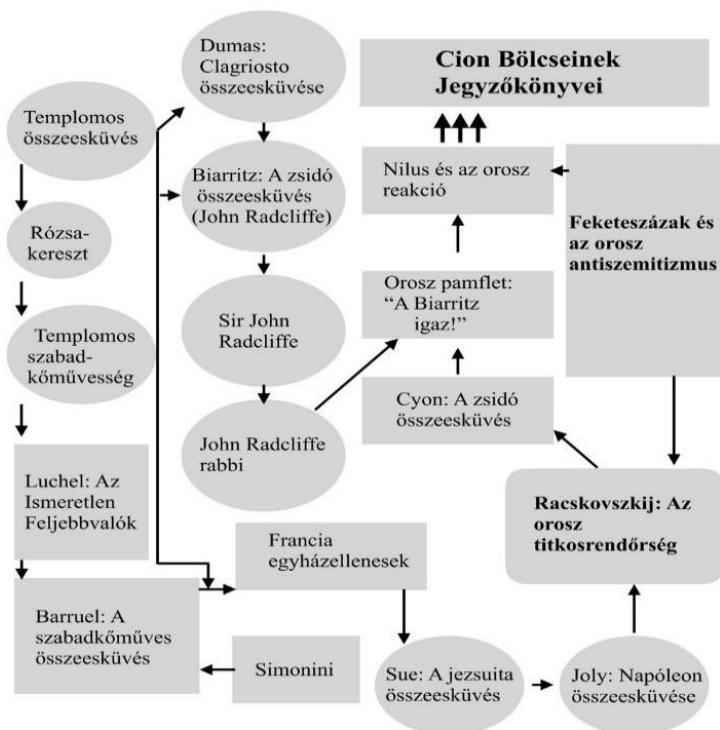
Források és a kiadáshoz vezető út

Annak a hatalmas irodalomnak, amiből a *Jegyzőkönyvek* merített, még a felvázolása is bőven meghaladja e tanulmány keretét, akárcsak a keletkezése és „megtalálása” körüli események bemutatása, így csak a legfontosabb összefüggések felvázolására törekszünk.¹³

¹¹ BEBESI, 1999. 72.

¹² „az antiszemitizmus állítólag a rejtőzködő zsidó érke” – írja Carlo Ginzburg: Az ellenség megjelenítése. A történeti evidenciák többértelműségéhez. 2000. 2008/10 (20. évfolyam) 8.

¹³ Az események részletes, regényszerű leírását lásd ECO, 2015.

1. ábra: A Jegyzőkönyvek forrásbázisa. (Az ábra Umberto Eco munkája és ábrája alapján készült.) (ECO, *Hat séta a fikció erdejében*, 2002.)

A fenti ábra (1.ábra) jól mutatja milyen sokrétű kapcsolat jellemezte azt az ideológiai háttérrel, ami a *Jegyzőkönyvek* megszületéséhez vezetett. Gyökerei a 19. századi orosz-német ideológiai együttműködésre nyúlnak vissza, megteremtve a közös keresztény tudatot és zsidóellenes alapállást. „A zsidók mint diaszpóra nép különösen alkalmasak voltak arra, hogy megtestesítsék az »idegen ügynököket«, a »globális el-lenséget«.”¹⁴ 1882. szeptember 11-én lezajlott Drezdában az első antiszemita kongresszus, mely után valóságos *antiszemita internacionálé* jött létre.¹⁵ Az ezen időszakban keletkezett röplapok tartalmilag bele-

¹⁴ KRAUSZ, 2014. 14.

¹⁵ BEBESI, 1999. 78.

illenek a *Jegyzőkönyvek* előzményeibe, mégsem ezek a legkorábbi írássok. Oszman-bej kapitány¹⁶ 1840 körül már „*A világ zsidók általi elfoglalása*” címmel jelentetett meg egy munkát.¹⁷ Az ebben megfogalmazott állítások lényegében megegyeznek a *Cion Bölcséinek Jegyzőkönyveiben* foglalt alapötletekkel. „*A prágai zsidótemetőben*” címmel találhatunk egy fejezetet German Gedse „*Biarritz*” című regényében. E szerint a zsidó vezetők 100 évente találkoznak éjjel egy temetőben, hogy megvitassák a világalom tervét. A mű azonban nem váltotta ki a kívánt sikereket a német antiszemita körében, így az említett rész önálló megjelentetése mellett döntöttek „*A főrabbi beszéde*” címmel. Az 1880-as években már az is elemzés tárgya volt, hogy milyen kapcsolat lehetett a zsidók és a II. Sándor elleni halálos merénylet között. Itt már felmerül, hogy Németország zsidó uralom alatt áll és Oroszország szabadsága is veszélyben van. Minden munkában közös pont, hogy megjelennek benne az „*ősfasizmus*” bizonyos ismertetőjegyei. Nevezetesen: a nép, mint nemzet, önvédelmi mechanizmusa, az összeesküvéstől való félelem és az idegengyűlölet.¹⁸

Ezen a ponton már csak megfelelően össze kellett keverni a vegyületet és megszülethetett a történelem egyik legnagyobb hatású dokumentuma, ahogy a magyar kiadás előszavában írják, a legtöbbet hivatkozott és idézett mű a világon.¹⁹

Az elkészítés

A *Jegyzőkönyvek* elkészítésére az Ohrana adott megbízást. Racskovszkij ezredes vállalta magára a munkát, de a mai napig nem ismert, hogy pontosan ki állította össze a szöveget. Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy részt vett benne egy bizonyos Ilja Cion nevű író, de ez a szövegváltozat egészen biztos, hogy nem az, amit ma ismerünk.²⁰ Egészen biztos, hogy felhasználták jegyzeteit, vázlatait, de hogy ezeket ki gyúrta egybe az jelenleg még nem tisztázott. A *Magyar zsidó lexikon*

¹⁶ Szerb származású, aki főként Németországban dolgozott, fő művét Svájcban jelentette meg, mégis az orosz antiszemitizmusnak lett prominens figurája. Bővebben lásd: COHN, 1981.

¹⁷ OSMAN-BEJ., 1875.

¹⁸ Részletesen lásd: ECO, 1995. 21.

¹⁹ Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei, 1999. 3.

²⁰ BEBESI, 1999. 80.

1929-es kiadása ezt a feladatot Müller von Hanussen kapitánynak tulajdonítja.²¹ Az orosz emigrációval foglalkozó Zavjagin kutatásaiból azonban kiderül, hogy az összeállító feltehetően egy bizonyos Golovin nevű irodalmár.²² Munkájában nem sok eredeti elem található. Az 1864-ben Genfben megjelent, Maurice Joly néven publikált, *Montesquieu és Machiavelli dialógusa a pokolban* című Napóleon ellen írott pamflet szövegét emelte át.

A *Jegyzőkönyvek* összeállítása tehát egy összetett, titkos munka volt, melyre az Ohrana vezetője, OGREJEVSKIJ generális adott utasítást RACKOVSKIJ ezredesnek. A „Védelmi osztály” ellátta feladatát, azaz titokban konspirációs provokációt és mesterséges feszültségkeltést végzett.²³ A források ismeretében jól kirajzolódik, hogy nem többről van szó, mint egy plágiumról, mely korábbi – néha a tárgytól teljesen eltérő témában írt – anyagokat használ fel vagy emel át teljes egészében. Mivel azonban a *Jegyzőkönyvek* terjesztése sikeres volt és könnyen értelmezhető, a zavaros, kétségbeesett időszakban jól *használható* dokumentumot adott az emberek kezébe, a cáfolatoknak esélyük sem volt egyhamar szembeszállni vele.

Megjelenése és hatása

Első alkalommal 1903-ban, részletekben közölve és rövidített formában kerültek megjelenésre a *Jegyzőkönyvek* a *Znamja* (Lobogó) című lapban. Ezt egy brosúra formájú kiadás követte 1905-ben, az iratok eredete azonban továbbra is homályban maradt. A rákövetkező két évben további gyorsterjesztésű, füzetszerű kiadások születtek.²⁴ E mellett már a kezdetektől felmerült egy reprezentatív kiadás igénye, ennek elhúzódását az okozta, hogy nem volt, aki a nevét adja hozzá. Végül Szergej Alekszandrovics Nilus vállalta a feladatot, és azért cserébe, hogy korábbi munkáját – ami nem tartott számottevő érdeklődésre – újra kiadják, beleegyezett, hogy annak részeként közli a *Jegyzőkönyveket*.²⁵ A három kiadást megért „reprezentatív változat” és a tucatnyi brosúra megtette hatását, a *Jegyzőkönyvek* széles körben elterjedtek és jelentős visszhangot váltottak ki. A zsidóellenes hangulat

²¹ ÚJVÁRI, Péter: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929.

²² BEBESI, 1999. 82.

²³ KRAUSZ, 1987. 32.

²⁴ Lásd erről részletesen BEBESI, 1999. 73-77.

²⁵ BEBESI, 1999. 75.

erősödött mind a lakosság, mind az állami és vallási vezetők körében. Bár nem minden esetben követhető pontosan, hogy hogyan, de a *Jegyzőkönyvek* hamar eljutottak külföldre is, többek között Angliába, Norvégiába, Németországba, Svájcba, Romániába és Magyarországra is.

Az egyik legismertebb pont a *Jegyzőkönyvek* utóéletében, hogy Hitler is örömmel forgatta, sőt beépítette fő munkájába a *Mein Kampf*-ba. Alfred Rosenberg német báró személyesen juttatta el Hitlernek a dokumentumot, aki egy pillanatig sem kételkedett eredetiségében, mivel szerinte olyan jól jellemzi a zsidókat, hogy csakis hiteles lehet.²⁶ 1919 augusztusában már biztosan ismerte a *Jegyzőkönyveket*, mert beépítette őket müncheni és rodenheimi beszédébe, ahol a zsidó világhuralmi törekvések bizonyítékeként hivatkozott rá.²⁷ A *Mein Kampf*-ban összefoglalta a *Jegyzőkönyvek* tanulságait: „Amit oly sok zsidó öntudatlanul tesz, az itt tudatosan és nyíltan megmutatkozik. De éppen ez a lényege. Mert teljesen mindegy, melyik zsidó agyszüleményei a leleplezések: az a legfontosabb, milyen hátborzongató bizonyossággal fedik fel a zsidó nép lényegét és tevékenységét, ábrázolják belső összefüggéseit és legvégsőbb céljait. Aki az elmúlt száz év történelmi fejlődését a könyv szempontjai szerint megvizsgálja, annak a zsidó sajtó lármázása is érthetővé válik.”²⁸ Még az 1921-ben megjelent, a Times hasábjain publikált leleplező cikksorozat sem volt képes eltéríteni Hitlert és Goebbelst, hogy felhasználják a *Jegyzőkönyveket*. Pedig Philip Graves már részletesen feltárta és bemutatta azokat a korábban említett forrásokat, amikből a *Jegyzőkönyveket* összeollózták. Tétélesen összevetette Joly munkájával és megállapította az egyértelmű hamisítást.²⁹

Ennek ellenére még az 1940-es évek náci propagandájában³⁰ is előszeretettel hivatkoznak a Cion Bölcsék kiszivárgott irataira, bár jelentős visszaesés tapasztalható, miután Hitler saját műve megjelent. A német tudományos életben megkerülhetetlen alapművé vált az 1930-

²⁶ SZAMUELY, 1964. 75.

²⁷ KELLERHOFF, 2018. 61.

²⁸ Idézi KELLERHOFF, 2018. 61.

²⁹ Három egymást követő lapszám közölte Philip Graves cikkeit: *The Protocols of Zion - An Exposure*. The London Times, Augusztus 16-18, 1921.

³⁰ A *Jegyzőkönyvek* németországi történetének még felvázolása is messze túlfeszítené ezen munka kereteit. Részletesen lásd erről: Randall L. Bytwerk: *Believing in "Inner Truth": The Protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933-1945*. <https://academic.oup.com/hgs/article/29/2/212/562402> (Letöltve: 2019.02.05.)

as évektől, a német „zsidókutatók” biztos hivatkozási pontja lett. A náci párt mindent megtett terjesztése érdekében, a propagandaminisztérium Goebbels vezetésével beépítette kommunikációjába és 1943-ig több esetben felhasználta. Ahogy Michael Hagemeister írja: „Az összeesküvés-elmélet egyértelmű válaszokat ad akkor, amikor a valóságos összefüggések összetettek és átláthatatlanok.”³¹

A német kiadást egy éven belül követte az angol nyelvű megjelenítés, ami jelentősen meggyorsította az elterjedés ütemét. Bár Angliában nem váltott ki akkora visszhangot, mint német nyelvterületeken, de innen egyenes út vezetett Amerikába, ahol megfelelő támogatás mellett hamar ismertté vált.

Az Egyesült Államokban a neves autógyáros – és közismert antiszemita –, Henry Ford sokat tett a *Jegyzőkönyvek* elterjedése érdekében. Több mint 500 000 példány kinyomtatását támogatta. Saját folyóiratot és cikksorozatot indított az antiszemitizmus tanulmányozásához.³²

Svájcban erős kétkedés fogadta a *Jegyzőkönyvek* valódiságát, és a 30-as évek első felében egy független svájci bíróság tanúk meghallgatása és a *Jegyzőkönyvek* 2 éven keresztül tartó tárgyalása után végül 1935-ben kimondta, hogy hamisítvány és uszításra alkalmas irat.

Romániában a Vaszárda néven elhíresült 1927-ben létrejött nacionalista, antiszemita, magyarellenes mozgalom is felhasználta a *Jegyzőkönyveket*. Kézikönyv vált belőle, ami 25 év alatt 200 (!) kiadást ért meg, és a legfontosabb antiszemita alapirodalomként forgatták, saját hétköznapi tapasztalataikra próbálták ráhúzni, alkalmazni az ott leírtakat.³³

Az arab világ sem maradt érintetlen, sőt igazi bestseller vált a kiadványból. A *Jegyzőkönyvekben* találták meg saját helyzetük igazolását, gazdasági elmaradottságuk és elszigetelődésük valódi okát.³⁴ A Gázai övezetet uraló Hamasz a mai napig terjeszti a *Jegyzőkönyveket*, és Izrael-ellenes politikájának igazolására használja fel.

³¹ HAGEMEISTER, 2008. 95. (Fordítás tőlem – Cs.Z.)

³² A. James Rudin: *The dark legacy of Henry Ford's anti-Semitism*. The Washington Post 2014.október.10.

³³ MISKOLCZY, 2014. 845-874.

³⁴ Brigitte Sion: *Protocols of the Elders of Zion. The lie that would not die*. <https://www.myjewishlearning.com/article/protocols-of-the-elders-of-zion/> (Letöltve: 2019.02.05.)

Az itt közölt néhány példa jól mutatja, hogy a *Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei* még napjainkban is meghatároz politikai nézeteket és indítékokat. Befolyásolja a közvéleményt, alkalmas uszításra és gyűlöletkeltésre. Az online kultúra hatalmas mozgásteret enged a különböző összeesküvéses teóriák elterjedésének és álhírek, hamis összefüggések elterjesztésének. Érdekes adalék, hogy Magyarországon 2001-ben büntetőeljárás indult a *Jegyzőkönyveket* megjelentető kiadó ellen, azonban a bíróság felmentette a vádlottakat, mondván mindenki tudja, hogy hamisítvány.

Bibliográfia

BEBESI, 1999 = BEBESI György: *A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. Magyar Ruzisztikai Intézet, Budapest, 1999.

BEBESI, 2004 = BEBESI György: *A cári monarchia "védőszentjei". Pogromlovagok és szürke kardinálisok*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2004.

BEBESI, 2006 = BEBESI György: *A 19. század vég, huszadik századelő orosz politikai rendőrsége: az Ohrana*. In: Polgár Tamás (szerk.): *"Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom"*. MOSZT, Pécs, 2006.

Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei. [s.n.], Budapest, 1999.

COHN, 1981 = COHN, Norman: *Warrant for Genocide. The myth of the jewish world-conspiracy and the protocols of the elders of Zion*. New York, 1981.

ECO, 1995 = ECO, Umberto: *Ősfaszizmus*. Népszabadság, 1995. július 22.

ECO, 2002 = Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében*. Európa, Budapest, 2002.

ECO, 2015 = Umberto ECO: *A prágai temető*. Európa, Budapest, 2015.

FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001 = FONT Márta - KRAUSZ Tamás - NIEDERHAUSER Emil - SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Pannonica, Budapest, 2001.

HAGEMEISTER, 2008 = HAGEMEISTER, Michael: *The Protocols of the Elders of Zion: Between History and Fiction* In: *New German Critique* 103, Vol. 35, No. 1, Spring 2008.

HELLER, 1996 = Mihail HELLER: *Az Orosz Birodalom története* (1. kötet). Osiris - 2000, Budapest, 1996.

KELLERHOFF, 2018 = Sven Felix KELLERHOFF: *Mein Kampf. Egy német könyv karrierje*. Lazi, Szeged, 2018.

KRAUSZ, 1987 = KRAUSZ Tamás: *A Cártól a komisszárokig*. Kossuth, Budapest, 1987.

KRAUSZ, 2014 = KRAUSZ Tamás: *Út a holokauszthoz. Az antiszemitizmus történelmi formái (Néhány bevezető gondolat)* In.: KRAUSZ T.-BARTA T. (szerk.): *Az antiszemitizmus történelmi formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Russica Pannonicana, Budapest, 2014.

MISKOLCZY, 2014 = MISKOLCZY Ambrus: *A Vaszgárda születése* In: *Századok* 2014/4.

MONTEFIORE, 2018 = Simon Sebag MONTEFIORE: *A Romanovok 1613-1918*. Alexandra, Pécs, 2018.

PIPES, 1997 = Richard PIPES: *Az orosz forradalom története*. Európa, Budapest, 1997.

SZAMUELY, 1964 = SZAMUELY Tibor: *A nemzetsocializmus. A német fasizmus orosz gyökerei*. [s.n.], Budapest, 1964.

Melléklet

2. ábra: Karikatúra a Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei keletkezéséről
(Forrás: HAGEMEISTER, 2008.)

SZAFFENAUER FERENC

A VÉRES VASÁRNAP CSUHÁS KARMESTERE. AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚT, GAPON PÓPA SZEREPE

1905. január 9-én utolérte Oroszországot jelenének valósága. A munkástömeg, a *Gapon pópa* által vezetett Gyülekezettel¹ az élen, a Téli Palotához vonult, hogy átadják II. Miklós cárnak azt az alázatos hangvéltelű, de annál komolyabb tartalmú petíciót,² melytől sanyarú sorsuk jobbra fordulását várták. A békés felvonulásra sortűz volt a válasz, amelynek következtében kitört az első orosz forradalom.³ Ezt később Lenin az 1917-es forradalom "ruhapróbájának" titulálta.⁴ Jelen tanulmány célja bemutatni a forradalom kitörésének egyes okait, valamint Gapon pópa tevékenységét, alkotmánytervezettel felérő petícióját. Ahhoz, hogy megértsük, mi vezetett a "véres vasárnap" néven ismert vérfürdőhöz – amikor a hidegben menetelő munkások lelkéből úgy tűnt el a cárba vetett hit, mint lőtt sebeikből a vér – vissza kell tekintelnünk a korabeli orosz társadalomra, az egymásra torlódó problémákra.

Oroszország helyzete a századfordulón, a munkáskérdés

II. Sándor cár 1881-es meggyilkolásával idejekorán félbeszakadt az a lassú, de ígéretesnek tűnő fejlődési folyamat, amely elősegíthette volna Oroszország békés demokratizálódását, felzárkózását a nyugat-hoz, komolyabb bekapcsolódását a világ gazdaságba. Utódai, III. Sándor és II. Miklós a jól bevált autokrata módszerekhez és eszmékhez tértek vissza, a szükséges reformokat jellemzően mellőzve vagy csak minimális mértékben megvalósítva kormányoztak.⁵ Ez az országban

¹ 1903 nyarán a gaponovcsina keretei közt "Szentpétervári Orosz Üzemi és Gyári Munkások Gyülekezete" néven létrehozott tömegbefolyásoló szerv, a korban sorozatosan létrejövő munkásszervezetek ("gyülekezetek") rendőrszocialista változata. Ld. erről: BEBESI, 1999a. 59., 64., valamint ASCHER, 1988. 79.

² BEBESI, 1997. 167-171. - A petíció teljes szövege magyar fordításban itt olvasható.

³ KRAUSZ-SZILÁGYI, 1992. 27.

⁴ ASCHER, 1988. 1.

⁵ FILIPPOV, 2007. 283-284. - A szigorúbb autokráciához való visszatérési szándékot jól mutatja III. Sándor 1881. április 29-i cári kiáltványa.

kibontakozó kapitalizációval társulva egy furcsa, ellentmondásokkal teli társadalmat hozott létre a 19. század végére: kialakult a borzalmas körülmények között tengődő nagyüzemi munkásság, amely egyre népesebbre duzzadt.⁶

Az 1890-es évek végére olyan kritikussá vált a tömegek helyzete, hogy már felsejlett egy komoly társadalmi- gazdasági válság képe. Egyre gyakoribbá váltak az éhséglázadások és a sztrájkok.⁷ Az elégedetlen tömeg létszámában ugyan jelentős erőt képviselt, ám politikai jogaik, befolyásuk nem volt, a szűk értelmiségi réteg pedig ekkor még nem volt képes az élre állni, egyedül nem tudott számottevő eredményt elérni, bár volt néhány gesztus értékű intézkedés a munkások helyzetének javítására a hatalom részéről. *Vitte gróf* 1895-ös körlevelében felszólította a gyárfelügyelőségek inspektorait arra, hogy ajánlják a gyártulajdonosok figyelmébe a "munkásság hangulatának ápolását", egy 1897-es intézkedés pedig valamelyest szabályozta a munkaidőt, a munkaszüneti napokat, valamint a túlórákat.⁸ Mindezek ellenére továbbra is a tulajdonosok kezében volt az irányítás, így a munkások helyzete lényegében nem javult.⁹ Szintén *Vitte* indítványozta 1902-ben a "békés" munkássztrájkok legalizálását, de ezt az akkori belügyminiszter, Szijjagin kérlelhetetlenül elutasította.¹⁰ A spontán, illegálisan szerveződő gyülekezetek, politikai tömörülések, pogromok, valamint a szociálforradalmár eszerek és az orosz titkosrendőrség, az Ohrana folyamatos, kémfilmekbe illő összecsapásai mind a hamarosan kibontakozó események előjelei voltak. A politikai-társadalmi légkör pattanásig feszült, nyilvánvalóvá vált, hogy az erőszak és elnyomás "hagyományos" útja nem járható.¹¹

A rendőrszocializmus kezdete

A probléma megoldására egy ambiciózus rendőr, *Szergej Zubatov* – moszkvai rendőrfőkapitány-helyettes és ex-forradalmár – 1898-as beadványtervezetében¹² azt javasolta, hogy a munkáskérdés hosszú

⁶ BEBESI, 1999b. 138-144.

⁷ BEBESI, 1998. 69.

⁸ MENYHÁRT, 1983. 173-174.

⁹ MENYHÁRT, 1983. 174.

¹⁰ ASCHER, 1988. 24.

¹¹ BEBESI, 1999b. 144.

¹² BEBESI, 1997. 164-147. - A beadvány teljes szövege magyar fordításban itt olvasható.

távú megoldásának érdekében az állam vegye kézbe a munkásszervekedések működését. Az volt az elképzelése, hogy olyan munkásmozgalmakat hozzon létre, amelyek az orosz pravoszláv értékek, azaz a cár, a vallás, a legitimitás, és az autokrácia tiszteletére és szeretetére hangolják a tömegeket. A kellő támogatottság és népszerűség elérése érdekében pedig olyan szociális engedményeket javasolt, amelyek javították volna a munkások helyzetét, és amelyek bevezetése különben is elkerülhetetlen lett volna hosszú távon. Reményei szerint ezek az intézkedések kellőképpen vonzóak lettek volna a munkásság számára ahhoz, hogy az egyre hangosabbá váló radikális eszmék megfékeződjenek, így a helyzet nem eszkalálódott volna addig a pontig, ahol kicsúszik az irányítás a hatalom kezéből.¹³ A tervezetet felettesének, Trepov rendőrfőnöknek nyújtotta be, és bár mind ő, mind pedig Szergej Alekszandrovic nagyherceg támogatta az ötletet, a tervezet még évekig Szipjagin belügyminiszter asztalfiókjában lapult, aki nem tekintette aktuálisnak a Zubatov által előrevetített lehetséges problémákat.¹⁴ A helyzet természetesen rosszabbodott, a közhangulat romlott, az illegális szervek száma rohamosan nőtt. Zubatov tervezete végül – a szentpétervári felsőbb körök nem kis vonakodásától kísérve – 1900 végén zöld utat kapott.¹⁵

Az elmélet gyakorlatba való átültetését 1901 első hónapjaiban kezdte meg a "Zubatovscsina", először közművelő előadások szervezésével, amelyek keretében a munkások különféle témakörökben szerezhettek ismereteket. A "népművelés" mellett Zubatov létrehozta az első három tervezetnek megfelelő szervezetet is, amelyekkel követeléseket intéztek a munkáltatókhoz. Ezeket rendőri nyomásra teljesítették is.¹⁶ Mindezt látva Vitte és számos munkáltató is aggódva fordult a belügyminisztériumhoz, a zubatovi módszerek mielőbbi beszüntetését sürgetve, mert attól tartottak, hogy az ország gazdasága hosszú távon nem bírja el az efféle változtatásokat.¹⁷ A sikerek hatására, és a kételkedők rosszallása ellenére, a rendőrszocializmus jegyében, több hasonló szervezet alakult a következő két évben Vilnában, Minszk-

¹³ BEBESI, 1999a. 56-57.

¹⁴ BEBESI, 1999a. 57.

¹⁵ ASCHER, 1988. 25.

¹⁶ ASCHER, 1988. 25.

¹⁷ ASCHER, 1988. 25.

ben, valamint Odesszában. Az 1902 februárjában II. Sándorról megemlékező 50.000 fős munkásfelvonulást követően rövid időre még a felsőbb politikai körök támogatását is élvezhette Zubatov,¹⁸ ám ennek ellenére kegyvesztetté válása nem volt már messze. Az 1903 júliusában lezajlott első nagy kiterjedésű általános sztrájkot követően augusztusban menesztették, ugyanis a megmozdulásban számos, a zubatovscsina keretei közé tartozó munkásszervezet is részt vett, valamint a sztrájk követelése nem haladták meg a Zubatov által megszábotott határokat, ami ekkora volumenben megmutatta azok túl laza korlátait.¹⁹

Gapon pópa színrelépése

Zubatov bukását követően utódja, L. Tyihomirov és a szintén Pleve által, jobb alternatíva híján, kinevezett Georgij Gapon pópa úgy látták jónak, ha szakítanak a mozgalom politikai-gazdasági irányultságával, és inkább tisztán pravoszláv értékekre, a monarchiába, a cárba és a cári hatalomba vetett hitre alapozva revitalizálják a mozgalmat.²⁰

De ki is volt ez a munkások körében feltűnő, éles szavú pópa? Georgij Apollonovics Gapon 1870-ben született Belikiben, Poltava tartományban. Szerény családi háttérrel rendelkezett, apja hivatalnok volt, anyjától erős vallásos nevelést kapott. Jeles eredménnyel végezte el az általános iskolát, majd azt követően az Alsó Egyházi Iskolában folytatta tanulmányait, ahonnan a Poltavai Szemináriumba vitte útja. Itt megismerte a papi életet, de annyira elborzasztotta, amit látott, hogy felhagyott a papi pályáról szőtt álmaival, és inkább a "robotoló és szenvedő osztályok"²¹ megsegítését választotta feladatául. Mivel nem sikerült átiratkozni a világi egyetemekre, tanulmányait megszakította. A poltavai zemsztvóban dolgozott statisztikusként, az ott töltött idő alatt maga körül tapasztalt szegénység megerősítette korábbi elhatározásában. Ekkor kötött házasságot egy helyi kereskedő lányával, akinek unszolására aztán úgy döntött, hogy mégis végigjárja a pappá váláshoz vezető utat, amelyről egyszer már lelépett. Szellemi vezető lett, és egy ideig boldogan élt feleségével és két gyermekével Poltavában.

¹⁸ ASCHER, 1988. 25-26.

¹⁹ BEBESI, 1999b. 151.

²⁰ BEBESI, 1999a. 63.

²¹ GAPON, 1906. 95.

Ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott. Rövid ideig tartó betegség után elhunyt a felesége, és a gyászoló pópa 1898-ban Szentpétervárra ment.²² Szentpétervári seminaristaként a városi gyűjtőfogházban vezetett lelki gyakorlatot, ahol tovább erősödtek érzései a társadalom helyzetével kapcsolatban, és ahol először került közvetlen kapcsolatba a kor fiatal forradalmáraival, általuk a forradalmi eszmékkel, amelyeket később a rendőrszocializmus keretében próbált összeegyeztetni saját vallásos és monarchista meggyőződésével.²³ Egy év sem telt el, amikor a pópa az idegösszeroppanás szélére került, és a Krímbe ment felépülni. A helyi értelmiség köreiből kötött barátságok szilárdították meg azt a korábbi elképzelését, hogy az egyház képmutató rendszerén belül nem fogja elérni céljait. Ez ösztönözte arra, hogy később, valamikor 1902 és 1903 között,²⁴ az Ohrana ügynökévé vált, majd pedig a rendőrszocializmus vezéralakjává.

A rendőrszocializmus eszméje majdhogynem tökéletesen illeszkedett Gapon világnézetéhez. Zubatov pedig kapva kapott az alkalmon, hogy egy Gapon kiállításával rendelkező, intelligens, a munkásokban bizalmat keltő személyt alkalmazzon. A két férfi először nem mindenben értett egyet, Gapon például nehezményezte a Zubatov által szükségesnek ítélt erős rendőri felügyeletet. Ám a kisebb súrlódások ellenére is hozzáálltak a közös munkához, és Gapon gondnoksága alatt 1903-ban megalakult az Orosz Gyári és Üzemi Munkások Gyülekezete Szentpéterváron. Gapon odafigyelt arra, hogy a Gyülekezet eleinte csak politikamentes, javarészt kulturális és népművelő aktivitást fejtsen ki, mert ki akarta terjeszteni a Gyülekezetet és annak befolyását az ország más területeire is, a mozgalom politizálódása viszont több, mint valószínű, hogy nem kerülte volna el a rendőrség figyelmét és retaliációját.²⁵ A Gyülekezet népszerűsége gyorsan növekedett, hiszen a munkások panaszai, problémái nem maradtak orvoslás nélkül. A Gyülekezet tagjainak kiszolgálására teázók, különleges akciókat és jó árukat kínáló üzletek nyíltak. Megjelent a Kopejka című népszerűség, melynek szerkesztője az eszer Sztrojev volt ugyan, de a háttérben Gapon tartotta kézben. A Gyülekezet 1904 áprilisára vált annyira kiter-

²² ASCHER, 1988. 77-78.

²³ BEBESI, 1999a. 64.

²⁴ ASCHER, 1988. 79.

²⁵ ASCHER, 1988. 79-80.

jedtté az országban, hogy hivatalosan is beindulhatott a munka. Gapon szervezetének élén az úgynevezett "Felelős Megbízottak Köre" állt. A tényleges hatalom hat papi-értelmiségi alapító tag kezében volt, felettük a Gyülekezet által választott elnök állt, maga Gapon, három évre szóló mandátummal.²⁶

A forradalom közvetlen előzményei, az orosz-japán háború eszkaláló hatása

Miközben a nyugati városok fokozatosan az Ohrana és a forradalmárok harcterévé váltak a politikai gyilkosságok és a munkások fölötti befolyásért folytatott harc közepette, a legfelsőbb körök és a cár keletre tekintett: Vitte gróf régóta tartó grandiózus projektje, a transzszibériai vasút építése összefonódott az állam gyarmatosítási ambícióival, az épülő vasútvonal "védelme" ugyanis jó ürügyként szolgált egy esetleges annexió előkészítéséhez Mandzsúriában.²⁷ A térség területi hatalmával – Japánnal – akkor kezdett el feszültebbé válni a viszony, amikor Japán, tartva az oroszok kínai terjeszkedésétől, 1902-ben szövetségre lépett Angliával. Mivel II. Miklós nem akart háborút, ez év márciusában megállapodás született a mandzsúriai csapatok szakszolt kivonásáról, ám a gyenge akarátú cárt az első csapatkivonást követően meggyőzte hadügyminisztere, Kuropatkin, hogy nem szükséges továbbiak hazahozatala. 1903 májusában tovább fokozódott a helyzet, amikor II. Miklós kinevezte államtitkárrá Alekszandr Bezobrazovot, aki lehetetlen ígéretekkel, szürreális haditervekkel árasztotta el az egyébként igen befolyásolható cárt a Távol-Kelettel kapcsolatban. Az ezt követő különleges tanácskozáson arról határozott a hatalom, hogy növelik befolyásukat és harci készségüket a Távol-Keleten. Lamszдорf külügyminiszter és Vitte pénzügyminiszter tiltakozásul nem adták kézjegyüket a tanácskozás döntését rögzítő dokumentumhoz.²⁸ 1904. február 8-án Japán hadüzenet nélkül megtámadta Port Arthur kikötőjét, kiiktatva, illetve semlegesítve az oroszok csendes-óceáni flottáját. A háborúban Oroszország mindinkább vesztesre állt, így amikor júliusban meggyilkolták Pleve belügyminisztert, a belső helyzet instabilitása egyre kezelhetetlenebbé vált. A hadsereg nagy része, amit az ezt megelőző évtizedekben a zavargások gyors és

²⁶ MENYHÁRT, 1984. 31.

²⁷ PIPES, 1997. 59-60.

²⁸ HELLER, 1996. 580-582.

hatékony elfojtására használtak, keleten ragadt vagy legalábbis valahol a befejezetlen transzszibériai vasút szakaszai között.

A cár stabilizálni kívánta a belső helyzetet, ezért Pleve utódjául a liberálisabb, de határozatlan Szvjatopolk-Mirszkij herceget nevezte ki, akinek minisztersége alatt a baloldali erők határozottabb és nyíltabb fellépésre kaptak lehetőséget az egyre feszültebb politikai légkörben.²⁹ A lazább ellenőrzés, kooperatívabb hozzáállás ellentétes hatást ért el. A baloldal egyre aktívabban és egyre nagyobb hallgatóságot bevonzva működött, 1905 augusztusától javarészt az egyetemek területén, ahonnan kizárásra került a rendőrség, így ideális gyülekezőhelyekké, bázisokká váltak.³⁰ A Gapon-féle Gyülekezet eközben szintén folytatta működését, de megjelentek Gapon környezetében a baloldali értelmiség képviselői is. A szociálforradalmár eszmékkel szimpatizáló pópárról 1904 végére már nehéz volt megmondani, hogy kinek az oldalán áll, ő használja-e ki az Ohranát vagy az Ohrana őt.³¹

Decemberre az egymásra torlódó problémák, a gazdasági válság, és a vereséget vereségre halmozó háború miatt egyre feszültebbé vált a hangulat, a munkások és az egész társadalom a türelme végére ért. Amikor a Gyülekezet négy tagját elbocsátották a Putyilov-gyárból, gyorsan szárnyra kapott a szóbeszéd, hogy azért távolították el őket, mert a szervezet tagjai.³² Rendkívüli gyűléseket és a gyárral folytatott sikertelen egyezkedéseket követően Gapon január 5-én arra a következtetésre jutott, hogy nincs más mód: a helyzet elfajulását megelőzendő, meg kell próbálni közvetlenül a cár elé vinni a munkások ügyét, elé tární sérelmeiket és a javasolt megoldásokat. 1905. január 6-án azzal egészítette ki javaslatát, hogy egy felvonulás keretében, személyesen nyújthatnák át a petíciót a cárnak, ezzel nyomatékosítva annak, hogy a problémák megoldása nem tűr halasztást. Január 7-re a szentpétervári munkásoknak már körülbelül a kétharmada leállt a munkával. Gapont ezekben a napokban pedig a mindent vagy semmit elv vezérelte. A Gyülekezet szélesebb köreiből még mindig azt hir-

²⁹ PIPES, 1997. 61-63.

³⁰ PIPES, 1997. 66-67.

³¹ PIPES, 1997. 64.

³² BEBESI, 1998. 77-78.

dette, hogy a cár jóságos és a kudarc szóba sem jöhet, de gondolataiban és szűkebb baráti körében nyilvánvalóan megfogalmazódott: kudarc esetén "nincs cár" többé.³³

Gapon petíciója és a véres vasárnap következményei

Az elkészült petíció a január eleji közhangulat hű reprezentációja volt és Gapon munkájának, gondolkodásának kvintesszenciája. Az aláírt hangvételű petíció első részében Gapon a munkások szemszögéből igyekezett bemutatni a kialakult helyzetet, az őket ért sérelmeket, mindvégig hangsúlyozva az Istenbe és a cárba vetett hitüket, miszerint egyik entitás sem tűrheti ennek a helyzetnek a fennállását, ahogy ők sem. A helyzetábrázolás célja az első és talán a leghangsúlyosabb kérés indoklásául szolgált: népképviselő és Alkotmányozó Gyűlés összehívását. Mint írta: *"Népképviselőre van szükség. Arra van szükség, hogy maga a nép segítsen magán, és maga kormányozza magát. Hiszen csak ő ismeri valójában a maga igazi bajait. Ne utasítsd el segítségét, fogadd el és parancsold meg haladéktalanul, hogy azonnal hívják össze az orosz föld képviselőit minden osztályból, minden társadalmi rendből; a munkások képviselőit is. [...] Legyen minden ember egyenlő és szabad választójoga gyakorlása közben - ebből a célból parancsold meg, hogy az Alkotmányozó Gyűlésbe a választásokat az általános és egyenlő szavazati rendszer alapján tartsák meg."*³⁴ A folytatásban felsorolja a legégetőbb problémákkal kapcsolatban támasztott igényeket, elvárásokat, a megoldásokat. A számos más nép történelméből ismert liberális, egyéni autonómiát követelő pontok mellett megfogalmazza a petíció például az egyház és az állam szétválasztását, a jövedelmi adó bevezetését, a munka-tőkeellenes harcának szabadságát.³⁵ Többek között ez utóbbi is jól mutatja, hogy ekkorra már számos szociáldemokrata, illetve eszer talált figyelmes hallgatóságra Gapon pápa személyében.³⁶ A petíció utolsó részének lezárásából kiemelendő gondolat: *"Ha nem parancsolod meg, és nem hallgatod meg könyörgésünket, meghalunk itt, ezen a téren, palotád előtt."*³⁷ Gapon egyik Vitéhez írt levele alapján feltételezhető, hogy ez nem csupán a követeléseiknek nyomatékot adó, hatásvadász "fenyegetés" volt,

³³ ASCHER, 1988. 82-83.

³⁴ BEBESI, 1997. 169.

³⁵ BEBESI, 1997. 170.

³⁶ BEBESI, 1999a. 67.

³⁷ BEBESI, 1997. 171.

ugyanis Gapon pópa tudhatta, hogy a cári palotaőrség tűzparancssal rendelkezik.³⁸ A petícióval a Téli Palotához vonuló fegyvertelen, békés, sokezres munkástömeget azonban feltartóztatták a cár katonái és tüzet nyitottak rájuk. Az orosz történelemben "véres vasárnapként" bevonult események során 130-an életüket veszítették és 299-en komolyabban megsebesültek.³⁹ A munkások cáriba vetett hite szertefoszlott, és kitört az első orosz forradalom, amely két éven át tartott.

A petíció átadása ugyan meghiúsult, így közvetlenül nem érthette el célját, mégsem volt hiábavaló a véráldozat: egy éven belül kihirdették Oroszországban az október 17-i manifesztumot,⁴⁰ később pedig bevezették az Állami Alaptörvényeket, valamint az Állami Duma is megkezdte működését.⁴¹ Gapon a "véres vasárnapot" követően elmenekült az országból, az eseményekért a cárt tette felelőssé, és megerősítette kapcsolatát a szociálforradalmárokkal.⁴² 1905 végén hazautazott Oroszországba, újra felvette a kapcsolatot az Ohrával, és megpróbálta beszervezni néhány eszer társát is kettős ügynöknek. A "barátai" azonban nem találták vonzónak ezt a kettős játékot. Nem sokkal később a pópát felakasztva találták meg.⁴³

A Gapon pópa személyiségét, motivációit illető viták a mai napig terítéken vannak, ahogyan az is, hogy valójában kihez kötötte hűség. Azt azonban ki lehet jelenteni, hogy cselekedetei meghatározták a XX. századi orosz történelem alakulását. Alkotmánytervezettel felérő petíciója tökéletes időkapszulaként szolgál egy korról, amikor az elnyomottak megelégteltek sorsukat, és a maguk kezébe akarták ragadni azt. Amikor azt mondjuk, hogy az 1917-es forradalom a cári Oroszország végét jelentette, azt is mondhatjuk, hogy a "véres vasárnap" a vég kezdetének tekinthető. A cárizmus napjai az események után meg voltak számlálva.

³⁸ BEBESI, 1999a. 68.

³⁹ ASCHER, 1988. 91-92. - Ezek a hivatalos szám adatok, valószínűsíthető, hogy ezek alábecslések.

⁴⁰ KRAUSZ-SZILÁGYI, 1992. 28.

⁴¹ FONT-SZVÁK-NIEDERHAUSER-KRAUSZ, 2001. 432.

⁴² ASCHER, 1988. 98.

⁴³ ASCHER, 1988. 99-100.

Bibliográfia

- ASCHER, 1988 = ASCHER, A.: *The Revolution of 1905 - Russia in Dissaray*. Stanford University Press, Stanford, 1988.
- BEBESI, 1997 = BEBESI, Gy.: A "pétervári Oroszország" története. KÓDEX, Pécs-Szekszárd, 1997.
- BEBESI, 1998 = BEBESI, Gy.: Az orosz munkásmozgalom állami manipulációjának nagy kísérlete a századelőn - A rendőrszocializmus. In: *Új Dunatáj* 1998/4./65-82., Szekszárd.
- BEBESI, 1999a = Bebesi, Gy.: A feketeszázak. MRI, Budapest, 1999.
- BEBESI, 1999b = Bebesi, Gy.: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés. In: *Múltunk* 1999/3./138-181., Budapest.
- FILIPPOV, 2007 = Filippov, Sz.: *Az újkori orosz történelem forrásai XIX. század*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2007.
- FONT-SZVÁK-NIEDERHAUSER-KRAUSZ, 2001 = FONT, M. - SZVÁK, Gy. - NIEDERHAUSER, E. - KRAUSZ, T.: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1997., 2001.
- GAPON, 1906 = GAPON, G. A.: *The story of my life*. E. P Dutton & Co., New York, 1906.
- HELLER, 1996 = HELLER, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- KRAUSZ-SZILÁGYI, 1992 = KRAUSZ, T. - SZILÁGYI, Á.: *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900-1991*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1992.
- MENYHÁRT, 1983 = MENYHÁRT, L.: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895-1906)*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1983.
- MENYHÁRT, 1984 = MENYHÁRT, L.: *Az orosz vihar, 1905*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- PIPES, 1997 = PIPES, R.: *Az orosz forradalom története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

VÁRNAI GERGELY

J.J. KOROSEVITZNEK, VITTE TITKÁRÁNAK NAPLÓJA
A PORTSMOUTH I BÉKEKÖTÉSÉRŐL.
FORRÁSKÖZLÉS

*Pre-War Diplomacy
The Russo-Japanese problem
Treatysinde at Portsmouth, USA 1905
Diary of J. J. Korostovetz
London, 1920*

1905 augusztusában került sor az 1904-1905-ös orosz-japán háborút lezáró békekonferenciára, amelynek az Amerikai Egyesült Államokbeli Portsmouth adott otthont. A cári Oroszország és a távol-keleti szigetország közötti konfliktus célja a Koreai-félsziget feletti ellenőrzés megszerzése volt, és a világ közvéleményének teljes meglepetésére Japán legyőzte a korabeli világ legnagyobb területtel rendelkező nagyhatalmát. Bár a háború során Japán valamennyi tengeri és szárazföldi ütközetet megnyerte, emberi és anyagitartalékai teljesen kimerültek, és az országot az államcsőd fenyegette. A háborúban legyőzött Oroszország még rendelkezett katonai forrásokkal, de gazdaságilag szintén a csőd szélére került, és a társadalmi, illetve gazdasági feszültségekkel már régóta sújtott országban a vesztes háború hatására forradalom tört ki. Ebben a helyzetben a két hadviselő fél számára nem kínálkozott egyéb, mint elfogadni – a háború lezárásában geopolitikai szempontból szintén érdekelt – Amerikai Egyesült Államok javaslatát¹ és tárgyalóasztalhoz ülni.

A békekonferencia eseményeit a korabeli sajtó élénk figyelemmel kísérte, de sok információ természetesen rejtve maradt előttük. A konferencia üléseiről készültek jegyzőkönyvek, ezek azonban csak az ülésen elhangzottakat rögzítették. Ezért van jelentősége azon forrásoknak, amelyek egyrészt a valós időben írták le az eseményeket, másrészt betekintést nyújtanak a „kulisszák mögé” is. Egy ilyen forrás az

¹ Haus-, Hof und Staatsarchiv, 44 P.A.XXXIII USA Ber., Weis., Varia 1905.

angol nyelven 1920-ban Londonban kiadott „Pre-War Diplomacy – The Russo-Japanese Problem” című napló, melynek elkészítője J. J. Korostovetz az orosz küldöttség résztvevője volt. Munkája középpontjában Szergej Juljevics Vitte áll, aki korábban a cári Oroszország közlekedési- és pénzügyminisztere, kelet-ázsiai politikájának meghatározója és a transzsibériai vasút megépíttetője volt. Szintén az ő érdeme volt a rubel aranyalapra helyezése és az első orosz alkotmány kidolgozása. Karrierje III. Sándor cár uralkodása alatt ível magasra, aki teljesen megbízott ebben a nagy tudású, szókimondó, céltudatos és gyakran nyers modorú államférfiban. Vitte feltétlen hűséggel szolgálta a cárt, annak utódjával, az ifjú II. Miklóssal azonban egyre több nézeteltérése volt, ami miatt Vitte fokozatosan egyre lejjebb került az orosz kormány hierarchiájában.²

A szerző művének bevezetőjében a napló megírásának és kiadásának körülményeit írta le. Vázolja Vitte legfontosabb jellemvonásait, célkitűzéseit és az amerikaiakhoz való viszonyát.

Bevezető a Szerzőtől

Amikor Amerikába indultunk, S. Y. Vitte megkért engem, hogy írjak naplót az utazásunkról. Elképzelése az volt, hogy készítsék egy kronologikus leírást minden fontos és kevésbé fontos tényről és eseményről, amely az egyesült államokbeli utunk során történt. Feltehetőleg így akart anyagot szerezni saját beszámolójához. Ahogy azonban én tudom, végül soha nem volt elég ideje arra, hogy ezt elkészítse. Miután visszatért Oroszországba, az ottani események elvonták Vitte gróf figyelmét a portsmouthi konferenciáról. Kinevezték miniszterelnöknek, és minden idejét azon reformcsomag kidolgozásának szentelte, amely az 1905. évi Októberi Manifesztumként került kiadásra. Amikor később beszélünk erről a naplóról, Vitte gróf azt a birtokában levő többi, a konferenciára vonatkozó anyaggal együtt szeretne volna átoltvasni, de ezt állandóan elhalasztotta, mert szerinte az idő még nem érett meg azok publikálására, a számos gátló körülmény miatt.

Utoljára 1913 decemberében láttam Vitte grófot, Teheránba való elutazásom előtt, mint teljhatalmú perzsiai nagykövet. Ő akkor még megjegyezte, hogy ha visszatérek, végigolvassa velem a naplót. Halála azonban, amely perzsiai tartózkodásom alatt következett be, ezt lehetetlenné tette.

Bár S. Y. Vittét már korábban, még Odesszában megismertem, ahol élete korai éveit töltötte, ez még csak egy felszínes ismeretség volt, és csak amerikai

² BEBESI, 2016. 210-213.

utunk során ismerhettem meg teljes egészében és kezdtem el igazán tisztelni. Nem fogom bemutatni az ő államférfiként végzett tevékenységét, mert az már köztudott. Csak azokat a fontosabb jellemvonásait fogom kiemelni, amelyek döntően befolyásolták az ő diplomáciai tevékenységét Amerikában. Mi, mint az ő asszisztensei, megdöbbenve figyeltük, hogy ő, akinek semmilyen diplomáciai képzettsége nem volt, lélekjelenlétével, szaktudásával, alkalmazkodókészségével milyen könnyedén betöltötte a diplomata szerepét, olyan körülmények között, amelyek teljesen idegenek voltak számára.

A tárgyalások megkezdése előtt többször említette nekünk, hogy ő nem tartja fontosnak a nemzetközi jog szabályainak, a diplomáciai precedenseinek és szokásainak aprólékos betartását (amivel igencsak sokkolta Martens professzort), helyette a fennálló körülmények és a józan ész szabályait kívánta követni Oroszország jövőbeli érdekire tekintettel.

Már a kezdetektől igyekezett megszerezni az amerikai közvélemény szimpátiáját és támogatását, rámutatva a fehér faj közös érdekeire és a régóta fennálló szimpátiára az Egyesült Államok és Oroszország között. Megjelenése és viselkedése mindig egyszerű volt, távol állt tőle a diplomaták titokzatossága, és nem árasztotta magából a fölényesség légkörét. A sznobizmus teljesen távol állt tőle, ami pedig gyakran jellemzi az értelmiséget, különösen a diplomaták kasztját. Ezt az amerikaiak többsége vonzónak találta, akik méltányolták a nyíltságot és az őszinteséget. Többször hallottam, ahogy az amerikaiak elmondták a véleményüket róla: „Milyen egyszerű ember, mintha nem is a zsarnoki Oroszország képviselője, hanem egy demokratikus állam vezetője lenne.”

Vitte nem csak a személyes varázsával és az intellektusával szerezte meg az amerikaiak szimpátiáját, hanem a nagy és tiszteletteljes érdeklődéssel, amit az ő életük, gondolkodásuk és nemzeti szokásaik iránt mutatott. Az igaz, hogy nyelvismereti hiányosságai néha megzavarták, de Rosen báró, a mi washingtoni nagykövetségünk, korábbi tokiói képviselőnk és Dr. E. Dillon, a jólismert tudós és író sokat segítettek neki amerikai tartózkodása alatt.

Vitte, bár nagyra értékelte Rooseveltnél nemes érzelmeit és békeszerető közvetítését, már a kezdet kezdetén kijelentette, hogy Oroszországot nem győzték le, és nem hajlandó olyan kompromisszumra lépni, amely csökkentené annak szuverenitását. Ami a japánokat illeti, tartózkodó és határozott volt, de nem látszott rajta a magabiztosság hiánya, és őszintén kinyilvánította nagyrabecsülését azok hazaszeretete és katonai erényei iránt.

Tapintatosságának és nyíltságának köszönhetően a japánok kezdeti bizalmatlansága eltűnt, és ellenfeleink udvarias együttműködést tanúsítottak, ami a japánokat amúgy is jellemezte. Ez nagyban megkönnyítette a tárgyalásokat.

Népszerűsége a sajtó képviselői között olyan tulajdonságaival voltak magyarázhatóak, mint például megközelíthetősége és nyíltsága, ezek nem általánosak a diplomaták között. Nem használt többféleképpen magyarázható kifejezéseket, és igyekezett a pártatlanság és igazságosság eszméjével meggyőzni a vele beszélőt.

Ha Oroszországról beszélt, Vitte nem hallgatta el annak hibáit és a politika negatív oldalait, mint például a zsidókérdést. Ezzel kétségtelenül csökkentette a fennálló orosz-ellenes érzéseket, és azokat a mi előnyünkre változtatta meg.

Összefoglalva Vitte tevékenységét Amerikában, ki kell jelenteni, hogy nem csak azt bizonyította be, milyen kiváló diplomata, de a szó legnemesebb értelmében orosz hazafi is, és a többé-kevésbé előnytelen helyzetből, amiben Oroszország volt, ő a lehető legjobb eredményt hozta ki.³

Szintén a napló előnye, hogy bepillantást nyújt az orosz kormány és a cárról döntéshozatali rendszerébe, rámutat az ezeket befolyásoló, gyakran igen személyes körülményekre, továbbá a szereplők meggyőződésére a konfliktus okait illetően.

A háború előtti diplomácia

Az orosz-japán probléma

A híresztelésekkel ellentétben a cárnak eredetileg nem állt szándékában kinevezni S. Y. Vittét a japánokkal történő tárgyalás teljhatalmú megbízottjának. Gróf Lamsdorff külügyminiszter első javaslatára, amelyben Vittét ajánlotta Amerikába küldeni, a cárról annyi válaszolt: „Bárkit, csak Vittét ne.” Párizsi nagykövetségünk, Nelidoff, akinek nevét Lamsdorff ezt követően felvetette, visszautasította a megbízást, hivatkozva magas korára és a hiányos ismereteire az angol nyelv és a távol-keleti ügyek terén. Római nagykövetségünk, Mouravioff, elsőre beleegyezett, de amikor jobban átlátta a helyzetet, ő is visszalépett. A visszalépés oka nem ismert előttem. Hogy a feladat nehézsége vagy a siker esélyének csekély volta miatt döntött-e így, nem tudom megítélni. Véleményem szerint Mouravioff tehetséges volt, és megfelelő munkatársakkal jó munkát végzett volna. Azonban mindent figyelembe véve, Vitte volt a legmegfelelőbb jelölt. Tény, hogy ő irányította a külpolitikánkat, különös tekintettel a Távol-Keletre, ő volt a kezdeményezője a gyarmatosításnak, az orosz-kínai határszerződésnek és a Kelet-Kínai Vasút megépítésének. Miután nyil-

³ KOROSTOVETZ, 1920. 8-10.

vánosan ellenezte az orosz kormány politikáját Mandzsúriában, ő lett a természetes középpontja a távol-keleti orosz imperializmus törekvéseit ellenzőknek. Közismert volt, külföldön még inkább, mint Oroszországban, hogy Vitte az a személy, aki megbízható azzal, hogy ezt a zavaros helyzetet, amit a Japánnal való konfliktus okozott, megoldja.

A helyettes megbízotti pozíciót washingtoni nagykövetségünk, Rosen báró kapta meg, pont ahogy Japán amerikai nagykövete, Takahire úr. A teljhatalmú megbízotti posztra a japán külügyminisztert, Komura bárót nevezték ki.

Nelidoff és Mouravioff visszalépését követően a külügyminisztérium kénytelen volt visszatérni Vittéhez, és ekkor a cár vonakodva bár, de beleegyezett a kinevezésbe. Amikor még Vittét először javasolták, én találkoztam és beszéltem vele erről. Ő borúlátó volt. Mondtam neki, hogy őt fogják Amerikába küldeni, mert ő az egyetlen erre alkalmas ember, akiben ráadásul az ellenfeleink is megbíznak. Vitte szerint ez erősen kétséges, mert a cár nem kedveli őt, részben pusztán személyes okokból: ő bárki más szívesebben küldene, akkor is ha az teljesen alkalmatlan erre a feladatra.

Így folytatta: „A cár rosszindulatú, és képtelen elfelejteni, hogy én elleztem a koreai és mandzsúriai lépéseket, a mandzsúriai kiűrés kísérletét és a Japánnal történő konfrontatív tárgyalási stílust. Könnyedén megegyezhettünk volna Japánnal a határok meghúzásáról anélkül, hogy kapcsolatainkat a töréspontig visszük. És Kínával szintén meg tudtunk volna egyezni, még Port Arthur elfoglalását követően is, ami pedig egy hiba volt. Mi vállaltuk Mandzsúria felvirágoztatását, a kereskedelem fejlesztését és a kultúra terjesztését, de ehelyett háborúztunk. Nem csoda, hogy a külföldiek nem bíznak bennünk. És emellett Koreával kapcsolatban mi még magunkban se bízhatunk. Ha a cár hallgatott volna rám, elkerülhettük volna ezt a szégyenletes háborút és a politikai tőkénk elvesztését, nemcsak a Távol-Keleten, de Európában is. De ő felelőtlen emberek és törtető admirálisok, illetve tábornokok tanácsára hallgatott, akik a józan ész ellenére örült támadó terveket készítettek, ami elkerülhetetlenül sodort minket az összeomlásba. Most senki nem bízik meg bennünk, és ez könnyen érthető, tekintettel a mi hitszegő mandzsúriai és koreai politikánkra.” Az eljövendő békekonferencia kérdésének megtárgyalását követően Vitte a következőket mondta: Oroszország számára a béke kulcsfontosságú, a háború folytatása esetén a visszavonulás ugyanis nemcsak Harbin ellenség általi megszállásával fenyeget, hanem a csendes-óceáni partvidékével is, nem beszélve a belpolitikai zűrzavarról és a pénzpiac felfordulásáról Oroszországban, ami államcsődhöz vezethet. A mi igényeink Mandzsúriára, de még inkább Koreára így is elég vékony jogaalapra helyezkednek, és a

háború megmutatta, mennyire nehéz ezeknek a területeknek a megtartása, amelyek csak egy vasútvonallal kötődnek Oroszországhoz. Újra kell építenünk a jó viszonyt Japánnal, és megbízható politikával kell visszanyernünk a világ bizalmát.”⁴

A napló ezt követően a Szentpétervárról az Egyesült Államokba vezető utat taglalja részletesen, bemutatva Vitte erőfeszítéseit országa helyzetének megváltoztatására, mielőtt tárgyalóasztalhoz ülnek⁵. Ez egyrészt az amerikai közvélemény orosz-ellenességének megváltoztatásából, másrészt Oroszország méltóságának és szilárd elhatározásának hangsúlyozásából állt.

Július 22. – Augusztus 4.

A mise után Vitte és Rosen az állomás felé vették az irányt, hogy Oyster Bay-be menjenek az elnöki audienciára. Csak este értek vissza. Vitte szava szerint őt nagyon lenyűgözte a megbeszélés nemes egyszerűsége. Hosszan beszélgetett Roosevelttel, amiben Rosen is részt vett tolmácként. Az elnök személyisége és kiváló meglátásai mély benyomást tettek rá. A megbeszélés eredményeképpen a következő táviratot küldte késő este Lamsdorff grófnak:

„Ma, pénteken, Rosen báró és én találkoztunk az Elnökkel. Átadtam neki Őfelsége levelét, amit ő szívélyesen megköszönt. Rosen jelenlétében két és fél órát beszéltem vele. Tájékoztattam a helyzet jelen állásáról: „Minket nem győztek le, és ezért nem vagyunk hajlandók olyan feltételekbe beleegyezni, amelyek nem állnak arányban a jelen helyzettel, elsőként, nem egyezünk bele a hadisarc megfizetésébe. Oroszország soha nem fog beleegyezni olyan feltételekbe, amelyek sértik a méltóságát, és nem csak ezért, mert elveszítene a presztízséből a világ előtt, hanem elsősorban azért, mert Oroszország az önbecsülését veszítené el. Jelenlegi belső viszonyaink ellenére, legyenek azok bármilyen súlyosak, Oroszország soha nem fogja önmagát hibáztatni, ráadásul ezek a körülmények korántsem olyan rosszak. Mindezek figyelembe vételével megkezdhetjük a tárgyalásokat, tekintettel Japán eddig elért sikereire, de visszautasítjuk minden olyan feltétel kikötését, amely Japán azon reményein alapul, amely a mi jelenlegi helyzetünkől fakad. Ha Japán nem hajlandó figyelembe venni a mi álláspontunkat, védekező háborút fogunk folytatni a végső-kig, és meglátjuk, ki bírja tovább.”⁶

⁴ KOROSTOVETZ, 1920. 11-12.

⁵ THE MEMOIRS, 1921. 140-141.

⁶ KOROSTOVETZ, 1920. 31-32.

A napló ezt követően a tárgyalás lebonyolításának részleteit, az ülések tartalmát,⁷ illetve a szembenálló felek erőfeszítéseit mutatja be, amelyre rá akarták kényszeríteni álláspontjukat a másikra.

Július 29. – Augusztus 9.

Vitte és Rosen délben tértek vissza. Nabokofftól tudtam meg, hogy a japánokkal folytatott megbeszélés során derült ki, hogy mi elhoztuk a megbízó levelünket, de ők nem, Komura báró szerint elfelejtették. Vitte bemutatta a saját, francia nyelvre lefordított levelét, a japánok pedig megígérték, hogy még a nap folyamán elhozzák a sajátjukat. Megegyeztek, hogy naponta kétszer üléseznek – délelőtt és délután. Nem értettek egyet abban, hogy kik vegyenek részt a küldöttek ülésein. A japánok elmagyarázták, hogy ők a nagykövet, a titkár és a tolmács személyére szeretnék korlátozni a jelenlévők számát. A mi nagykövetünk javaslata ellenére Komura báró ragaszkodott ehhez a ponthoz.

...

A tárgyaláson használt nyelv tekintetében a japánok az angolt, az oroszok a franciát fogják használni. Amennyiben szerződés megkötésére kerül sor, az mindkét nyelven fog íródni, pont, mint az ülések jegyzőkönyvei, és kétséges esetén a francia lesz a hiteles. Az üléseken elhangzottakat titokban kell tartani.⁸

Augusztus 4-17.

Kellemes meleg nap van. A délelőtti ülés kicsit korábban kezdődött a szokásosnál, Vitte állandó pontosságához való ragaszkodása miatt. A katonai kompenzációval kapcsolatos kilencedik pont került megvitatásra. Komura báró több érveléssel is előhozakodott, hogy a japán követeléseket és a hadisarc megfizetésének jogosságát alátámassza. Vitte ezeket elutasította, mondván, hogy nem járul hozzá a kérdés megvitatásához. A legfontosabb érve a következő volt: Oroszország vereséget szenvedett, de nem győzték le, és hadisarcot csak olyan országok fizetnek, akik nem tudják folytatni a háborút. Majd ha a japánok elfoglalják Moszkvát, akkor sor kerülhet a kérdés megvitatására.⁹

Augusztus 13-26.

Vitte gyalogolt egy kicsit, mint általában az ülések után, majd leült és megírta a táviratot, amit átadott Rosennek átolvasásra. A távirat Szentpéterovár részére szólt, amelyben leírta, hogy amikor a japánok megkérdezték, mi a mi

⁷ DENNETT, 1925. 239.

⁸ KOROSTOVETZ, 1920. 48.

⁹ KOROSTOVETZ, 1920. 84.

válaszunk a legutóbbi javaslatukra, mi visszautasítottuk a jóvátétel megfizetését, de készek vagyunk feladni Szahalin déli részét és kifizetni a hadifoglyok ellátásának költségeit. A japánok időt kértek a válaszádra, amíg megérkeznek az utasítások Tokióból, és Vitte beleegyezett ebbe. A távirat elolvasásakor Vitte megjegyezte: „Biztos voltam benne, hogy holnap New York-ba utazunk, most meg maradnunk kell még két napig. Minden marad változatlan, hétfőn megint elbeszélünk majd egymás mellett, miközben ők valószínűleg 600 milliót fognak követelni, az eredeti egy milliárd helyett.”

A napló az események bemutatásán túl igyekszik érzékeltetni azt a világpolitikai környezetet is, amelyben a tárgyalás zajlott, különös tekintettel az amerikai közvéleményre, Rooseveltnél közvetítői tevékenységére és azon amerikai érdekekre, amelyek arra indították az amerikai elnököt, hogy közvetítsen a két hadban álló fél között.¹⁰

Augusztus 14-27.

Amikor napközben sétálni mentem, Thomsonnal beszélgettem. Azt mondta nekem, hogy a japánok számára kellemetlen az az irány, amire a tárgyalások menete fordult. Rádöbbenetek, hogy mi kezdtünk népszerűbbek lenni, amikor ők felfedték kártyáikat és kiderült, hogy a háború folytatásának igazi célja nem Korea és Kína függetlensége, hanem önző érdekek. Thomson közölte, hogy véleménye szerint Japán kész megegyezésre jutni Szahalin kérdésében, amennyiben ezért pénzhez jut, ennél tovább azonban Japán nem mehet. Meglátása szerint Oroszország jelenleg irigylésre méltó helyzetben van, mert a tárgyalások megszakítása esetén mindenki azt látná, hogy Japán csak a pénz miatt háborúzik és nem azokért a fennkölt célokért, amelyeket korábban emlegettek. „Csodálatos” - mondta - ahogy Mr. Vitte három hét alatt, hogy megváltoztatta a dolgok állását. Most a japánok próbálnak az ő kegyeibe férközni, ez egyértelmű, pedig ez nem így volt még az elején. Még az Államok közvéleménye is átállt Oroszország oldalára.”¹¹

Augusztus 15-28.

Az amerikai hírlapok, legalábbis néhány, bemutatták a helyzet egy másik oldalát, és nem tartották szükségesnek Oroszország behódolását Japánnak. Rámutattak arra, hogy a japán hatalmi túlsúly kialakulása a pacifikus térségben minden tengeri hatalmat fenyegetne, különösen az Egyesült Államokat. Az

¹⁰ DECODE, 1963. 368-370.

¹¹ KOROSTOVETZ, 1920. 102-13.

amerikaiak a távol-keleti szabad kereskedelemben és a hajózás szabadságában érdekeltek a Csendes-óceánon. Ennek érdekében szerezték meg Alaszkát, Havannát, Samoát és a Fülöp-szigeteket, kikötőket létesítettek a csendes-óceáni térség déli részén és beleavatkoztak az oroszok mandzsúriai ügyeibe. Az amerikaiak most természetesen elkezdtek kételkedni az orosz ellenes politika szükségességében. A Tokióból származó hírek szerint a „genro”, az idősebb államférfiak tanácsa soron kívüli ülést hív össze, a portsmouthi körülmények áttekintése céljából. A japán hadsereg folytatja a tartalékok összevonását és felkészül a háború folytatására. A közvélemény ellenzi Szahalin megosztását és a sziget elfoglalását követeli.¹²

A szerző sort kerít annak bemutatására is, hogy milyen hatást gyakorolt a tárgyalássorozat annak résztvevőire, azok miként kommunikáltak saját kormányaikkal. (A kor technikai fejlődése már lehetővé tette, hogy távirati úton szűk határidővel iránymutatást kérhessenek az anyaországból. Ez lehetőséget nyújtott többek között arra, hogy az amerikai elnök közvetlenül tárgyalhasson az orosz cárral¹³ és a japán kormánnyal¹⁴, másrészt azok is a körülményeknek megfelelően módosíthatták a delegációknak adott utasításait). Mindez természetesen erős nyomás alá helyezte a tárgyaló feleket, mert egyszerre kellett reagálni az otthonról érkezett utasításokra, a tárgyalóasztal másik oldalán ülő fél szintén változó álláspontjára az adott kérdésben, továbbá az amerikai sajtó és Rooseveltnél elnök megnyilvánulásaira.

Augusztus 16-29.

Mindent összevetve Vitte továbbra is azt hiszi, hogy a békekötés előnyösebb Oroszország számára, mint a háború. Nekem úgy tűnik, hogy ez a meggyőződése annak ellenére is csak megerősödött, hogy beszélt Roussin kapitánnyal, aki, mint mondta, a háborúból érkezett és csak biztató hírekkel szolgálhat a hadseregéről. Linevitch tábornok megkeresése nem hozott eredményt. Én nem láttam Linevitch táviratát, de valószínűleg a szokásos frázisok vannak benne, hogy „a csapatok alig várják, hogy csatába indulhassanak”, és ha kapnak még egy hónap időt és egy kevés utánpótlást, akkor le fogják győzni a japánokat.

¹² KOROSTOVETZ, 1920. 106.

¹³ SAUL, 2005. 505.

¹⁴ MORISON, 1951. 1312-1313.

Amikor elhagytuk a kikötőt, megkérdezett egy újságíró a megegyezés esélyeiről. Azt válaszoltam, hogy a tárgyalások szinte biztosan meg fognak szakadni.

A japánok éppen ránk vártak, amikor megérkeztünk. A tárgyalások a nagykövetek egy zártkörű megbeszélésével kezdődtek, a titkárok a szomszédos szobában beszélgettek. Még ezt megelőzően Vitte előkészített egy táviratot a tárgyalások megszakításának bejelentéséről, abban a teljes meggyőződésben, hogy ez elkerülhetetlen. Mindannyian idegesek voltak. Nabokoff különösen nyugtalan, ő reménykedik legjobban a békében, mert a háború folytatása esetén már előre látja a hadsereg összeomlását. A józan ész győzelmében reménykedik és a kormányokat csepiüli.

Tizenegy órákor Vitte kijön a kongresszusi teremből. Ki van pirulva és mosolyog. A terem közepén állva izgatott hangon mondta: „Uraim, béke van! Gratulálok önöknek. A japánok valamennyi pontba belegyeztek!” Képtelen voltam uralkodni magamon, odamentem és átöleltem őt. Mindenki egyszerre kezdett beszélni és gratuláltunk egymásnak.¹⁵

A napló ezt követően bemutatja a békeszerződés megszövegezésének és aláírásának körülményeit és az orosz békedelegáció Európát keresztező hazautazásának részleteit.

Bibliográfia

Levéltári forrás

Haus-, Hof und Staatsarchiv, 44 P.A.XXXIII USA Ber., Weis., Varia 1905.

Szakirodalom

BEBESI, 2016 = BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt – Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon Kiadó, Pécs, 2016.

DECODE, 1963 = DECODE, Alexander: *A History of American Foreign Policy*. New York, 1963.

DENNETT, 1925 = DENNETT, Tyler: *Roosevelt and the Russo-japanese War – A critical study of American policy in Eastern Asia in 1902-1915, based upon the private papers of Theodore Roosevelt*. Doubleday, Page & Company, New York, 1925.

¹⁵ KOROSTOVETZ, 1920. 106-107.

KOROSTOVETZ, 1920 = KOROSTOVETZ, J.J.: *Pre-War Diplomacy, The Russo-Japanese Problem, Treaty signed at Portsmouth, U.S.A 1905 - Diary of J.J. Korostovetz*. British Periodicals, London, 1920.

MORISON, 1951 = MORISON, Elting E. (ed.): *The Letters of Theodore Roosevelt, Vol. 4*. Harvard University Press, Cambridge, 1951.

SAUL, 2005 = SAUL, Norman E.: The Kittery peace In: Steinberg, John W. - Menning, Bruce W. - Scimmelpennick, David, Van Der Oye - Wolf, David - Yokota, Shinji (szerk.): *The Russo-japanese War in Global Perspective, World War Zero*. Brill, Leiden-Boston, 2005.

THE MEMOIRS, 1921 = THE MEMOIRS of count Witte. Doubleday, Page & Company, Garden City, NY and Toronto, 1921.

LEVELES LÁSZLÓ

A BEJLISZ-ÜGY.

A SZTOLIPINI RENDSZER SZAKÍTÓPRÓBÁJA

1911-ben több tragédia is érte Oroszországot, egyik Pjotr Sztolipin meggyilkolása, a másik az antiszemita vérvád, az úgynevezett Bejlisz-ügy. Az utóbbi az amúgy is zaklatott helyzetű oroszországi zsidóság ellen irányuló vérvád volt, amelyet a szélsőjobboldali feketeszázások¹ propagandája indított be, és ezzel hívta fel magára a hazai és a külföldi sajtó figyelmét.

A vérvád az *Encyclopedia Judaica* szerint a diaszpóra zsidóságát érintő rágalom. Eszerint: „Vérvád az az állítás, hogy zsidók nem zsidókat, általában keresztényeket gyilkolnak meg azzal a céllal, hogy vért szerezzenek pészachra vagy más rituális célokra.”²

De a vérvádjelenség ennél összetettebb probléma, mivel több a keresztények ellen irányuló vérvád is volt a történelem során.³ A vérvád koholt vádak és népi hiedelmek összessége, amelyek a zsidók gyilkolási vágyáról szólnak és azon a felfogáson alapulnak, hogy a zsidók gyűlölik a keresztényeket és általában az egész emberiséget.⁴ Az évszázadok során kialakult egy antiszemita színezetű vita, amely arról szól, hogy a zsidók valóban gyilkolhatnak-e keresztényeket rituális célokból. Erre válaszul alakult ki egy apologetikus irodalom, amely a teológia segítségével hívásával a filozófiára és a józan észre alapozva támadja a vádakot. A történelem folyamán megfigyelhető, hogy minden kor megteremt a maga vádirodalmát, amelynek állandó motívum- és érvrendszere van, és felserkenti az ezzel vitázó apologetikus irodalmat.⁵

¹ BENKE, 2007. A keresztény kor évszázadai alatt a zsidókat lépten-nyomon rituális gyermekgyilkossággal vádolták meg, amelyek a modernkorban sem szűntek meg.

² KENDE, 1995. 13.

³ KENDE, 1995. 17-19. Keresztények elleni vérvádak már a vallás megjelenésekor és a Római Birodalomban való gyors terjedése után elkezdtek szedni áldozataikat. „A derék rómaiak a keresztényeket is megvádolták a rituális gyilkosság gyakorlatával”. A keresztények elleni vérvád még a 20. század elején is jelen volt, mikor Kínában pogromokat hajtottak végre európaiak, elsősorban jezsuita misszionáriusok ellen.

⁴ KENDE, 1995. 13.

⁵ KENDE, 1995. 14-15. Ennek a vádirodalomnak az alapja, hogy a zsidók rituális célokra ölnék meg keresztény embereket, továbbá a többségi társadalom elpusztítására, illetve

Számos híresebb vérvád volt a történelemben az angol kis Hugh of Lincolntól kezdve az itáliai Trentói Simonon át a 19. századi magyar Solymosi Eszterig. Tehát ezekből a példák közül is megfigyelhető, hogy a vérvád korokon és földrajzi határokon átívelő jelenség. A vérvád egy reakció lehet a többségi társadalom részéről a kisebbség irányába, amelyet idegennek tart és fél tőle, főleg, ha az a kisebbség vallásában is elkülönül a többségi társadalomtól, mint például a zsidóság. Ezt erősítheti az a vallási elképzelés, mely szerint a zsidók Krisztus gyilkosai, és zsigerből utálják a keresztényeket, és középük beépülve annak elpusztítására törekedhetnek. Tehát a fent említett vérvádak nem egy személyre vagy szektára irányulnak, hanem ezeken keresztül az egész zsidóságra.

A vérvádjelenség Oroszországban előbb irányult az ortodox vallástól eltérő keresztény szektákra, mint a zsidók ellen.⁶ Érdekesség, hogy a Bejlisz-ügy közepette 1911-ben a „Recs” című újság beszámolt egy óhitű szektások által elkövetett rituális gyilkosságról, az áldozat nem az akkori üggyhez hasonlóan kisgyerek, hanem egy 65 éves öregember volt. Az újság protestálni szeretne volna ezzel is a vérvádak alaptalanságát, továbbá felhívni a figyelmet, hogy értek nem zsidókat is vérvádak Oroszországban.⁷ A zsidók tömeges megjelenése Oroszországban a 18. század második felére tehető, amikor is lengyel területek megszerzésével nagyarányú zsidó lakosság is a birodalomhoz csapódott. Az 1772-es felosztást követően a belorusz területekkel százezer zsidó került orosz fennhatóság alá, majd Lengyelország második (1793) és harmadik (1795) felosztásával hatszázezer zsidó alattvalója lett a birodalomnak, ami az összlakosság 1,5%.⁸ Nagy Katalin uralkodása alatt 1791-ben kiadtak egy dekrétumot, amely tisztán gyakorlati szempontból kereskedelmi tevékenységük miatt vette célba a

kisebbségbe és szolgasorba taszítására törekednek. Másfelől pedig a zsidó történetírás azt domborítja ki, hogy a zsidó életmód magasabb rendű a környezeténél. E felfogás szerint az alacsonyabb rendű környezet reakciója a zsidóság ellen az antiszemitizmus, amelynek az egyik megnyilvánulása a vérvádjelenség.

⁶ KENDE, 1995. 19-21. Erre példa az 1774-ben Perejaszlavban lezajló per egy keresztény kvéker-szoglasznyik szekta ellen. Ebben is megfigyelhető a zsidók elleni vérvád egy legfőbb vonulata, miszerint egyvalaki hajtotta végre a gyilkosságot, de a vérfogasztással kollektívan az egész szektát megvádolták. Ebben az ügyben bizonyítékok hiányában elálltak a rituális gyilkosság vádjától.

⁷ KENDE, 1995. 20.

⁸ SZ. BÍRÓ, 1995. 10.

zsidóságot, nem pedig származásuk miatt, de ez a rendelet az évek folyamán a jövőbeli letelepedési övezet (zóna) alapját tette le. Ami egészen a forradalomig vetült sötét árnyként a zsidóság oroszországi történetére.⁹ Nagy Katalin uralkodás alatt tehát rengeteg zsidó története fonódott össze az Orosz Birodalom történetével. Elmondható, hogy a cárok uralkodási stílusa, habitusa egyenlően hatott mind a zsidó, mind pedig a keresztény alattvalókra.¹⁰ Paul Johnson szerint a zsidósággal szembeni kegyetlen és méltatlan bánásmód a cári Oroszországban volt a legmódszeresebb és legelkesítőbb.¹¹ Míg Európa többi önkényuralmi rendszere ambivalens módon viszonyult a zsidósághoz, addig a cári Oroszország kezdetektől ellenségesen szemlélte őket. Azon nyomban, ahogy lengyel területek bekebelezésével nagyobb számú zsidó lakos került az ország határain belülre, az orosz politika és közélet elkezdte a zsidókérdés hangoztatását, amit meg kell oldani vagy a kiűzés módszerével vagy az asszimiláció eszközével. Az oroszok ezzel az első nagyszabású modern társadalmi machinációt hajtották végre. Ennek az egyik példája a fentebb említett letelepedési övezet létrehozása, amely 1812-ben nyerte el végleges határát. Ez az övezet huszonöt nyugati kormányzóságot tartalmazott a Balti-tenger és a Fekete-tenger között, és ezt csak különleges hatósági engedéllyel hagyhatták el a zsidók. Szabad lakhelyválasztáshoz csak azt követően juthattak zsidó lakosok, ha egyetemet végeztek, vagy 25 évnyi szolgálat után leszereltek a hadseregből, de ugyanúgy elhagyhatták az övezetet a „hasznos kereskedők”, valamint a „gépszerezők, pálinka- és serfőzők és kézművesek, mialatt mesterségüket gyakorolják”. 1804-től sok olyan rendeletet hoztak, amelyek megsabták, hogy ezen a területen mivel is foglalkozhatnak a zsidók. A zsidókérdés „megoldását” csak súlyosbította az egész cári rendszert átszövő korrupció, illetve a nem következetes kormányzati politika.¹² Oroszország volt az egyetlen olyan európai ország a 19. század második felében és a 20. század elején, ahol az antiszemitizmus kormánypolitikai

⁹ SZOLZSENYICIN, 2004. 51.

¹⁰ A Zsidó Enciklopédia negatívan ítéli meg például I. Pál és I. Miklós uralkodását, de kedvezőbb hangnemben beszél a reformer II. Sándor cárról. De elmondható, hogy a cári korban egy erős antiszemita légkör uralkodott a birodalomban.

¹¹ JOHNSON, 2011. 432.

¹² JOHNSON, 2011. 433-435. A nem következetes politika lényegében az autokráciából fakad, mivel olyan uralkodók dönthettek korlátlanul ügyekről, akiknek világnézetük és a zsidósághoz való viszonyuk eltérő volt.

szintre emelkedett. Ez számtalan módon megnyilvánult a pogromok szervezésétől, a hamis, uszító pamflet a Cion bölcseinek jegyzőkönyvei a kiadásáig.¹³ Szergej Vitte pénzügyminiszter, első alkotmányos orosz miniszterelnök így felelt Herzl Tivadarnak, aki segítséget kért a miniszterektől cionista programjának megvalósításához: *„El kell ismerni, hogy a zsidók elegendő okot szolgáltatnak az ellenségességhez. Van bennük valami jellegzetes pökhendiség. A legtöbb zsidó viszont szegény, és éppen ezért piszkos is, és visszataszító benyomást kelt. Amellett mindenféle sötét üzemekbe keverednek, amilyen például a kerítés és az uzsora. Ezért még a zsidók barátainak sem könnyű, hogy a védelmükre keljenek. És én mégis a barátjuk vagyok.”* De Vitte politikai nagyságát dicséri, hogy leírta azt, hogy a Letelepedési Övezet lakosságát sújtó törvények kettészakítják a zsidó társadalmat. Továbbá felismerte, hogy ha nem javul a zsidók helyzete, akkor elkerülhetlenné válik a radikalizálódásuk, és ahogy ő fogalmaz *„bombát dobáló gyilkosokká”* válnak. Vitte megnevezte kora antiszemita politikusait, többek között Pleve belügyminisztert, akit felelősnek tartott a kisinyovi pogromokért.¹⁴ Az első modern oroszországi pogromra 1871-ben, Odesszában került sor, amelyet főként görög kereskedők szítottak. De megfigyelhető, hogy míg az 1870-es évek zavargásai etnikai színezetűek voltak, és a szláv nacionalistákhoz kötődött az antiszemitizmus, később II. Sándor 1881-es meggyilkolása után az állam maga vette kezébe a pogromok szítását. A nagyobb szabású pogromok 1881. április 29-én kezdődtek, és Ignatyev szlavofil belügyminiszter nevéhez fűződnek. A pogromokat számos újabb antiszemita törvény kísérte, amelyek *„májusi törvények”* néven váltak ismertté.¹⁵ 1905-től újabb tragikus pogromokra került sor a birodalomban: a fentebb említett kisinyovi pogromban ötven főt gyilkoltak meg, míg Odesszában négyszáz zsidó esett áldozatul a kegyetlen gyilkolásoknak. A pogromok, és az antiszemita állami propaganda célja a zsidók számának radikális csökkentése volt a birodalmon belül, ezért

¹³ JOHNSON, 2011. 440.

¹⁴ BEBESI, 2016. 214.

¹⁵ JOHNSON, 2011. 441. A törvényeket tulajdonképpen a törvények igazolására használták. A nácik később ugyanezt a technikát alkalmazták arra, hogy a népi erőszakra hivatkozva hozzák meg törvényeiket.

is fontos fordulópontra volt az orosz zsidóság számára az 1881-es esztendő.¹⁶

Ebben a felfűtött antiszemita légkörben jött el az 1911-es esztendő, amikor is Kijevben meggyilkolták Andrej Juscsinszkijt, aki a kijevoszofijiszkai egyházi tagintézmény tizenkét éves tanulója volt.¹⁷ A kisleány holttestére két kiránduló gimnazista talált rá egy Kijev közeli barlangban, ahol elmondásuk szerint kincsek után nyomoztak.¹⁸ Andrejjel negyvenhét késszúrással végeztek, a holttesten található sérülések arról tanúskodtak, hogy az elkövetők anatómiai ismeretekkel is rendelkeztek. A szúrások a halántékát, nyaki vénáját és ütőerét, máját, veséit, tüdejét és szívét érték. Azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy élve elvérezzen. Ennek megfelelően állva találták a holttestet, megkötözve és száját betömve.¹⁹ Eleinte nem tekintették az esetet rituális gyilkosságnak, mivel ekkoriban magas volt a gyilkosságok száma, ezért egynek tekintették a sok közül. A rituális gyilkosság ellen szólt továbbá a kórbonctani vizsgálati eredmény is, amely szintén nem mutatott túl a kegyetlen, de szokványos gyilkosságon.²⁰ A gyilkosság idején Kijevben egy bűnbanda garázdálkodott, lakásokat, üzleteket raboltak, ezenkívül fegyverekhez is jutottak. A banda vezére egy Vera Vlagyimorovna Cseberjak nevű nő volt, akinek a férje a postán dolgozott. A fiuk barátja volt Andrejnek, aki gyakran vendégeskedett is a család lakásában, ahol az összerabolt dolgokat tárolták. A Dnyeper partján egy veszekedés közben Andrej olyat mondhatott, amiből Cseberjak azt gondolhatta a fiú potenciális veszélyt jelenthet rájuk, ezért ölhették meg a gyermeket március 12-én.²¹ A két héttel későbbi temetésen már megjelentek az antiszemita rigmusok, a feketeszásas Szozuz Ruszkogo Naroda (Orosz Nép Szövetsége) olyan röpiratokat osztogatott, amelyekben már szerepel a rituális gyilkosság vádja.²² De ekkor még konkrét tettet nem neveztek meg. A gyilkosság elkövetése után négy

¹⁶ JOHNSON, 2011. 441-442. A menekülési hullámokkal jelentősen csökkent az oroszországi zsidóság létszáma. Az 1905-06-os pogromok idején kétszázezerre tehető a menekülők létszáma.

¹⁷ SZOLZSENYICIN, 2004. 515.

¹⁸ BEBESI, 2013. 54.

¹⁹ SZOLZSENYICIN, 2004. 515.

²⁰ BEBESI, 2013. 54.

²¹ KENDE, 1995. 71.

²² KENDE, 1995. 71. A röpiraton az alábbi szöveg volt olvasható: „A zsidók halálra kínozták Andrijusát.”

hónappal tartóztatták le Menahem Mendem Bejlisz (1874-1934), a Zajcev-téglagyár 37 éves zsidó származású munkását. Mivel a téglagyár közel volt ahhoz a barlanghoz, ahol Andrejt megtalálták, így Bejlisz alkalmassá vált az elkövető szerepére.²³ Továbbá ekkor kezdték a szélsőjobboldaliak összefüggésbe hozni a történeteket a zsidó húsvét kezdetével és a zsidó Zajcev telkén épülő, új zsinagógával. De a hipotéziseken kívül konkrét bizonyítékokkal nem rendelkeztek Bejlisz ellen.²⁴ A Bejlisz letartóztatását megelőzően több szálon futott a nyomozás. A gyanú először Juscsinszkij családjára terelődött, mivel Andrejnek mostohaapja volt, és nagyon furcsa körülmények között éltek. Ám hamar kiderült, hogy a gyilkosságot nem ők követték el. A második verziót a sajtó szolgáltatta a nyomozó hatóságoknak: Nyikolszkaja külvárosban táborot verő cigányokra terelte a gyanút. Azt hogy a gyilkosságot egy idegen elem hajtotta végre, itt jelent meg először.²⁵ A másik fontos szál Cseberjak és bandája ellen irányult. Eleinte a gyilkosságot megelőző egyéb bűncselekmények ügyében folyt nyomozás. A gyilkosság vádjára később vetődött fel. Május 5-étől, egy Kraszovszkij nevű kijevi nyomozó vezette a nyomozást, aki egy pillanatig sem hitt a rituális gyilkosság vádjában, ez szöges ellentétben állt a rendőrnemzetközi közti általános állásponttal. Kraszovszkij elképzeléseiben a szélsőséges monarchisták is fennakadtak, akik Bejliszre koncentráltak volna a nyomozást. Golobjuv, a helyi egyházi akadémia tanárának egyetemista fia önkéntes nyomozásba kezdett és úton-útfélen hangoztatta a rituális gyilkosság vádját. És ezzel a vérvádak egyik elengedhetetlen motívumát testesítette meg, ő vált az ügy során egyfajta „vérvádspecialistává”, de ezt a vádat nem ő fogalmazta meg először, hanem Vera Cseberjak egyik barátnője, aki a következőket vallotta: *„Aznap, mikor megtalálták Andrej Juscsinszkij holttestét, körülbelül 11 órakor, este a nővéremmel Minszkbe utaztam. Kijeből elutazván meg voltam arról győződve, hogy a gyilkosságot a zsidók követték el. [...] Meséltem neki arról, hogy húsz éve Dolginovo helységben, a vilnai járásban, ahol akkoriban laktam, zsidók elrabolták egy helyi lakos, Kraszovszkij fiát, majd a holttestét később az erdőben megtalálták, összeszurkálva. Önöknek különös lehet halni, hogy a zsidók gyerekeket ölhetnek meg azért, hogy véruket vegyék, de én*

²³ KENDE, 1995. 71.

²⁴ SZOLZSENYICIN, 2004. 515.

²⁵ BEBESI, 2013. 55.

meg vagyok erről győződve. Dolginovóban szintén húsoét előtt történt a gyilkosság, ahogy itt is, és ezek az egybeesések vezettek arra a gondolatra, hogy itt Kijeboven is a zsidók követték el a gyilkosságot.”²⁶ Kraszovszkij ellene irányuló támadások következtében csak 1911. december 31-ig folytathatta a nyomozást az ügyben, de ezt követően is vizsgálódott a saját felelősségére. Ő nem Bejliszt és rajta keresztül a zsidókat védte, hanem a nyomozói becsületét. Ebbéli tevékenységében a kijevei ügyészség is igyekezett meggátolni őt. 1913 őszén a tárgyalás alatt többször zaklatták a családját és házkutatást is tartottak nála, hogy a védelem számára kulcsfontosságú vallomástól eltántorítsák.²⁷ A másik irányát a nyomozásnak a lukjanovkai temetőben osztogatott röpcédulák határozták meg, amelyek a rituális gyilkosságot feltételeztek és a gyanúsítottak körét a közeli zsidókra szűkítették le. Ezt a vonalat képviselte a nyomozásban Georgij Gavrilovics Csaplinjszkij kijevei főügyész, akit közvetlenül az eset előtt neveztek ki, és ezzel az ügygel akart bizonyítani. Állítólag ki is jelentette azt, hogy „a Bejlisz-ügy én vagyok”. A tevékenysége kizárólag arra korlátozódott, hogy mindenáron leleplezze a zsidókat, kudarcai nyomán 1913 novemberében eltávolították és a fővárosba helyezték, ahol kitüntetést kapott, és a birodalom legfelső büntetőbíróságának elnöke lett.²⁸ 1911. április 18-ától Scseglovitov igazságügy-miniszter is bekapcsolódott az ügybe, és ő is azt a vonalat erősítette, miszerint a gyilkosság rituális célokból történt, és a zsidók hajtották végre. Ezekből vonta le a következtetéseit Tager a kortárs történész, aki szerint a pert a cári kormányzat sugallatára a titkosrendőrség, az Ohrana rendezte. Az tagadhatatlan, hogy magas rangú szeptétermári személyiségek, akiknek a cári udvarral jó kapcsolataik voltak, érdekeltek voltak abban, hogy Bejliszt bűnösnek találják, és ezen keresztül az egész nemzetközi zsidóságot leleplezzék. Ennek az oka az első orosz forradalomig, 1905-ig visszavezethetőek, mivel ekkor a birodalom alkotmányos monarchia lett, és amelynek a korlátozott szuverenitású parlamentjében, a dumában a zsidó és nem zsidó képviselők egyre hangsúlyosabban követelték a zsidók emancipációját. És ezt megakadályozandó használták fel a szélsőjobboldaliak a

²⁶ KENDE, 1995. 76-77.

²⁷ KENDE, 1995. 72.

²⁸ KENDE, 1995. 73.

Jucsinszkij gyilkosságát egy antiszemita vérvád alapjává.²⁹ A fentebb említett csaplisznkiji mondás: a Bejlisz-ügy én vagyok, sokkal inkább illett Golubjov diákra, akinek a tevékenysége erősen befolyásolta az ügy menetét, a gyilkosságkor tizenkilenc éves volt, továbbá mentálisan beteg is. Végig igyekezett befolyásolni a nyomozókat és a tanúkat is, akik Cseberjak ellen vallottak. De ezeket nem felső utasításra tette, habár ő is tagja volt az Orosz Népi Szövetségnek.³⁰ A vérvádspecialista mellett nem hiányozhat a vérvádak történetéből a kikeresztelkedett zsidó alakja sem, aki a leghitelesebb forrást szolgáltatja. Ez ebben az ügyben Amrovskij archimandrita volt. Vallomásában elmondta, hogy gyermekkorában hallott a rituális gyilkosságokról: „Hogy őszinte legyek, sokat tudnék erről mesélni. Meg vagyok győződve, ha megnyílna a föld, akkor ott megkínzott keresztény sok-sok csontját találnánk.”³¹ Ezzel ellentétben még a Szent Szinódus megkeresésére Flavian kijevi metropolita is cáfolta a gyilkosság rituális voltát, de ezt a vizsgálat alatt nem hozták nyilvánosságra. Érdekesség, hogy az 1905. évi pogromok idején is a zsidók az ortodox püspököktől kértek ilyesfajta oltalmat. De az elmondható, hogy a kijevi metropolita véleménye nem általános az ortodox egyházban.³² Mint ahogy a bevezetőben említettem, 1911-ben volt még egy esemény, amely megrázta az orosz és a nemzetközi közvéleményt, ez a Sztolipin miniszterelnök elleni merénylet, amely egy időre háttérbe szorította a Bejlisz-ügyet. 1911. szeptember 11-én a felavatandó II. Sándor emlékmű átadási ceremóniájára Kijevbe érkező Sztolipint egy Bogrov nevű zsidó származású fiatalember több pisztolylövéllel megsebesítette. A kormányfő négy nappal később belehalt a sérüléseibe. A sajtó azonnal rámutatott a két eset közti hasonlóságra, miszerint mindkét elkövető zsidó volt, de a merénylet mögött is a szélsőjobboldal állt, akiknek nem tetszettek Sztolipin reformjai, amelyek az autokrácia felől egy lassú folyamattal az alkotmányos monarchia felé vezették Oroszországot.³³ A másik oldalon a liberális-radikális körök is sajtóhadjáratba kezdtek, mind az

²⁹ KENDE, 1995. 73. Ezt a politikai szembenállást nem lehet zsidók vagy filozsemiták és antiszemiták küzdelmeként felfogni. Itt az emancipációval jóval többről volt szó: vallási egyenlőség teljes kiterjesztéséről, az állampolgári egyenlőségről.

³⁰ KENDE, 1995. 77.

³¹ KENDE, 1995. 78.

³² KENDE, 1995. 79.

³³ BEBESI, 2013. 56.

orosz, mind pedig a nemzetközi sajtóban, a vérvád mint vád irrealitását kidomborítva.³⁴

A perre 1912-ben a dumaválasztások miatt nem kerülhetett sor. Az eset és a letartóztatás után több mint két évvel 1913. szeptember 25-én kezdődött el a per Kijevben.³⁵

Egy hónapig tartott és rendkívül nehezen zajlott le. A perre 213 tanút idéztek be, akik közül 185-en jelentek meg. Vipper ügyész sem tudta a jelenlévők manővereit kivédeni. A per körül nagy volt a felhajtás, adták-vették a jegyeket Kijev tanult emberei, de az utca emberét a per hidegen hagyta. Részletes orvosi szakvélemények hangoztak el, és ezek egymástól eltérő álláspontokat tükröztek, például arról, hogy Andrej élhetett-e az utolsó késszúrás pillanatában, és azt taglalták, hogy milyen szenvedésen mehetett keresztül. A per központjában azonban az a teológiai szakvélemény állt, hogy elképzelhető-e a zsidóknál rituális gyilkosság.³⁶ A védelem a hebraisztika elismert tudósához Mazze rabbihoz fordult, aki természetesen tagadta a vérvád indokoltságát a zsidó vallásban. Érdekesség, hogy a per során megjelent egy katolikus-ortodox ellentét is, amikor Trojckij professzor, az ortodox egyház kijelölt szakértője szintén cáfolta azt a vádat, miszerint a zsidóknál lenne vérvád. Továbbá azt is megemlítette, hogy az ortodox egyház soha nem hangoztatott ilyet a katolikussal szemben.³⁷ Az ügyész O. Ju. Vipper, a szentpétervári büntetőbírószakosztály ügyésze vádbeszédében, illetve Vera Cseberjak védője Zamüszlovszkij, és az Andrej anyját képviselő Smakov a végtárgyaláson elmondott beszédében inkább a zsidó rituális gyilkosság általános gyakorlatáról szónokoltak, mintsem magáról a konkrét ügyről. Ez azonban az esküdtbírószakosztály tagjait, az úgynevezett ülnököket, akik egyszerű parasztok és városi polgárok voltak, nem győzte meg Bejlisz bűnösségéről. Ítéletükben közölték, hogy Andrej rituális gyilkosság áldozata lett, de ezt nem Mendem Bejlisz követte el. Tehát nem az antiszemita vérvádat ítélték el, hanem csak Bejliszt mentették fel.³⁸ A per felmentő ítélete dicséri Szto-

³⁴ SZOLZSENYICIN, 2004. 517.

³⁵ BEBESI, 2013. 57.

³⁶ SZOLZSENYICIN, 2004. 518-519.

³⁷ SZOLZSENYICIN, 2004. 519. Mivel az ismert vérvád esetek döntő többsége katolikus közegben zajlott le.

³⁸ KENDE, 1995. 80-81.

lipin konszolidációs rendszerét, amely megalkotója halála után is kiállta a próbát.³⁹ A szélsőjobboldali feketeszázások számára, pedig megalázó vereséggel záródott a per.

A per után Bejlisz a folyamatos szélsőjobboldali zaklatásnak volt kitéve, ezért családjával együtt Palesztinába települt, majd 1920-ban az Egyesült Államokban telepedett le, ahol 60 évesen 1934-ben érte a halál. Scseglovitov igazságügy-minisztert, aki szintén a vérvád mellett volt, a bolsevikok kivégezték. Vera Cseberjak is hasonló sorsra jutott, aki valószínűleg a saját két gyermekét is megölte, hogy ne legyenek tanúk a bűneire. A csekisták negyven perces tárgyalás után végezték ki 1919-ben Kijevben. Cseberjakot kizárólag zsidó származású csekisták hallgatták ki, köztük Szorin. Kivégzése előtt sem bánta meg tetteit. Az időközben szovjet hivatalnokká váló Vippert Kulagában letartóztatták, és Moszkvában elítélték. Kényszermunka-táborba száműzték, hogy később mi lett vele, azt nem tudjuk.⁴⁰

Szolzszenyicin megemlíti azt, hogy Bejliszt azok az ukrán parasztok mentették fel, akik pár évtizeddel később elszenvedik az erőszakos szövetkezesítést és az éhínséget, a holodomort, amely több millió áldozatot szedett, de ez már a világsajtó érdeklődését nem keltette fel.⁴¹ Bár valóban helytálló Szolzszenyicin megállapítása, de a felmentő ítélet után a Volga vidékén mégis úgynevezett szurkos pogromokra került sor, amelyek a fentebb említett pogromokhoz hasonlóan sok árthatlan zsidó életet követeltek, de nem terjedtek szét a birodalomban.⁴²

Maga a per a tiszaezlári vérvádhoz (1882) hasonlítható, amely szintén nagy nemzetközi sajtóvisszhangot váltott ki, és nehéz pereskedés után mondták ki a felmentő ítéletet. Továbbá az 1890-es évek Franciaországának Dreyfus-ügyéhez hasonlítható. Véleményem szerint ezeket az országokat egy nagy sokk érte nem sokkal a kiobbant ügyek előtt, például Franciaországot a háborús vereség a poroszoktól, Magyarországot a kiegyezéssel létrejövő zsidó emancipáció és hatalmas térnyerésük a gazdaságban, Oroszországot pedig az 1905-ös japántól elszenvedett vereség és az első forradalom, amely alkotmányos irányba tolta a birodalmat. Ezek mind kiválhatták a szélsőjobboldal

³⁹ BEBESI, 2013. 58.

⁴⁰ SZOLZSENYICIN, 2004. 521.

⁴¹ SZOLZSENYICIN, 2004. 521.

⁴² SZALAY, 2017.

haragját, akik ilyen vádakkal akarták ezt az irányt megfordítani, megállítani.

A Bejlisz-ügyhöz hasonló eset történt meg 1913-ban az Egyesült Államokban, ahol a zsidó Leo Frankot szintén gyerekgyilkossággal vádolták meg, a terhelő bizonyítékok itt is vitathatóak voltak, majd a kétéves per végén Frankot kötél általi halálra ítélték, de a felülvizsgálati eljárás alatt, a felfegyverkezett tömeg elhurcolta őt a börtönéből, és felakasztották. De ennek az esetnek sem lett akkora visszhangja, mint az orosz társáénak.⁴³

A második világháború alatt voltak jelek, hogy a kijevi eset a kollektív emlékezetben marad fenn és nem csak a zsidók emlékezetében. A német megszállás alatt álló lengyel lakosok a pletykák alapján az emberi zsírból készült auschwitzzi szappanokat Bejlisz-szappanoknak hívták.⁴⁴

Az ügy emlékezete élénken élt a zsidóságban, ezt bizonyítja, hogy az ügy után öt évtizeddel az egyik leghíresebb amerikai zsidó író Bernard Malamud egy regényben („*The Fixer*”) dolgozta fel a Bejlisz-ügyet, Malamud a valós történetet fikcióval vegyítette. Bejlisz a regényben Jakov Bok néven szerepel. A könyv szép karriert futott be, több díjat elnyert, többek között az egyik legrangosabbat a Pulitzer-díjat, majd a regény megjelenése után két évvel 1968-ban filmre is vittek a történetet John Frankenheimer rendezésében, Alan Bates főszereplésével, akit a következő évben az alakításáért Oscar-díjra jelöltek.

Bibliográfia

BEBESI 2013 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft, Pécs, 2013.

BEBESI 2013 = BEBESI György: Egy hírhedt vérvádper – A Bejlisz-ügy Oroszországban. *Rubicon*, 2013/4. 54-58.

BEBESI 2016 = BEBESI György: *Birodalom az összeomlás előtt*. Publikon Kiadó, Pécs, 2016.

BENKE 2007 = BENKE László: Vérvádjelenség. In: *Hetek*, XI. évfolyam 8. szám 2007.

SZ. BÍRÓ 1995 = SZ. BÍRÓ Zoltán: Az orosz elhivatottság és a zsidók. In: *Zsidók Oroszországban*. Ruszisztikai Könyvek I., Budapest, 1995.

⁴³ SZOLZSENYICIN, 2004. 520.

⁴⁴ LEVIN, 2013.

JOHNSON 2011 = JOHNSON, Paul: *A zsidók története*. Európa Kiadó, Budapest, 2011.

KENDE 1995 = KENDE Tamás: *Véroád*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

LEVIN, 2013 = LEVIN, Edmund: *A Child of Christian Blood: Murder and Conspiracy in Tsarist Russia: The Beilis Blood Libel*. Random House, New York, 2014.

MALAMUD, Bernard: *The Fixer, Farrar, Straus and Giroux*. New York, 1966.

SZALAY 2017 = Szalay Gábor: A zsidóság helyzete a cári Oroszországban. II. rész. In: *Újkor.hu* (letöltés: 2018. január 17.)

SZOLZSENYICIN 2004 = SZOLZSENYICIN, A. I.: *Együtt I. – Oroszok és Zsidók a Cári Birodalomban*. Allprint Kiadó, Budapest, 2004.

SZUNOMÁR SZABOLCS

„OSTOBASÁG VAGY ÁRULÁS?”

PAVEL MILJUKOV BESZÉDE AZ ÁLLAMI DUMÁBAN 1916. NOVEMBER 14-ÉN¹

A világháború a harmadik évében járt, és egyik fél sem tudott a másik fölé kerekedni. Oroszországot kimerítette a kilátástalan viaskodás. A győzelem még mindig távolinak tűnt, a kezdeti lelkesedésnek nyoma sem maradt. Viszont növekedtek az emberi veszteségek, egyre több család maradt kenyérkereső férfi nélkül. Súlyos terhet jelentett a lakosság élelmiszerral, fűtőanyaggal történő ellátása. A hadszíntér közelében berendezett főhadiszállásán II. Miklós cár gondterhelten görnyedt a térképek fölé. Távollétében az állam vezetését Alekszandra cárné tartotta kezében, kegyence, a kicsapongó életű Grigorij Raszputyin szerzetes lejáratva a Romanov-dinasztia maradék tekintélyét is. A korlátozott jogkörrel rendelkező parlament, az Állami Duma² egyes tagjai a rezsim tehetetlenségét látva, helyesen érzékelték, ha Oroszország szekere ebben az irányban robog tovább, hamarosan kitör a forradalom.

A Duma már egy évvel korábban, 1915 augusztusában elkezdte harcát a szükséges változtatások érdekében. A hadsereg nagy nyári visszavonulásának³ tetőpontján a jobboldali pártok félretéve kisebb-

¹ Az egyszerűség kedvéért minden dátumot a Gregorián-naptár számítása szerint adtam meg, az Oroszországban használatos Julianus-naptár a XX. századba lépve ehhez képest 13 napot késett (Sz. Sz.)

² Az 1905 októberében kiadott cári manifesztum értelmében létrehozott testület. Mozgásterét az egymást követő uralkodói rendeletek fokról fokra leépítették, szerepe a törvények hozatala helyett tanácsadásra korlátozódott. Ugyanígy szűkítették a bejutás lehetőségét is. A kormány továbbra is a cárnak tartozott felelősséggel, a miniszterelnököt az uralkodó nevezte ki saját akarata szerint. A Duma összetétele és hangja ettől függetlenül olyan társadalmi akaratot tükrözött, amelyet a kormányzat sem hagyhatott teljesen figyelmen kívül.

³ 1915 elején a német hadvezetőség elhatározta, hogy kicsikarja a döntést keleten, ezért a központi hatalmak itt vonultatták fel erőik nagyobb részét. Május 2-án a 11. német- és 4. osztrák-magyar hadsereg megindította támadását Gorlice térségében a 3. orosz hadsereg ellen. Az offenzíva sikeresen haladt, az orosz csapatokat május közepéig 150 km-rel tolták keletebbre, június 3-án visszafoglalták Przemysl várát, július 22-én Lemberget. Eközben Kelet-Poroszból megindult a 8. és 12. hadsereg, a 9. hadsereg Varsó irányába nyomult előre, augusztus 5-én bevették a várost, a hónap végére megszállták az

nagyobb ellentéteiket összefogtak egymással, megalakítva a „Progresszív Blokk”-ot. A szövetség a delegáltak háromnegyedét fogta át, gerincét az októbristák⁴ és a kadetok⁵ jelentették. A polgári politikusok úgy számoltak, a külső ellenség szorítása, illetve az ellenzék határozott nyomásgyakorlása közé került cárt könnyebben rá tudják venni olyan reformok bevezetésére, amelyek elvezetnek egy alkotmányos jogállam kialakításához. Másrészt a munkájukat ellátni képtelen minisztereket szakmailag rátermettebb és a többség bizalmát élvező tisztségviselőkkel kívánták felváltani. Hittek abban, így megsokszorozzák a lakosság áldozatkészségét, növelhetik a katonaság morális erejét. A miniszterek egy része is támogatta őket, mondván átadják helyüket, ha a testület másnak szavazna bizalmat.

A „progresszivisták” nemcsak hazaszeretetüktől fűtve próbáltak reformtörekvéseikkel a cárnál, hanem saját jövőjükre is gondoltak. Ugyanis félelemmel töltötte el őket egy fegyveres lázadás rémképe, amelyben könnyen kicsúszhatott kezükből az irányítás a munkásság és a parasztság pártjainak javára, akik náluk sokkal szélesebb társadalmi szervezethez és mozgósító erővel rendelkeztek, valamint radikálisabb programokkal léptek fel. A blokk a várva várt új rendszerben saját magának kívánta fenntartani a hatalmat, megszabva annak

egész, „Kongresszusi Lengyelország”-nak nevezett területet. A front csak szeptemberben állapodott meg a Riga-Dünaburg-Baranovicsi-Pinszk-Dubno-Tarnopol-Czernowitz vonalon. Oroszország számára elveszett Kurland, Litvánia, majdnem egész Galícia, gazdaságilag és stratégiaileg fontos körzetek. Csapatai mindazonáltal elkérték a hadászati bekerítést.

⁴ Teljes nevén, az „Október 17-e Szövetsége”, a burzsoázia és a kapitalizálódó földbirtokosok konzervatív pártja. Kisebb mértékű alkotmánymódosítások hívei és a nagyhatalmi törekvések támogatója. A harmadik és negyedik Duma legtöbb mandátummal bíró frakciója.

⁵ „Alkotmányos Demokrata Párt”, hivatalos nevén a „Népszabadság Pártja”. A köztudatban elterjedt „kadet” megnevezés az orosz fordításból, vagyis a „konsztyitucionno-gyemokratyicseszka partyija” szövegből. Első és egyben alakuló kongresszusukat 1905. október 12-18 között Moszkvában tartották, programjukat 1906. január 5-én Szentpéterváron fogadták el. Szemeik előtt a békés polgári átalakulás biztosítása, a törvény előtti egyenlőség, a lelkiismereti-, vallási- és gondolati szabadság törvénybe iktatása lebegett. Munkásokat védő törvényeket, szervezkedési- és sztrájkjogot, napi nyolcórás munkaidőt követeltek. Síkra szálltak az egyházi, egyes állami és magánföldek kártérítéssel megvalósuló kisajátítása mellett. Felvetették továbbá a finnek és lengyelek autonómiáját, a nemzetiségek szabad nyelvhasználatát. A tömörülés vonzotta magához a művelt, a napi politikai kérdések iránt érdeklődő középrétegeket: bázisát főként a városi középburzsoázia, az értelmiség és a tőkés szellemben gazdálkodó, újításokra fogékony földbirtokosok, gazdagparasztek adták.

közjogi kereteit. „Sem az önkényuralommal, sem a forradalommal”⁶ - hangzott jelszavuk. Eközben a forradalmat kivédeni szándékozók maguk is jobbra az illegalitásra emlékeztető módszerekkel operáltak: gyűléseiket titokban, magánházakban tartották, az üléseken zajló eseményekről röpiratokban tájékoztatták a lakosságot.

A „bizalom kormánya” résztvevőinek mindenesetre csalódnuk kellett: az uralkodó kéréseit sorozatosan figyelmen kívül hagyta, a Duma munkáját berekesztette, és a katonai kudarcokra hivatkozva Mogiljovba utazott átvenni a főparancsnokságot, maga mögött hagyva a fővárost lázongó politikai életével együtt.

A kiábrándító helyzet 1916-ban folytatódott: az év egyetlen komolyabb eredményeként az Alekszej Bruszilov tábornokról, a Délnyugati Front parancsnokáról elnevezett offenzíva említhető, 400 km széles és 60-120 km mély rést ütve az osztrák-magyar hadsereg frontvonalán.⁷ Azonban jellemzően a hadvezetés inkompetenciájára, a kezdeti sikert a többi hadseregcsoport kellő mértékű együttműködése híján, kihasználatlanul hagyták. Ugyan győzelmek születtek a Kaukázusban,⁸ az általános hadászati helyzet alapjaiban változatlan maradt.⁹ Oroszország veszteségei az öldöklés kezdete óta már 3,6 millió halottat és 2,1 millió hadifoglyot számláltak.¹⁰

Az őszi ülésszakára készülődő parlament forrongott az elkeseredettségtől, tagjai mindenáron tenni akartak valamit, mielőtt az egész

⁶ A NAGY FORRADALOM, 1967. 53.; DOLMÁNYOS, 1967. 95.

⁷ Az 1916 nyarán megindított támadás-sorozat a háború legnagyobb orosz sikere lett. A szárnyakon - Luck városánál és a román határ közelében, Bukovinánál - a támadó 8. és 9. hadsereg hatalmas veszteségek árán áttörte a frontot. Az orosz hadvezetés ekkor feladta az eredetileg Vilna felé mutató terveket és átcsoportosított délre. A központi hatalmak csak augusztus közepén más arcvonalakról sebtében átdobott hadosztályokkal tudták feltartóztatni az oroszokat. Az erőltetett rohamok egészen szeptember 20-ig folytatódtak, de semmilyen újabb eredményt nem hoztak. A katonáknak meg kellett barátkozniuk a gondolattal, immáron a harmadik telet kell eltölteniük lövészárkaikban.

⁸ Február 16-án bevették Erzurum városát, két nappal később egy összekapcsolt szárazföldi és tengeri akcióval Trabzontot (későbbi nevén Trapezuntot).

⁹ Sőt valamelyest romlott a keleti fronton: Románia augusztusban belépett az antant oldalán és behatolt Erdélybe, de a Monarchia hathatós német segítséggel néhány hét alatt csapatait visszaverte, karácsonyra bevette Bukarestet is. A román kudarc meghosszabbította a frontvonalat, az orosz hadtestekre tehát szélesebb, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő teljes arcvonal védelme nehezedett.

¹⁰ KENNEDY, 1992. 250.

épitmény a fejükre omlik. Pavel Miljukov,¹¹ a moszkvai egyetem egykori történész-professzora, az Alkotmányos Demokrata Párt vezetője fontos cselekedetre szánta el magát. Engedve elvbarátainak kérésének, a Duma megnyitásakor, 1916. november 14-én gyűjtő hangú beszédet mondott el, amellyel hite szerint megszabadíthatja a monarchiát veszélyes hajtásaitól.¹²

Miljukov, az iszonyú veszteségek ellenére a háborút a győztesek oldalán kívánta befejezni, részesülve a remélt területi nyereségekből, ezért felszólalásának egyik legfontosabb sarokköve a fennálló hatalom kárhoztatása volt, amiért az ország hatalmas emberi és anyagi erőforrásai dacára sem képes megszervezni a győzelmet. Rámutatott, amíg minden szövetséges állam a legnagyobb tehetségeket hívta meg soraiba, addig Oroszországban leváltották a Duma pártjaival kitűnő kapcsolatokat ápoló és az antant bizalmát egyaránt élvező Szergej Szazonov kül- és Alekszej Polivanov hadügyminisztert.¹³ Szerinte Románia csatlakozásakor a hadvezetés elszalasztotta a pillanatot „*döntő csapást mérni a Balkánon.*”¹⁴ A lengyelek szövetségesként való megnyerése szintén késlekedett. A rendőrségi ügyosztály üzemi sztrájkok kiprovokálására pazarolta erejét, annak érdekében, hogy így könnyebben nyakon csípje a legjelentősebb bajkeverőket. Úgy vélte, amennyiben német ügynökök szándékosan mesterkednének az államgépezet szétverésén, bomlás és zavargások előidézésén, hasznosabbat ők sem tehetnének az orosz kormány felelőtlenségénél.

Állítása szerint a háttérben meghúzódó, „*a Németország javára működő sötét erők*”¹⁵ lepaktáltak az ellenséggel és szándékukban áll egyoldalúan kilépni a közös küzdelemből. Arra hivatkozott, Borisz

¹¹ Pavel Nyikolajevics Miljukovot (1859-1943), mint az autokrácia meggyőződéses ellenfelét és az orosz liberalizmus ideológusát tartották számon. Egyike volt a párt újságjának, a „*Recs*” („*Beszéd*”) szerkesztőinek. A III. és IV. Állami Dumában képviselői helyet szerzett, és mai szóhasználattal élve „*frakcióvezetőként*” irányította az Alkotmányos Demokrata Párt munkáját.

¹² Miljukov „*Öfelsége ellenzéke*”-ként pozícionálta alakulatát, ezzel jelezve, folyamatosan örökdió a kormányzat munkája felett.

¹³ A hatalom legmagasabb szféráiban egy-egy pozíció megszerzése vagy megtartása ekkorra lényegében Raszputyin kegyétől függött. A „*békaugrások korában*”, ahogyan a kortársak nevezték, két év alatt 4 miniszterelnök, 6 belügyminiszter, 3 hadügyminiszter és 3 külügyminiszter váltotta egymást. (A NAGY FORRADALOM, 1967. 11.)

¹⁴ Речь П. Н. Милюкова на заседании Государственной думы. (Из стенограммы заседания 1 ноября 1916 года).

¹⁵ KENNEDY, 1992. 250.

Stürmer¹⁶ miniszterelnök a háború kitörésekor még nem foglalta el bársonyszékét, így mozgásterét nem korlátozzák általa aláírt egyezmények. *„Ő nem ígérte – uraim, jegyezzék meg –, hogy Konstantinápoly és tengerszorosok nélkül ő soha nem köt békét. (...) Ő nem fogja hangoztatni véleményét, mint Szazonov, miként kellene hatástalanítani a porosz hadi sisakot.”*¹⁷ Kijelentéseinek háttereként szolgált belügyminisztere, Alekszandr Protopopov¹⁸ angliai és franciaországi utazása 1916 nyarán, aki hazafelé, Stockholmban titkos megbeszéléseket folytatott Fritz Wartburg német bankárral, egyben a német nagykövetség tisztviselőjével. Az utazást körüllegő mendemondák szerint a nem hivatalos tárgyalások témája a különbéke megkötésének feltételei lehettek.

Miljukov beszédének másik fő motívumát a miniszterelnök személye elleni kirohanások képezték. Részletekbe menően ismertette a titkárát, Ivan Manaszzevics-Manujlovot¹⁹ körüllegő vesztegetési botrányokat. Pityirim²⁰ szentpétervári metropolitával és Mihail Andronnyikov herceggel²¹ együtt mindnyájan a gyűlölt Raszputyin holdudvarához tartoztak. Stürmer lejárásával, annak lemondását akarta elérni, ezen túl jogi lépéseket sürgetett a folyamatok kivizsgálá-

¹⁶ Borisz Vlagyimirovics Stürmer (1848-1917) 1916 februárja és novembere között töltötte be a kormányfői posztot. Ismeretlenül, szürke eminenciásként lépett a nagypolitika színpadára, korábban jaroszlavlai kormányzóként nem szerzett különösebb hírnevet, kiemelkedő szellemi képességekkel sem rendelkezett. Kinevezését általános ellenszenv fogadta, mivel Raszputyin patronáltjának számított.

¹⁷ Речь П. Н. Милокова на заседании Государственной думы. (Из стенограммы заседания 1 ноября 1916 года).

¹⁸ Alekszandr Dmitrijevics Protopopov (1866-1918) kezdetben az októbrista pártban politizált, Duma alelnök lett, majd karriere építése érdekében a fennálló hatalomhoz csapódott és cári rezsim utolsó belügyminiszter volt 1916 szeptembere és 1917 márciusa között.

¹⁹ Ivan Fjodorovics Manaszzevics-Manujlov (1869-1918) újságíró, rendőrségi ügynök. Stürmer titkáraként ismerkedett össze Raszputyinnal. A két férfival kiépített személyes kapcsolatát saját céljaira használta. Kenőpénz elfogadása miatt letartóztatták, lakásában házkutatást tartottak. 1917 elején család vádjával bíróság elé, majd börtönbe került. Később a bolsevikok végezték ki.

²⁰ Eredeti nevén: Pável Vasziljevics Oknov (1858-1920) pétervári metropolita (1915-17), a Szent Szinódus tagja.

²¹ Mihail Mihajlovics Andronnyikov herceg (1875-1919) elszegényedett arisztokrata, szerencsejátékos. Megélhetéséről Raszputyin gondoskodott, cserébe megosztotta az általa hallott pletykákat, értesüléseket a muzsikkal. Háza vad tivornyák otthona.

lására. „Nekünk bírósági eljárásra van szükségünk, hasonlóan ahhoz, amelyet Szuhomlinov esetében alkalmaztak.”²² Hiszen amikor Szuhomlinovot megvádoltuk, szintén nem voltak olyan adataink, melyeket a vizsgálat feltárt. Csak az állt rendelkezésünkre, ami most is: az ország ösztönös hangja és szubjektív meggyőződése.”²³

A Dumában erre az időre megszokottá vált a kormány erőteljes kritizálása. A Miljukov szájából elhangzottak azért keltettek óriási visszhangot, mert közvetlenül az orosz trónt támadta, a nemzetet elárulók fejének ugyanis Alekszandra Fjodorovna cárnét nevezte meg. Vagyis Stürmer kinevezése „az udvari párt győzelme, amely a fiatal cárné körül összpontosul.”²⁴ Vádjai kitűnő talajba hullottak, Alekszandra és Stürmer hűtlenségének gyanúját előbbi német származása, utóbbi németesen hangzó neve eleve elhintette a közzvélemény előtt. Főként, ha ehhez hozzáadjuk a háború kirobbanása óta tapasztalható hangulati hátteret, melynek során a nép körében szinte minden gyűlöltté változott, ami a németekhez köthető. Pogromhullámok során - elsőként 1914 augusztusában - betörték a nagykövetségükre, majd boltokat, pékségeket fosztottak ki. Állami szinten tiltottak be nemkívánatos könyveket, újságokat és a karácsonyfát, mint német eredetű szokást. Német vezetéknevű alkalmazottakat bocsátottak el állásaikból. Az említett két személy befekettítése kitűnő magyarázatként szolgált a vereségekre a harcokba belefáradt katonáknak és az élelmiszerhiányra a nap mint nap boltok előtt sorban álló hátországi lakosságnak.

Miljukov korábbi hitének szellemében, vagyis a Duma „szóval fog cselekedni és csakis szóval”,²⁵ a hamu alatt izzó paraszat igyekezett hevíteni és a szándékainak megfelelő irányba terelni. Ettől a pillanattól kezdve tényként kezelték az addig csak suttogva terjesztett pletykát, miszerint az áldatlan állapotok a „német nő”, vagyis a cárné aktív közreműködésével alakultak ki.

²² A tördőfés legendájának orosz verziója szerint a harctéri vereségek a legfelsőbb hadvezetés hanyagságának és korruptségének köszönhetőek. Ennek a teóriának első kiképzett megisméjlesztője Vlagyimir Alekszandrovics Szuhomlinov (1848-1926) hadügyminiszter lett, akit a lőszerhiány miatt találtak felelősnek. 1915-ben történő leváltása után hazaárulás és sikkasztás vádjával perbe fogták és elítélték.

²³ Речь П. Н. Милюкова на заседании Государственной думы. (Из стенограммы заседания 1 ноября 1916 года).

²⁴ KENNEDY, 1992. 250.

²⁵ KUN, 1988. 51.

„Ostobaság vagy árulás?” - szegezte kérdését közönségének a szónok egy-egy fontos következtetése levonásakor.²⁶ Megválaszolását látszólag hallgatóságára bízta, a valóságban ironikusan azt sugallta, az említett jelenségek inkább tudatos károkozásból, mintsem tehetlenségéből fakadnak. Viszont egyik felhozott vádpontját sem támasztotta alá kézzel fogható bizonyítékokkal - csupán német, osztrák és francia újságcikkekre hivatkozott. Tények helyett beszédét vészjósló sugalmazásokkal szőtte át, mint „a gyanú mérgező magvai már bő termést adnak”²⁷, „az orosz föld elejétől a végéig kígyóznak sötét hírek árulásról és hitszegésről”,²⁸ „ezek a rémhírek magasra hatolnak és senkit sem kímélnek”²⁹ vagy „egy ellenséges kéz titokban befolyással van államügyeink menetére.”³⁰

Mondanivalóját a Blokk hagyományos követelésével, a parlament ellenőrző funkciójának szükségességével zárta: „Addig fogunk küzdeni, amíg el nem érjük azt a valódi kormányzati felelősséget, amelyet közös nyilatkozatunk három ismérve határoz meg. Az a kabinet, amely nem felel meg ezeknek a kritériumoknak, nem érdemli meg a Nemzeti Duma bizalmát és köteles távozni.”³¹

Évekkel később, az emigrációban Miljukov így indokolta tettének okát: „Tudják, rögtön a háború kitörését követően megszületett részünkről az a döntés, hogy a háborút kihasználjuk a fordulat kivitelezésére. Vegyék észre azt is, tovább várni nem tudtunk, mivel tisztában voltunk vele, hogy április végén, május elején hadseregünknek támadásba kell átmennie, amelynek eredménye azonnal véget vetett volna minden, az elégedetlenségre történő célozgatásnak és az országban a patriotizmus és lelkesedés fellángolásához vezetett volna.”³²

Felszólalásának közlését a cenzúra természetesen betiltotta, ezért csak titokban nyomtatták ki és adták kézről kézre. A cárné őrjöngött, így Stürmernek intézkednie kellett. A november 17-i kormányülésen a Duma feloszlátását és Miljukov letartóztatását indítványozta, de ja-

²⁶ Vissza-visszatérő aforizmája Polivanov utódának mondatára utalt, aki hivatala elfoglalásakor szembesülve a mindent átszövő korrupcióval, kijelentette: „Lehet, hogy ostoba vagyok, de áruló az nem!” (PIPES, 1997. 109.)

²⁷ Речь П. Н. Миллюкова на заседании Государственной думы. (Из стенограммы заседания 1 ноября 1916 года.)

²⁸ PIPES, 1997. 109.

²⁹ PIPES, 1997. 109.

³⁰ PIPES, 1997. 109.

³¹ PIPES, 1997. 109.

³² Миллюков, Павел Николаевич. <http://ru.wikipedia.org>

vaslatát a kabinetben belül csak Protopopov belügyminiszter támogatta. Mihail Rodzjanko Duma-elnök pedig megtagadta kérését a beszéd másolatának kiadására vonatkozóan, ami az eljárás alapja lehetett volna.³³

Miljukov látványos kirohanása és újfajta nyelvezete ellenére sem sikerült felráznia, helytelen szemléletéről meggyőznie az elefántcsont-tornyába zárkózó uralkodót. Miklós cár ugyan tíz nap múlva leváltotta Stürmert, Alekszandr Trepovra,³⁴ majd az újév kezdetén Trepovot Nyikolaj Golicinre,³⁵ Miljukov fellépése és az arra adott kormányzati válasz mégis fordulópontot jelentett az uralkodó és a nagypolgárság között fennálló viszonyban. Ugyanis a liberális tábor elveszítette reményét abban, hogy Miklós rávehető érdemi lépésekre, ezért a továbbiakban a tisztikarral egyetértésben elképzelhetőnek tartotta az államcsíny, melynek során a cárt letartóztatják és lemondásra kényszerítik. Végül azonban a katonai puccs kivitelezése megrekedt a „kávéházi fecsegés” szintjén. Az egyetlen valóban látványos akció Feliks Juszupov herceg, Dmitrij Pavlovics nagyherceg és Vlagyimir Puriskevics feketeszázas politikus, hírhedt pogromlovag nevéhez köthető, akik az 1916. december 30-ára virradó éjszakán megölték Raszputyint. De a gyilkosság vagy a kormányzati félmegoldások nem csendesíthették le a készülődő vihart, a részben Miljukov által felfokozott elkeseredés 1917. február-márciusában forradalomhoz vezetett, elsöpörve először a cári autokráciát, aztán a liberális-konzervatív mezőnyt, végül hetven évre maga alá temette a csírájában leledző orosz parlamentalizmust is.

³³ Radzinszkij, 2000. 558. Érdemes megjegyezni, Stürmer és minisztertársai nem hallhaták saját füleikkel a beszédet, mert a viszony köztük és a parlament között annyira megromlott, hogy közvetlenül az ülés megnyitása után tüntetően elhagyták a termet.

³⁴ Alekszander Fjodorovics Trepov (1862-1928). Bemutatkozását olyan füttykoncert és hangzavar előzte meg, hogy hosszú percekig képtelen volt megszólalni, többször kényszerűen elhagyta a szónoki emelvényt, míg végre felolvashatta programját. Hallgatósága általa vélt megnyugtatósa érdekében azzal kezdte, a szövetségesek garanciát adtak Oroszországnak a tengerszorosok majdani birtoklására.

³⁵ Nyikolaj Dmitrijevics Golicin herceg (1850-1925) miniszterelnökként csupán a végjékben, 1917 márciusáig kapott szerepet a történelemtől.

Bibliográfia

A NAGY FORRADALOM, 1967 = A nagy forradalom krónikája. 1917 emlékezésekben és hiteles okmányokban. (szerk. Dolmányos István). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

DOLMÁNYOS, 1971 = Dolmányos István: A Szovjetunió története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971.

KENNEDY, 1992 = Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

KUN, 1988 = Kun Miklós: 1917. Egy év krónikája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

PIPES, 1997 = Pipes, Richard: Az orosz forradalom története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

RADZINSZKIJ, 2000 = Radzinszkij, Edvard: Az eleven Raszputyin. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

<http://ru.wikipedia.org> (Letöltés ideje: 2016. március 16.)

http://www.rummuseum.ru/lib_m/milyukov00.php#pred (Letöltés ideje: 2016. február 22.)

LÉGRÁDI GERGŐ

A TATÁR HERCEG, AKI MEGÖLTE RASZPUTYINT

Feliks Juszupov herceg, Szumarokov – Elston grófja, az ember, aki Raszputyin megölésével vált világhírűvé. A cári Oroszország leggazdagabb, még a Romanov-háznál is vagyonosabb családjának a sarja. Írásomban azt igyekszem összefoglalni, ki volt Raszputyin gyilkosa, beleértve kapcsolatait, személyiségét és az azt formáló tényezőket.

Mielőtt születésének körülményeit ismertetném, érdemes kitérni származására, amire ő maga is nagyon büszke volt. Az orosz történelem egyik szállóigéje, hogy „Kapard meg az orosz, és tatárt talál az alatta”. Történetük tatárként az oroszokkal Rettegett Iván idején fonódott össze, aki remek kapcsolatokat ápolt Juszuftatár kánnal, akinek dédunokája Abdul Mirza volt; ő szakított a család muszlim gyökereivel, majd áttért a keleti kereszténységre, és felvette a Dmitrij nevet. I. Fjodor cár a Juszuftatár kánnal való jó kapcsolatot honorálva ajándékozta meg Juszuftatart a hercegi címmel.¹

Nyikolaj Juszuftatár volt azonban talán a legjelentősebb leszármazott a családban. Személyes barátja Nagy Katalin cárnőnek, majd tanácsadó volt fia, I. Pál, illetve unokái, I. Sándor és I. Miklós cárok mellett.² Személyes barátai között tudhatta Voltaire-t, Diderot-t, de még a porosz uralkodót, Nagy Frigyes és az osztrák császárt, II. Józsefet is. Talán ráütött legjobban Feliks Juszupov, hisz ő is nagy művészetpártoló volt, rengeteget utazott, és magánélete is állandó alapot adott számtalan szeretőjével a moszkvai pletykáknak. Nyolcvanéves korában bekövetkezett haláláig kicsapongó életet folytatott, szeretője ekkor több mint 60 évvel volt fiatalabb nála.³

A Juszuftatár halála után – fiúörökös híján –, a kihálás veszélye fenyegette. Nyikolaj herceg Zinajda Naricskint vette feleségül, akitől azonban csak egy lánya, Zinajda Nyikolajevna Juszuftatár

¹ YUSUPOV, 2013. 13-15.

² MASSIE, 1967. 403.

³ YUSUPOV, 2013. 19-25.

született, Feliks Felikszojics Juszupov édesanyja.⁴ A családnevet végül úgy örökítették tovább, hogy Zinajda Nyikolajevna férje, Feliks Felikszojics Szumarokov-Elston vette fel felesége címét, miután összeházasodtak a szokások szerint.⁵

Ifjabbik Feliks Felikszojics Juszupov 1887. március 24-én látta meg a napvilágot a család Mojka-csatorna menti palotájában (a herceg csak Mojka palota néven említi). Mivel születése előestéjén édesanyja áttáncolta a bált a Téli Palotában, a család barátai azt gondolták, hogy az ifjú herceg biztosan nagyszerű táncos, de homoszexuális lesz. Maga Juszupov herceg utólag úgy reagált erre a hiedelemre, hogy csak a táncos kapcsolatban tévedtek.⁶

Már újszülött korában sem illett igazán a méltán híres Juszupovok sorába. Születése pillanatától egyértelmű volt, hogy se nem délceg, se nem egészséges ifjú. Keresztelésekor a pap majdnem belefojtotta a vízbe, ami után nehezen tudták megmenteni. Gyenge testalkata miatt az orvosok úgy vélték, hogy 24 óránál tovább nem is maradhat életben. Emellett rútnak is tartották olyannyira, hogy bátyja Nyikolaj, mikor először meglátta, ki akarta dobni az ablakon.⁷ Édesanyja számára szintén csalódás volt. Három fiúgyermek után már biztosra vette, hogy lánya születik, ezért miután megszületett, úgy is kezelte, mintha lánya lett volna, egészen 5 éves koráig.⁸

Még 10 éves sem volt, mikor dédnagymamája, Zinajda Ivanovna meghalt, azonban mindig is úgy gondolta, hogy a vele töltött kevés idő ellenére is nagy hatással volt rá. A grófnő rengeteg történetet mesélt az ifjú hercegnek, aki ámulattal hallgatta azokat.

Míg Oroszországban élt, rengeteg megkérdőjelezhető szerelmi kalandja volt, még forradalmárokkal is. Levelezéséből az is kiderült, hogy I. Miklós cárral is szerelmi viszonyba keveredett.⁹ Végül egy fiatal franciával találta meg a boldogságot, aki nem volt sem gazdag, sem nemes. Zinajda Ivanovna építtetett neki egy kastélyt, és megszerezte neki a grófi címet, így házasságuk után vált de Chauveau gróf-

⁴ YUSUPOV, 2013. 28.

⁵ YUSUPOV, 2013. 283.

⁶ YUSUPOV, 2013. 29.

⁷ YUSUPOV, 2013. Feliks Juszupov herceg bátyja, Nyikolaj szavait idézte

⁸ YUSUPOV, 2013. 29-30.

⁹ YUSUPOV, 2013. 31. A herceg Zinajda Ivanovna, I. Miklós cártól kapott leveleit olvasva vonta le a következtetést

nővé. Bár grófi, hercegi és márkí címekkel is büszkélkedhetett, természete mindenki számára elviselhetetlenné tette őt. Hirtelen haragja és kritikus viselkedése miatt csak ellenszenvet váltott ki. Egyedül Felikszet kedvelte, ezt bizonyítja, hogy mikor éppen 100 éves korában elhunyt, ő érdemelte ki hagyatékának legjavát.¹⁰

Bár nagyanyja történetei komoly hatást gyakoroltak a fiatal Juszapovra, kicsapongó életét valószínűleg később alapozták meg. 12 éves korában utaztak el Contrexéville-be. Ekkortájt igyekezett megérteni, felfogni a nemek közti különbséget. Az ifjú Feliksz esti csatangolása közben figyelt fel egy nyaraló párra, akik éppen szeretkeztek. Másnap találkozott az argentin fiatalemberrel, akit kérdőre is vont az előző éjjel látottak ügyében. A fiatalember azonban válasz helyett, egyszerűen áthívta hozzájuk, hogy este nézze meg maga. Aznap éjjel kapta meg rendhagyó szexuális felvilágosítását az argentintől, egy szemléltető bemutató révén.¹¹ Rá két évvel, az elméleti ismeretek megszerzése után alkalma nyílt gyakorlati tapasztalatot szerezni. A szülei elküldték egy művésszel, Adrian Parkovval Olaszországba. Nápolyban kisurrant a hotelből és elindult az éjszakába, míg egy bordélyházba nem keveredett. Az ott történt események hagyatéka pedig élmények sora és egy erős fejfájás maradt.¹²

Felikszről köztudott volt, hogy az ellenkező nem is vonzotta. Ez anyja nevelése mellett köszönhető volt a testvérének is. Anyja után a bátyja, Nyikolaj a barátaival gyakran lánynak öltöztette, és arra kényszerítették, hogy viselkedjen is lányként. Később ez már önkéntes jellegűvé vált. Nyikolaj meggyőzte, hogy anyja ruháit és ékszereit magára véve járjon. Gyakran Európa legszebb fiataljának tartották, amit ki is használt. Parókában, kosztümökben jelent meg nyilvános helyeken, rendszeresen magára vonva ezzel a férfiak figyelmét. Sokszor meghívták vacsorára, amit rendszerint elfogadott. Eme szokásával Párizsban sem hagyott fel, ahol egy alkalommal VII. Edward angol király is felfigyelt rá.¹³ Vonzódott a művészekhez, például a román származású Stefanescóhoz vagy egy Szerov nevű festőhöz és még sokakhoz.¹⁴

¹⁰ YUSUPOV, 2013. 30-32.

¹¹ YUSUPOV, 2013. 49-50.

¹² YUSUPOV, 2013. 54-56.

¹³ MASSIE, 1967. 404.

¹⁴ YUSUPOV, 2013. 82.

Apjával való viszonya – aki inkább volt hivatalnok és katona, mintsem férj vagy apa – szintén nem volt felhőtlen. Érzelmileg távol állt mind feleségétől, mind a fiaitól.¹⁵ Csak nagyon fontos dolgokról volt hajlandó beszélni kisebbik fiával, és azok is rendszerint inkább intelmeknek hatottak. Apja nagyon rossz szemmel nézte fia életmódját, ami miatt több nézeteltérésük is akadt, amelyek alkalmával gyakran fenyegette Felikszet.¹⁶ Kapcsolatuk sosem javult, sőt ahogy idősödött, úgy rosszabbodott. Ennek oka azonban nem csak az ifjú herceg bohém életvitele volt. Feliksztól távol állt a fegyelem, így mikor katonai iskolába kívánták szülei küldeni, számára az volt a legtermészetesebb, hogy ezt elkerülje. Ahhoz, hogy megússza a katonai kiképzését, rendszeresen szabotálta a felvételét azzal, hogy a teológiai vizsgáján rendre badarságokat hordott össze a káplánnak.¹⁷

Ezek a behatások, események megalapozták kicsapongó életmódját, homoszexuális kalandjait, perverzióit. Azonban ez az ember az elmondottak alapján még nem vetemedett volna Raszputyin megölésére. Mire azonban Raszputyin komoly hatalmi tényezőt jelentett, megváltozott, ez pedig feleségének Irina Romanovának volt köszönhető.

Egy krími vakáció során találkozott Irina Alekszandrovna Romanovával egy lovaglás alkalmával, azonban csak később, egy a szüleivel eltöltött délutánon ismerte meg közelebbről. Irina hercegnőt világszép nőnek tartották, amit az ifjú herceg is elismert.¹⁸ Érzelmeinek évekig nem engedelmeskedett, mindaddig, amíg 1913 telén, Péterváron, Alekszander Mihailovics nagyherceg meg nem hívta édesanyját Irina és Feliksz lehetséges házasságával kapcsolatban.

A fiatal hercegnő elfogadta Feliksz kettős érdeklődését, sőt, hamar meg is lelték a közös hangot. Barátságát Dmitrij Pavlovics nagyherceggel – aki szintén gyengéd érzelmeket táplált a hercegnő iránt – megsínylette eljegyzésük bejelentése. Azonban Irina döntése végleges volt, így ezt tiszteletben kellett tartania. Mivel Marija Fjodorovna, II. Miklós anyja erősen támogatta házasságukat, az iránta való tiszteletből az esküvőt az Anyicskov palotában, saját rezidenciájában tartot-

¹⁵ YUSUPOV, 2013. 38.

¹⁶ YUSUPOV, 2013. 92-93.

¹⁷ YUSUPOV, 2013. 87.

¹⁸ YUSUPOV, 2013. 109.

ták. Esküvőjük a végét járó Orosz Birodalom egyik legfényesebb eseménye volt. Jelen volt az arisztokrácia színe-java, természetesen maga a cár is, aki bevezette az arát. Házasságának rengeteg szem- és fültanúja volt, és annál is többen ünnepelték az eseményt,¹⁹ nászútjukba azonban már beavatkozott a politika. Hazatérésük előtti utolsó állomásuk Németország lett volna, ahonnan azonban a közhangulat miatt sietve távozniuk kellett.²⁰ 1915. március 21-én született meg egyetlen gyermekük, Irina Felikszojna Juszipova, aki a sors iróniája révén apjához hasonlóan szintén majdnem belefulladt a szenteltvízbe.²¹

Feliks Juszipov az Orosz Birodalom legvészeszerűsebb időszakában született. Bár még csak 7 éves volt, mikor kitört az orosz – japán háború, emlékei szerint sose látott addig olyan sokadalmat, mint amikor a cári palotában jártak. Köztudott volt abban az időben, hogy Japán nem tartották semmire, annak ellenére, hogy egyenrangú szövetségese volt Angliának már 2 éve, továbbá Miklós cár eleve ellenszenvet táplált velük szemben.²² A diplomácia bukását követően Japán megtámadta Port Arthurt, és kitört a háború. Az orosz vezetés úgy hitte, a japánoknak nincs esélyük, sőt egy gyors és diadalmas háború elterelné a nép figyelmét a belső problémákról. Japán megsemmisítő támadások sorát mérte az oroszokra, ez pedig sokat rontott az egyébként is súlyos válsággal küzdő birodalom helyzetén, egy újabb forradalmat elindítva.²³

Juszipov herceget nem érintették igazán ezek az események. Politikával, talán fiatal kora, de főképp személyisége miatt sem törődött. A katonai szolgálatot szintén sikerült elkerülnie. Mivel testvére, Nyikolaj párbajban életét vesztette, ő maradt a család egyedüli gyermeke.²⁴ Mikor az I. világháború kitört, Feliks már nem volt köteles bevonulni a törvény szerint.²⁵ Természetesen esze ágában sem állt, hiszen még iskolában sem viselte el a fegyelmet. Ellenben ő is osztozott azon a nézetben, miszerint Raszputyin egy komoly tényező az ország belügyeiben és az állam sok gondjáért felelős.

¹⁹ YUSUPOV, 2013. 159-171.

²⁰ YUSUPOV, 2013. 178.

²¹ YUSUPOV, 2013. 183-184.

²² MASSIE, 1967. 107-108.

²³ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 297-298.

²⁴ YUSUPOV, 2013. 118-119.

²⁵ MASSIE, 1967. 405.

Az orosz arisztokrácia köreiben népszerűek voltak az okkult rendezvények, szeánszok. Ezekon az eseményeken összegyűltek az érdeklődők, hogy különféle prófétákat, a kor csodabogarait hallgassák. Ezeknek az eseményeknek a középpontjában gyakran a két montenegrói nagyhercegnő, Milícia és Anasztázia állt, akik házasságuk révén előkelő helyen szerepeltek az udvarban, és közeli viszonyt ápoltak Alekszandra Fjodorovna cárnéval. A két hercegnő mélyen hitt abban, hogy ezek a különös alakok próféták, csodatevők.²⁶ Raszputyin, aki szintén az ő körükből emelkedett ki, már más eset volt. Mögötte állt Feofan főtisztelendő, aki az ortodox egyház egyik legmagasabb pozícióját viselte. Feofan a Raszputyinról szóló híreket letudta annyiban, hogy csak annyi gyarlóság volt benne, mint bárki másban. Nem ismerve Grigorij Jefimovics tetteit, valódi természetét, úgy vélte a főtisztelendő, hogy Raszputyin tökéletesen alkalmas, hogy véget vessen a hamis próféták és sarlatánok körüli rajongásnak. Raszputyin Oroszország élő lelkiismerete, így az ő küldetése elsősorban Alekszandra Fjodorovna és körének visszavezetése volt az igaz pravoszláv élethez.²⁷ A sztareccal²⁸ a cári pár először 1905 novemberében találkozott Milícia hercegnő palotájában. Bár a szibériai sztarec magával a minden oroszok cárjával találkozott, egyszerűen csak atyuskának szólította Miklóst, Alekszandrát pedig szemrebbenés nélkül letegezte, így egyszerű népmiszticizmusával lenyűgözte a cári párt.²⁹ Igazi sikerét azonban 1907-ben aratta, amikor megjósolta Milícia hercegnő boldogtalan házasságát. Majd amikor Alekszej cárevics megsérült játék közben, és nagy fájdalmakat élt meg vérzékenysége miatt, és Alekszandra Raszputyinért küldött, pusztán csendes imával enyhítette a gyermek bajait. Ezt követően Grigorij Raszputyin már a cári család fontos barátja lett. Bár a betegségről kevesen tudtak, a történetek után két csoport alakult ki, a szkeptikusok, akik nem hittek csodában, és azok, akik Isten kiválasztottjának tartották őt. 1908-ra Raszputyin már olyan népszerű volt a cári palotában, hogy az ebben az évben a tobolszki kormányzóságban tartott vizsgálat során bár egyértelműnek tűnt,

²⁶ YUSUPOV, 2013. 62.

²⁷ TROYAT, 1998. 19-20.

²⁸ Ortodox, aszkéta életet folytató szerzetes vagy vándor

²⁹ TROYAT, 1998. 23-24.

hogy bűnös, mégsem vonták felelősségre, nehogy azt megtorolják Raszputyin csodálói.³⁰

Feliksusz Juszipov 1909-ben találkozott először Grigorij Raszputyinnal, egy hölgy barátjának palotájában, de addigra már sokat halott a csodatevőről. Mindazon vonások ellenére, amelyek Raszputyint sztareccé, misztikussá tették, ruházata, vonásai, viselkedése az ifjú hercegre épp ellenkezőleg hatottak. Annak ellenére, hogy ilyen kellemetlen volt számára a találkozás, megtudta, hogy Raszputyin kedveli és szeretne vele később ismét találkozni.³¹ Ugyanebben az évben Johann atya halálával Raszputyin átvette a cárné gyóntatójának szerepét, holott teológiai képesítéssel nem rendelkezett. A háború kitöréséig előkelő névre tett szert, a cári család nagyra becsült tagja lett, míg Péterváron tivornyái igazi botrányhőssé tették. Nélkülözhetetlenné vált a cárevics mellett, hiszen támogatói és ellenzői is egyetértettek abban, hogy a gyermeken segít. Több alkalommal enyhített a hemofíliás fiú fájdalmain, amit rendre azzal magyaráztak, hogy valószínűleg nyugalmat adhatott számára, amivel enyhült fájdalma. Volt rá példa, hogy egyszer telefonon keresztül segített a cárevicsen, sőt, egy alkalommal, 1912-ben, míg a cári család Lengyelországban, Raszputyin pedig Pokrovszkójében tartózkodott, táviraton keresztül mentette meg a fiú életét.³²

A világháború alapvető fordulatot hozott. Grigorij Raszputyin mindig a háború ellen érvelt, azonban a háború kitörése előtt merényletet kíséreltek meg ellene, amit nehezen hevert ki. Mire visszatért Pétervárra már javában dúlt a háború. Botrányai miatt jelentősen csökkent befolyása, ráadásul a hadiállapot miatt sem jutott akkora szerephez, mint korábban. Mégis, a bűvkörébe került cárnén keresztül továbbra is megszabhatta az uralkodó akaratát. Befolyásolta a hadieseményeket és a vezetők sorsát, mint például amikor Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget, a hadsereg főparancsnokát menesztették, helyét pedig meggondolatlanul Miklós cár vette át. A cár tanácsadói ellenézték, hogy átvegye a hadvezetést, mert minden kudarc közvetlenül már az uralkodó hírnevét csorbította. Mind a menesztéssel, mind

³⁰ TROYAT, 1998. 29-34.

³¹ YUSUPOV, 2013. 139-141.

³² BEBESI, 2016. 175-176.

az „apróbb” ötleteivel kudarcot vallott a sztarec, ugyanis hamar bizonyosodtak tévedései. Hibái emberéleteket követeltek, aminek hatására hatalmas gyűlölet keletkezett vele szemben.³³

Ugyanezen gyűlölet fűtötte Juszupov herceget is, aki miután bátorítást kapott feleségétől, Irinától, elkezdett azon dolgozni, hogy Raszputyint eltávolítsák. Azonban bárkivel is beszélt az elképzeléséről, azok, mivel féltették saját életüket, úgy válaszoltak a megkeresésre, hogy bár a jelenlegi helyzet rossz, de biztos jobbra fordul. Felvette a kapcsolatot gyerekkori barátjával Dmitrij Pavloviccsal, aki osztozott elképzelésin. A herceg az elkövetkező hetekben egy látszatbarátságot épített ki Raszputyinnal. Beszélgetéseik során Raszputyin meglehetősen bőbeszédűnek mutatkozott. Elárulta a hercegnek, hogy az uralkodó véleménye szerint gyenge jellem, ellentétben a feleségével, aki hallgat Raszputyinra minden ízben, így valójában ő irányította az országot. Továbbá arról is beszámolt neki, hogy sakkban tartja őket egy jóslattal, miszerint, ha ő meghal, követi a cárevics is.³⁴

Juszupov herceg, hogy előremozdítsa tervét, megkereste Vlagyimir Puriskevicset, a Duma egyik képviselőjét, akitől nem volt már idegen a merénylet gondolata, hiszen mint szélsőjobboldali vezető, gyakran nyúlt kétes eszközökhöz, illetve szervezett pogromokat és politikai merényleteket.³⁵ Az ő javaslatára vették még be Sztanyiszlav Lazovert katonaoorvost, aki a méregért felelt. A merényletet december 16-ra tervezték, amikor mindegyikük a fővárosban tartózkodott. Mivel Raszputyin az Ohrana megfigyelése és védelme alatt állt, mindenképpen máshol kellett megölni. A Mojka palota alagsora tökéletes volt, ürügynek pedig az Irina hercegnővel régóta vágyott találkozót szánták. A herceg süteménnyel és édes Madeirával kínálta, mindkettő természetesen ciánt tartalmazott. Azonban a méreg nem hatott, így Juszupov herceg az emeletre ment tanácsért.³⁶ Előkerült a B-terv, ami alapján Dmitrij nagyherceg revolverével végez vele. Miután lelőtte Raszputyint, és a többi összeesküvő is ellenőrizte a testet. A terv következő fázisaként a sztarec hazatértét játszották el. Dmitrij Pavlovics, Lazovert doktor és Szuhotyin elmentek, és csak a herceg és Puriskevics maradt a palotában. Juszupov lement ellenőrizni a holttestet,

³³ BEBESI, 2016. 178.

³⁴ YUSUPOV, 2013. 198-210

³⁵ BEBESI, 2016. 154-155.

³⁶ BEBESI, 2016. 179-180

azonban Raszputyin rávetette magát és megpróbált kimenekülni. Kísérletének Puriskevics vetett véget, aki kétszer hátba lőtte, majd közvetlen közélről homlokon. Ekkorra érkezett vissza Dmitrij nagyherceg, Szuhotyin és Lazover. Az események hallatára a rendőrök is megjelentek, akiket azonban Puriskevics fogadott azzal, hogy megölték Raszputyint, mert az el akarta veszejteni az országot, amire a rendőrök hallgatásukat ígérték.³⁷ Cook angol szerző, aki korabeli jegyzőkönyvek alapján dolgozott, azt írja, hogy a rendőröket azzal szerelték le, hogy egy megvadult kutyát lőttek le.³⁸ Magára a merényletre Andrew Cook dokumentumokkal megalapozva hozott egy új teóriát, miszerint a gyilkosság elsősorban az angol titkosszolgálat műve. Ez alapján a gyilkosságot egyenruhás szolgáknak álcázott ügynökök követték el. Elméletének egyik alapja az akkori dumdum³⁹ lőszer és az azt kilövő Webley pisztoly volt.⁴⁰

A tetet a gyilkosságot követően takaróba csavarták és a Néva folyóba dobták, izgalomukban azonban elfelejtették lesúlyozni. A hullát így napokon belül megtalálták, a vizsgálatot pedig egy menhelyen ejtették meg a legnagyobb titokban, majd szállították a holttestet a Carszkoje Szelóba, ahol egy gyors gyászmise után eltemették. Holttestének sorsa bizonytalan, ám valószínűsíthető, hogy visszatérésétől tartva elégették azt. Az összeesküvők neve hamar kiderült, de ennek ellenére sem kaptak komoly büntetést. Juszupov herceget családi birtokára száműzték, Dimitrij Pavlovicsot pedig Perzsiába, a többiek azonban még ezt is megúszták. Raszputyin jóslata pedig végül bevált, ugyanis megdőlt a cári rendszer, és a családot kivégezték Jekatyerinburgban.⁴¹

Raszputyin, a birodalom rossz szelleme meghalt, Feliks Juszupov pedig véghezvitte élete talán legnagyobb tettét. Rövid száműzetését követően visszatért Pétervárra, ahonnan azonban a bolsevikok miatt menekülnie kellett. 1918-ban a fegyverszűnet aláírását követően a németek kiűritették a megszállt Krímet, majd szövetséges hadjók érkeztek. Rengeteg orosz, köztük Feliks Juszupov is jelentkezett

³⁷ TROYAT, 1998. 145-149.

³⁸ COOK, 2007. 37-38.

³⁹ Becsapódás hatására a lövedék szétnyílik, nagyobb károkat okoz, mint a hagyományos lőszer.

⁴⁰ COOK, 2007. 203-205.

⁴¹ BEBESI, 2016. 181-182.

a fehérekhez, azonban mivel kapcsolatban állt a Romanov-házzal, visszautasították. Egészen addig, amíg a Vörös Hadsereg már nem járt túl közel, a HMS Marlborough csatahajó őrizte a partot. Hajóra szállva, e körülmények között hagyta ott hazáját Feliksz Felikszovics Juszupov herceg Szumarokov – Elston grófja, és telepedett le nagyanyja párizsi birtokán.⁴²

Bibliográfia

BEBESI, 2016 = BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt – Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon kiadó, Pécs, 2016.

COOK, 2007 = COOK, Andrew: *Raszputyint megölni – Grigorij Raszputyin meggyilkolásának hiteles története*. Cephalion Művészeti és Könyvkiadó Kft., Szentendre, 2007.

MASSIE, 1967 = MASSIE, Robert K.: *Nicholas and Alexandra*. Atheneum, 1967.

NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica kiadó, Budapest, 2002.

TROYAT, 1998 = TROYAT, Henri: *Raszputyin*. Budapest, 1998.

YUSUPOV, 2013 = Yusupov, Felix: *Lost Splendour and the Death of Rasputin*. Adelphi publishers, London, 2013.

⁴² YUSUPOV, 2013. 277-279.

GÁL CSABA

A ROMANOVOK VÉGNAPJAI. EGY DINASZTIA URALMÁNAK VÉGE

Bevezetés

A Romanov dinasztia több mint 300 éves uralkodása alatt Oroszország virágkorát élte. *I. (Nagy) Péter cár* és *II. (Nagy) Katalin cárnő* nagyhatalommá tette Oroszországot, és biztosította az Orosz Birodalom helyét Európában.

A dinasztia utolsó uralkodója, az 1894-ben trónra lépő, 26 éves *II. Miklós cár* volt. Miklós gyenge jellemű személyiség volt, akit nem hozott lázba a politika. Kedvelte a pompát, a katonai parádékat, a nagy fogadásokat és bálakat. Uralkodása idején Oroszországban forradalmak, sztrájkok és zavargások robbantak ki. Belesodorta Oroszországot az első világháború borzalmaiba. Ugyanakkor ő volt az első cár, aki kiadta Oroszország első alkotmányát 1905-ben. 1917-ben Miklóst és családját azonban egy újabb forradalom taszította le a trónról. Ezt követően kezdődött el számukra a hosszú, csaknem másfél évig tartó tortúra, melynek során házi őrizet, az örök kegyetlenkedése, az emberektől való elszigeteltség, és megpróbáltatások sora várt rájuk. A fogságban eltöltött idő alatt a megpróbáltatások ellenére Miklós és lányai nyugalommal tűrték a mások által rájuk mért sorsukat. A kegyetlen sors 1918 júliusában érte utol őket, mikor is bírói ítélet nélkül kivégezték a cárt és családját.

A lemondás

1917. február 23-án és február 24-én a háborús körülmények, a háborús kudarcok, illetve az élelmiszerhiány általános elégedetlenséghez vezettek, és zavargások törtek ki Petrográdban (a mai Szentpéterváron), de sztrájk- és tüntetéshullám söpört végig Oroszország-szerte. Február 23-án Szentpéterváron kenyeret követelő tömegek mentek ki az utcákra, a munkások abbahagyták a munkát, és csatlakoztak a tüntetőkhez. Az orosz kormány félt, hogy megismétlődik az 1905-1907-es első orosz forradalom.

II. Miklós cár február 25-én, a hadsereg magiljovi főhadiszállásán értesült a zavargásokról és a felesége, *Alekszandra Fjodorovna* letartóztatásáról. Úgy ítélte meg a helyzetet, hogy csak katonai beavatkozással lehet a rendet helyreállítani. Elrendelte, hogy a zavargások megfékezésére, fronton harcoló csapatokat vezényeljenek a fővárosba, maga pedig vonatra szállt, és elindult Carszkoje Szelóba a családjához. Február 26-án a katonák is kezdtek átállni a tüntetők oldalára. Erre tökéletes példa a pavlovszkij ezred 4. századának tette, ugyanis tüzet nyitottak a tüntetés szétoszlatására kivezényelt lovas rendőrökre.¹ Az orosz parlament, a *Duma* tagjai bíztak benne, hogy egy „felelős kormány” felállítása megoldaná a problémát. *Mihail Rodzjanko*, a *Duma* elnöke egy új kormány megalakítását sürgette az uralkodónál, aki azonban figyelmen kívül hagyta a kérését, és két hónapra felfüggesztette a Dumát. Február 27-én 12 óráig kb. 25 ezer katona állt át a forradalmárokhöz. Aznap este a katonaság berontott a Dumába, de a hatalmat nem tudta átvenni. Ennek ellenére ideiglenes *Duma*-bizottságot alakítottak, ez lett az Ideiglenes Kormány, mely közleményben tájékoztatta a népet, hogy „magára vállalja a kormányzást és a közrend helyreállítását”.² Az Ideiglenes Kormány elnöke *Georgij Lvov herceg* lett.

Szintén a nap folyamán alakult meg a katona- és munkásküldöttek szovjetje, a „*Petrográdi Szovjet*”,^{3 4} mely megalakulását követően azonnal felhívást intézett a munkásokhoz. A felhívásban szerepelt, hogy estig válasszanak küldötteket. Az este folyamán *Nyikolaj Csheidzét* választják meg a szovjet elnökének, helyettesei pedig *Kerenszkij* és *Szkobelev* lesznek.

II. Miklós, miután értesült róla, hogy február 24-én a cárnét letartóztatták Carszkoje Szelóban, a mohiljovi főhadiszállásról elindult Szentpétervár felé, de Dno állomáson a vonatát megállították, és *Russzki tábornok* letartóztatta.⁵ Letartóztatása után, katonai rangjának megfelelően, *Nyikolaj Romanov ezredesnek* kezdték nevezni.⁶ Másnap hajnalban a cár lemondott, és bejelentette egy parlamentáris kormány

¹ HELLER – NYEKRICS, 2003. 23.

² HELLER – NYEKRICS, 2003. 24.

³ A *szovjet* szó tanácsot jelent.

⁴ BEBESI, 2017. 140.

⁵ BEBESI, 2015. 68-81.

⁶ BEBESI, 2017. 127.

megalakításának szándékát, ennek kapcsán táviratot küldött Rodzjan-
konak. A cár a kiáltványt azonban már későn adta ki, Rodzjanko tele-
fonon értesítette az uralkodót, hogy mindenki a lemondását követeli.
Miklós ekkor másodszer is lemondott, s a hatalmat fiára, Alekszej cá-
revicsre örökítette. Aznap este a Duma-bizottság két monarchistát, az
oktobrista *Gucskovot*, és *Sulgint* a feketeszázas képviselőt küldte a cár-
hoz, hogy átvegyék a lemondásról szóló nyilatkozatát.⁷ A képviselők
közölték, hogy csak feltétel nélküli lemondást fogadnak el. Miklós vo-
nakodva, de elfogadta, s egy újabb kiáltványában öccse, Mihály nagy-
herceg javára mondott le.⁸ A képviselők ezt elfogadták, és a cárnak azt
javasolták, hogy családjával együtt minél előbb hagyja el Oroszorszá-
got. A képviselők visszatérésük után átadták a Dumának a cár le-
mondó nyilatkozatát, de ők nem fogadták el *Mihály nagyherceget* ural-
kodónak, és miután a cár lemondott a trónról, Oroszország történeté-
ben lezárult egy hosszan tartó korszak. A Romanov-dinasztia több
mint 300 éves uralma véget ért, Oroszország köztársaság lett.

Fogság

Miklós a lemondást követően március 8-ig Mogiljovban maradt, utána
Carszkoje Szelóba utazott, ahol családját házi őrizetben tartották. A
cári család számára az Ideiglenes Kormány a Sándor palotát jelölte ki
lakhelyéül, és elrendelte a család védőőrizetét. Erre azért volt szükség,
hogy a feldühödött tömeg ne lincselje meg őket, illetve azért, mert a
kormány nem akarta magára vállalni sem a nyilvános bírósági tárgya-
lást, sem pedig a család kivégzését.

Az Ideiglenes Kormány mérsékelt tagjai felvetették, hogy megol-
dás lenne a cári család külföldre engedése. Az egyetlen lehetőség *V.*
György angol király lehetett volna, aki azonban nem kívánta ezt meg-
tenni unokatestvérének, ugyanis nem támogatta volna a brit közvéle-
mény, és félt, hogy az orosz cári család befogadása diszkreditálná a
monarchiát a brit munkások szemében, ezért elutasította a kérést. A
család továbbra is házi őrizetben maradt, és folyamatosan érzékeltet-
ték velük, hogy nem kívánatosak az országban. Amikor Miklós a lá-
nyaival biciklizett a palota parkjában, az őket őrző katonák azzal szó-
rakoztatták magukat, hogy a puskájuk szuronyát a bicikli küllői közé

⁷ HELLER – NYEKRICHS, 2003. 24.

⁸ LUC, 2009. 106-108.

dugták, s nevettek, mikor a rajta ülő elesett. Ezt a megaláztatást Miklós és a lányai szótlanul túrték.⁹ Augusztus 6-án átszállították őket a szibériai Tobolszkba, ahová a családdal együtt tartott *Alekszej Trupp*, Miklós inasa, *Anna Gyemidova*, Alekszandra szobalánya, *Botkin doktor* és a cári család szakácsa, *Haritonov* is. Tobolszkban az egykori kormányzói palotát utalták ki a cári családnak. Tobolszkban a cári család, a körülményekhez képest, mondhatni jól élt. Sétálhattak, kijárhattak a helyi színházba. A cárné rendszeresen küldött élelmiszercsomagot egykori udvarhölgyének és egyben legjobb barátnőjének, *Anna Virubovának*. Alekszandra cárné egyik személyes problémája az elhízás volt. Ezért levélben megírta Virubovának, hogy fogyókúrázni kezdett, és az étkezésnél „a húslevesből csak a zöldséget eszi meg”.¹⁰ Miklós cár rengeteget olvasott, kiskorától kezdve imádta a történelmet. A fogásban például elolvasta *Uszpenszkij* Bizánc történetéről szóló könyvét. Emellett szabad idejében - az most rendelkezésére állt bőven - fát vágott.

1917 októberében a *Vlagyimir Iljics Lenin* vezette bolsevikok forradalom útján átvették a hatalmat az Ideiglenes Kormánytól. Az Oroszország számára jelentős lépést, az I. világháborúból való kilépést a bolsevik kormány érte el, ugyanis 1918. március 3-án aláírta a *breszt-litovszki békét*. A bolsevikokat kezdetben nem érdekelte a cári család, ugyanis volt náluk nagyobb problémájuk is. Ekkor kezdődött meg a polgárháború a *fehérek* (mensevikek, a cárhoz hű személyek) és a *vörösök* (bolsevikok) között. A bolsevik kormánynak csak akkor szűrt szemet a cári család, amikor a fehér hadsereg szinte teljes egészében elfoglalta Szibériát. A bolsevikokban felmerült az a gondolat, hogy ha a fehérek elfoglalják Tobolszket, kiszabadítják a cári családot, és visszaállítják a Monarchiát. Innentől kezdve vált a család a bolsevikok számára potenciális veszélyforrássá. Ennek elkerülése végett, a cári családot 1918. április 18-án elszállították Tobolszkból Moszkva felé, hogy népbíróóság elé állítsák őket. Útközben az *Urali Területi Szovjet*¹¹ feltartóztatta őket, ezért Jekatyerinburgba szállították őket, ahol egy helyi

⁹ NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002. 330.

¹⁰ ARANY-NÉMETHI, 2008. 64.

¹¹ Az *Urali Területi Szovjet* elnöke, *Saja Iszaakovics Goloscsookin*, a végrehajtó bizottság elnöke, *Jankel Izidorovics* (álnéven: Beloborodov), a végrehajtó bizottság tagja és egyben a Jekatyerinburgi Cseka helyi főnöke pedig *Jakov Haimovics Jurovszkij*.

kereskedő villájában, a kétszintes *Ipatyev-házban* szállásolták el őket.¹² A cári család három hónapot töltött itt teljes elszigeteltségben, őrzésüket helyi gyári munkásokra bízta. Az elszigeteltséget egy 3 méter magas kőfal biztosította, mely az Ipatyev-házat vette körbe.¹³ Jekatyerinburgban a cári család életkörülményei látványosan rosszabbak voltak, mint a tobolszkiak. 1918. május 9-én *Szverdlov* a Népbiztosok Tanácsában közölte a tanácsstagokkal, hogy a cári család új szálláshelyén szigorításokat vezettek be. A családnak tilos volt a helyi lakossággal kapcsolatba lépni, ékszereiket elkobozták tőlük, és kis élelmiszer-fejadagot kaptak. Csökkentették a személyzetük létszámát. Csupán egy-egy orvos, szobalány, fiatal kukta, szakács és egy matróz maradhatott velük. Rövid időn belül azonban a kuktát, *Szednyevet* és a matrózt elküldték. A matrózt csupán azért küldték el, mert összebarátkozott *Alekszej cáreviccsel*. Később azonban a kuktát is és a matrózt is kivégezték a titoktartás miatt.¹⁴

A családtagok minden reggel 20 percet sétálhattak a kertben, szigorú őrizet mellett. Miklós a Bibliát olvasgatta, és természetéhez híven nyugodt maradt, mert biztosra vette, hogy pár hét múlva kiszabadítják őt és a családját. Alekszandra cárné azonban ideges volt. A lányok, *Olga, Tatyjana, Marija és Anasztázia*, apjukhoz hasonlóan nyugodtan viselkedtek, de mivel féltették Alekszejt, valamelyikük mindig mellette maradt.¹⁵

A cári család kivégzése

A család sorsa akkor fordult rosszra, amikor az őket őrző munkások helyét július 4-én átvette a *Cseka*, a bolsevik kormány politikai rendőrsége, *Jakov Haimovics Jurovskij* órásmester vezetés alatt. A *Cseka* egyik tisztje, *Pjotr Zaharovics Jermakov* kilencéves szibériai fogságból tért vissza, így rendkívüli gyűlölet, mély megvetés élt benne a cárizmus és az uralkodócsalád iránt.¹⁶ Júniusban a fehér hadsereg tudomást szerzett arról, hogy a cári családot Jekatyerinburgban tartják fogságban, ezért offenzívát indított a kiszabadításukra, és júniusban körülrzárták

¹² NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002. 331.

¹³ NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002. 331.

¹⁴ ARANY – NÉMETH, 2008. 64-65.

¹⁵ ARANY – NÉMETH, 2008. 65.

¹⁶ ARANY – NÉMETH, 2008. 65.

a várost. A bolsevikok ennek elkerülése végett, tragikus lépésre szánták el magukat. Parancs érkezett Moszkvából, melynek értelmében a jakatyerinburgi munkás-, paraszt- és katonatanácsnak likvidálnia kell a cári családot „a megelőzés kényszeréből”.¹⁷ A parancsot maga Lenin és Szverdlov adta ki.¹⁸

A család likvidálására Jurovskij egy 12 főből álló kivégzőosztagot válogatott össze. A kivégzőosztag tagjait¹⁹ tekintve elmondható, hogy főleg *cseskisták* és hadifoglyok voltak. A kivégzőosztagot Nagant-revolverekkel fegyverezték fel. Jurovskij maga pedig egy Colt és egy Mauser pisztolyt vett magához.²⁰ Az osztag tagjai előzetesen egyeztettek arról, hogy ki kit fog lelőni. II. Miklóst és Alekszej cárevicset Jurovskij kívánta likvidálni, s az osztag többi tagja csak akkor lő, ha ő végzett áldozataival. A cárné, Botkin doktor, Trupp komornyik és Haritonov szakács likvidálását Jermakov, a négy nagyhercegnő és Gyemidova komorna likvidálását Szergej Vaganov vállalta.

A július 16-ról 17-re virradó éjszaka felébresztették a családot és a számúzetésbe velük tartó személyzetet, s megparancsolták nekik, hogy vonuljanak le a pincébe. *Jurovskij* azt mondta nekik, hogy „Zavargás van a városban, ezért elkerülhetetlenné vált, hogy a családot leköltöztessük a földszintre...”²¹ A család beleegyezett és elindult az alagsor felé, a pincébe. Az alagsorban Jurovskij azt mondta nekik, hogy fényképet kell csinálni a családról, mert Moszkvában aggódnak, hogy megszöktették őket. A pincébe belépve gyanússá vált, hogy csak 3 szék volt a szobában, Alekszandra cárné ezt szóvá is tette, és további székeket követelt. A 3 széken Miklós cár, Alekszandra cárné és a szülei között Alekszej cárevics foglalt helyet. A nagyhercegnők a szülei mögött álltak. Botkin doktor a cárevics mögé állt, a személyzet többi tagja pedig a helyiség jobb és bal sarkában állt meg.

A fényképész és a további székek helyett ekkor az a tizenkét fel-fegyverzett férfi lépett be az ajtón, akiket Jurovskij válogatott össze.

¹⁷ ARANY - NÉMETH, 2008. 65.

¹⁸ HERESCH, 1995. 315-339.

¹⁹ A kivégzőosztag tagjainak névsora: Jakov Haimovics Jurovskij, Pjotr Zaharovics Jermakov, Horvát Lajos, Fischer Anselm, Edelstein Isidor, Fekete Emil, Nagy Imre*, Grünfeld Viktor, Verházy András, Szergej Vaganov, Pavel Medvegyev és Nyikulin. (* Nem azonos a későbbi magyar miniszterelnökkel) ARANY-NÉMETH, 2008. 67.

²⁰ ARANY-NÉMETH, 2008. 67. 65-66.

²¹ MASSIE, 2016. 11.

Jurovskij felolvasta a halálos ítéletet, és a kivégző osztag azonnal tüzet nyitott. Jurovskij a cárt és a fiát személyesen lőtte le, a cárné és a személyzet azonnal meghalt, de a lányokat puszkaszuronnyal döfték le, mert a golyók lepattogtak róluk. Ennek oka az volt, hogy a magukkal hozott párnákat maguk elé tartották, ám azokban toll helyett, a korábban belevarrt ékszereik voltak.²² Még a cárevics kutyáját, *Joy*-t is agyonverték.²³

A bestiális módon kivégzett család földi maradványait teherautóra tették, és egy Jekatyerinburgtól 18 km-re lévő bányában kívánták eltüntetni. Mire a kiszemelt helyszínre értek, már hajnalodott, így a következő éjjelre halasztották a holttestek elhamvasztását. A testeket benzines hordók mögé rejtették, és a helyszínre rendelt katonák őrizték a tetemeket, kordont vonva köréjük. Néhány katona árulása miatt Jurovskij elrendelte a holttestek elszállítását egy másik közeli bányába. A sors fintora, hogy a teherautó útközben lerobbant, ezért egy közeli erdőben ásták el a tetemeket. Előtte azonban meggyalázták őket. A cári testeket feldarabolták, a jekatyerinburgi patikából szerzett sósavval leöntötték, majd pedig benzinnel locsolták le. Ezen tettek nyilvánvaló szándéka, hogy a cári család maradványait ne tudják beazonosítani, ha valaki megtalálná őket.²⁴

Így ért véget II. Miklós cár és családja nehézségekkel kiköveezett hosszú útja 1918. július 16-17-én éjjel. Azonban a cári család kivégzésével egy időben a bolsevikok megkezdték a Romanov nagyhercegek likvidálását is. 1918 júniusában-júliusában Permben meggyilkolták II. Miklós öccsét, Mihályt, akinek javára bátyja lemondott az orosz trónról. Alapjévszkbén brutális módon gyilkolták meg a cár több unokatestvérét és sógornőjét, Péterváron nagybátyjait ölték meg. A vérengzéseknek összesen 17 Romanov áldozata volt a cári család tagjain kívül.²⁵

Lehull a lepel

1918 nyarán a Szverdlov vezette Összoroszországi Végrehajtó Bizottság elismerte a cár kivégzését, mert azt remélték, hogy a hír hallatán a fehér hadsereg által szított ellenforradalom összeomlik. A beismert

²² ARANY-NÉMETH, 2008. 60-71.

²³ ARANY-NÉMETH, 2008. 65-66.

²⁴ BEBESI, 2017. 142.

²⁵ ARANY-NÉMETH, 2008. 66.

vallomás azonban csak a cárra vonatkozott, a család többi tagjáról azt állították, hogy életben vannak. Különböző változatok szerint: a család száműzetésben van Grúziában; ismeretlen helyen egy apácakolostorban vannak; Ceylonra vitték őket, illetve elhajóztak a Fehér-tengeren. Ezen állítások mellett a szovjet kormány 6 évig kiállt.²⁶

A gyilkosságot követő negyedik nap a fehér hadsereg elfoglalta Jekatyerinburgot. A fehérek főparancsnoka, *Kolcsak admirális* egyik tábornokát, *Diterichs Michail Konst* tábornokot bízta meg egy vizsgáló bizottság azonnali felállításával. A szovjetek magyarázkodása nem győzte meg a cári család Nyugat-Európába menekült tagjait, s a monarchisták nemzetközi botrányt kavartak az ügyből. A cári család felkérte *Nyikolaj Alekszejevics Szokolov* vizsgálóbíró, hogy egy független vizsgálat során derítse ki, mi történt valójában a cárral és családjával. 1924-ben Szokolov megérkezett a Szovjetunióba, s megkezdte a vizsgálatokat. Kikérdezte a szemtanúkat és a kivégzőosztag tagjait, minden információt dokumentált. A birtokába jutott információk felhasználásával átkutatta a gyilkossági és a feltételezett temetési helyszínt. A helyszínek átvizsgálásakor csekély számú, de jelentős bizonyítékokat, még hozzá emberi maradványokat talált. Megtalálta a cárné egyik ujját, Botkin doktor műfogsorát, továbbá kisebb maradványokat és egy földdel kevert zsíros anyagot, ami valószínűleg emberi zsírréteg volt, amely a tetemek elégetésekor került a földbe. Ebből arra következtetett, hogy a családtagokat feldarabolták, savval leöntötték és elégették. A megtalált maradványokat egy kis dobozban magával vitte.²⁷

Ugyanebben az évben, 1924-ben könyvet adott ki *A cári család meggyilkolása* címmel. Könyvében bizonyítást nyert, hogy nem csak a cárt, hanem az egész családját, illetve a személyzetet is kivégezték. Szokolov eredményei és következtetései felkavarták Nyugat-Európát. A cár édesanyja, *Marija Fjodorovna anyacárné* 1928-as haláláig bízott abban, hogy fia, Miklós és annak családja életben van. Az anyacárné emiatt nem is fogadta Szokolovot, így ez a kutatás ezzel véget ért. Azonban az anyacárné az 1920-as években hatalmas összegeket költött arra, hogy megtalálja szeretteit. Számos nő vallotta magát ekkoriban Anasztázia nagyhercegnőnek. Azt állították, hogy sikerült megmene-

²⁶ ARANY-NÉMETH, 2008. 67.

²⁷ ARANY-NÉMETH, 2008. 67.

külni a kivégzés elől. Az egyik legismertebb „Anasztázia nagyhercegnő” *Anna Anderson* volt. Anna Anderson és Anasztázia nagyhercegnő kora nagyjából megegyezett, sőt egy a lábán lévő deformáció, valamint a fülének vonalai is megegyeztek a nagyhercegnőével. Sőt, ami leginkább zavarba ejtő, hogy Anderson rendkívül részletesen ismerte a Romanov-család magánügyeit. Marija Fjodorovna anyacárné és a család többi tagja azonban nem fogadta el őt. Az anyacárné nem is kívánt találkozni vele, ugyanis úgy tartotta, hogy Andersont is csak a Romanovok hatalmas vagyona érdekli.²⁸ Anderson 1984-es haláláig kitartott állítása mellett, de 1992-ben DNS-vizsgálat alapján kimutatták, hogy nem álltak rokonságban. A DNS-mintát Fülöp edinburgh-i hercegtől, II. Erzsébet brit királynő férjétől vették, akinek édesanyja Anasztázia nagyhercegnő elsőfokú unokatestvére volt.²⁹

A következő kutatás az 1970-es években történt. A Szovjetunióban az 1970-es években a kormány lezárta a Romanovok ügyét, melynek bolygatása vagy csupán az ügy említése is veszélyes volt. A *Leonyid Brezsnyev* vezette szovjet kormány 1977-ben leromboltatta Jekatyerinburgban (szovjet néven Szverdlovszk) az Ipatyev-házat. Az ügy lezárása után két amatőr történész, *Alekszandr Avdonyin* geológus és *Geli Ryabov* filmes úgy gondolta, hogy nem dolgozták fel teljes egészében a cári család ügyét. Nyomozásba kezdtek, s 1978-ban felkeresték Jurovszkij legidősebb fiát, aki átadta nekik az apja által, az Összoroszági Végrehajtó Bizottság számára írt, 60 évvel korábbi esetről szóló titkos jelentését. A jelentésből kiderül, hogy a tetemek nem semmisültek meg teljesen, ahogy korábban Szokolov is képzelte. Továbbá megtudható a jelentésből, hogy Jurovszkij rájött arra, hogy katonái elárulták a cári család sírhelyét. Ezért 1918. július 19-én teherautóra rakták a testeket, és elindultak egy másik, a kiszemelt bányától nem messze lévő másikba. A teherautó az úton lerobbant, ezért a testeket gyorsan elhantolták. Jurovszkij jelentéséből tudjuk, hogy csak két tetemet égetett el, a többit - egész pontosan kilencet - közös sírba tették és sósavval öntötték le.³⁰ Ezen felül a legfontosabb, hogy Jurovszkij pontos feljegyzést készített a helyszínről. Ennek köszönhetően 1979

²⁸ A Romanov-család a világ leggazdagabb emberi közé tartoztak. A New York Times szerint a vagyonuk az 1914. évi értéken számolva 30 milliárd dollár értékű volt. ARANY-NÉMETH, 2008. 69.

²⁹ *A királynő férjének DNS-e kellett.*

³⁰ ARANY-NÉMETH, 2008. 68.

tavaszán Avdonyin és Ryabov néhány hét kutatás után megtalálták a helyszínt, és megtalálták a maradványokat is. Az első egy golyó ütötte koponya volt, melynek alsó állkapcsa tele volt aranyfogakkal. A két lelkes kutató három darab koponyát vitt magával, melyeket titokban meg akartak vizsgáltatni egy igazságügyi orvos szakértővel, de nem volt senki, aki elvállalta volna a szakvélemény kiadását. A lebukás veszélye miatt úgy döntöttek, hogy visszaviszik a három koponyát a helyszínre. Majd csak az 1980-as évek második felében, a gorbacsovi glasznoszty és peresztrojka idején került újra szóba a téma, amikor Ryabov egy nyugati újságírónak elmesélte, hogy ő és társa megtalálták a csontokat. Ryabov azonban kikötötte, hogy csak abban az esetben árulja el a helyszínt, ha garanciát kap a Romanov-család tagjainak pravoszláv egyházi szertartás keretében történő nyugalomra helyezésére. Végül a rendszerváltás után, 1991-ben *Borisz Jelcin* orosz elnök Jekatyerinburgba küldött egy csapat régészt, akik megtalálták a cári család maradványait, immár sokadszorra. A maradványokat egy közeli laboratóriumba vitték, ahol a csontvázak rekonstrukciója után kiderült, hogy a 11 helyett csak 9 csontvázat találtak meg.³¹ Egy orosz igazságügyi antropológus, *Szergej Abramov*, a családtagok arcáról készült fényképek és a koponyák formáinak számítógépes programmal történő összevetésével rekonstruálta az arcvonásokat. Az így megkapott eredményekből megtudhatjuk, hogy a Jurovskij által is megemléltett két elégetett hiányzó holttest nem más, mint Marija nagyhercegnő és Alekszej cárevics holtteste, melyeket ekkor még nem találtak meg. Marija és Alekszej csontjai 2007 augusztusában kerültek elő, s így a hiányzó két csontváz megkerülésével, teljessé vált a cári család.³²

Az 1980-as évek elején a külföldi orosz ortodox egyházakban felmerült, hogy az utolsó cár és családja végtisztességet kapjon. 1981-ben mártírnak nyilvánították a cárt és családját. A cári család maradványait, kettő kivételével, 80 évvel a kivégzés után, 1998. július 17-én helyezték örök nyugalomra, a cárok hagyományos temetkezési helyén, a szentpétervári Szent Péter és Szent Pál Székesegyházban. A rendszerváltás után, az emberekben feléledt a „cárkultusz”, és a nézeteik szerint, II. Miklós cár jó szándékú, de akaratgyenge ember volt. Az orosz ortodox egyház is ezen a véleményen volt, s 2000-ben a cárt és családját kanonizálta, szentté avatta.

³¹ ARANY-NÉMETH, 2008. 68.

³² *Valóban az utolsó cár gyermekeit találták meg.*

Az 1910-es évek végén külföldre menekült Romanov-családtagok is felszólaltak a cár és családja védelmében. 2005-ben a Spanyolországban élő *Marija Vlagyimirovna nagyhercegnő* kérvényt nyújtott be az egész Romanov-család nevében, hogy rehabilitálják II. Miklós cárt és családját. 2007-ben ezt a kérvényt azonban a moszkvai városi bíróság elutasította, arra hivatkozva, hogy a cár és családja nem rehabilitálható, mivel nem politikai megtorlás (represszió) áldozatai voltak. *German Lukjanov*, a Romanov-család ügyvédje azonban fellebbezett a bíróságon.³³ *German Lukjanov* érvelése szerint: „*represszió*nak az állami, illetve végrehajtott hatalommal felruházott szervek által szociális-, vallási- vagy osztályalapon hozott kényszerítő, jogokat és szabadságot korlátozó intézkedések tekintendők, éppen ilyenek áldozatává vált a cár és családja, és a törvény szerint a rehabilitáció a repressziók minden áldozatának jár”.³⁴

2008-ban végül a Romanov-család sikerrel járt és elérték, hogy a legfelsőbb bíróság jogtiprás áldozatának ismerte el II. Miklóst és családját, valamint elérték, hogy rehabilitálták a cári családot.³⁵

Utószó

II. Miklóst és családját megpróbáltatások után, bírói ítélet nélkül végezték ki 1918 júliusában. A Nyugat-Európába emigráló Romanov-család, legfőképpen *Marija Fjodorovna anyacárné* bízott abban, hogy fia és annak családja életben van. Ám, miután a család által felkért *Nyikolaj Szokolov* vizsgálóbíró bizonyítékokat tudott felmutatni a tragédiáról, minden reményük szertefoszlott. Egyedül az anyacárné bízott abban, hogy ez mind hazugság, s élete végéig kitartott amellett, hogy fia és családja életben van valahol. A kutatások eredményeiből ma azonban már tudjuk, hogy a cárt és teljes családját, valamint a család személyzetét 1918. július 17-ére virradóra a bolsevikok kivégezték. A cári család kivégzésével azonban nem halt ki a Romanov-dinasztia. A Romanov-család az emigráció után Nyugat-Európában, legfőképp Spanyolországban, illetve az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, s máig gyarapítják a dinasztia tagjainak sorát.

³³ Egy orosz bíróság elutasította II. Miklós cár rehabilitálását.

³⁴ Rehabilitálták II. Miklós cárt és családját.

³⁵ ARANY-NÉMETH, 2008. 68.

Bibliográfia**Szakirodalom**

BEBESI, 2017 = BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikai és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon Kiadó – PTE BTK TTI MOSZT, Pécs, 2017.

HELLER–NYEKRICS, 2003 = HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr: *Orosz történelem I-II*. II. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

HERESCH, 1995 = HERESCH, Elisabeth: *II. Miklós - Gyávaság, hazugság, árulás - Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, 1995.

MASSIE, Robert K.: *A Romanovok. Az utolsó felvonás*. (ford. Szántai Zsolt) I. P. C. Könyvek Kft., Budapest, 2016.

NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica, Budapest, 2002.

LUC, 2009 = LUC, Mary: *A Romanovok utolsó napjai. Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája*. GABO, Budapest, 2009.

Tanulmányok

ARANY–NÉMETH, 2008 = ARANY Éva – NÉMETH István: *A Romanovok kivégzése*. Rubicon, 2008/7-8. 60-71.

BEBESI, 2015 = BEBESI György: *II. Miklós. Az utolsó Romanov*. Rubicon, 2015/12. 68-81.

Internetes források

A királynő férjének DNS-e kellett

http://24.hu/élet-stilus/2011/03/20/kiralyno_ferjenek_dns_e/

(Hozzáférés: 2017. június 20.)

Múlt-kor: *Valóban az utolsó cár gyermekeit találták meg*, 2008. április 14.

<http://mult-kor.hu/cikk.php?id=20339> (Hozzáférés: 2017. június 20.)

Múlt-kor: *Rehabilitálták II. Miklós cárt és családját*; 2008. október 2.

http://mult-kor.hu/20081002_rehabilitaltak_ii_miklos_cart_es_csaladjat (Hozzáférés: 2017. június 20.)

Origo: *Egy orosz bíróság elutasította II. Miklós cár rehabilitálását*; Harmath

József, 2007. május 11.

<http://www.origo.hu/nagyvilag/20070511egyorosz.html> (Hozzáférés: 2017. június 20.)

TURNÁR ERIK

**AMERIKAIK A LENGYEL ÉGBOLTON?
A KOŚCIUSZKO SZÁZAD AMERIKAI PILÓTÁI
A LENGYEL-SZOVJET HÁBORÚBAN**

A lengyel-szovjet háború a XX. század egyik legérdekesebb konfliktusa volt, mely meghatározta Kelet-Európa sorsát és útját az elkövetkező húsz évben. A háború egyben az 1914-ben elkezdődött nagy világháború záróakkordjának is tekinthető. 1918 novemberében hiába hallgattak el a fegyverek nyugaton, keleten a háború utolsó szakasza vette kezdetét, melynek végén megszületett Köztes-Európa, ez az új földrajzi és politikai térség, mely alapjaiban határozta meg az elkövetkező harminc évet az európai politikában. A háború végére újjászületett Lengyelország, a bolsevik forradalom exportálása megghiúsult és az antant berkein belül is megjelentek az első töréspontok. Sajnos a magyar történettudomány még nem dolgozta fel részletesen a témát, pedig sok figyelemreméltó történet fűződik hozzá.

Remek példa erre a 7. Kościuszko század. Fiatal, rátermett, kalandor amerikai pilóták története ez, mely jelentős hatást gyakorolt a háború kimenetelére, illetve érdekes, hogy a háború végén a légierő eredményeiből milyen következtetéseket (nem) vontak le Európában. Tanulmányomban szeretném felvillantani ezen történet fontosabb mozzanatait.

Háttér

Józef Piłsudski számára óriási feladat volt 1918 végén megszervezni a lengyel államot. Határai bizonytalanok voltak, a legaggasztóbb helyzet a nyugati és keleti határ mentén alakult ki, ezeken a helyeken a német és szovjet (ekkor még csak bolsevik erőket emlegetnek) csapatok jelenléte teljes bizonytalanságot eredményezett. A lengyel állam nem volt képes a hadsereget ellátni, felfegyverezni az újoncokat. A népesség sanyarú körülmények között élt, az élelemhiány mindennapos volt, a legyengült emberek között a betegségek óriási pusztítást végeztek. A legégetőbb problémát mégis a hadsereg hiányosságai jelentették, melyet megpróbáltak nyugati segítséggel orvosolni. 1919 fo-

lyamán állandó tárgyalások voltak Lengyelország és az antant képviselői között a Lengyelországba küldendő erőkről. Reguláris erőként egyedül a 80.000 fős,¹ Józef Haller vezette haderőt sikerült Franciaországból hazaszállítani, igaz, ez döntő fontosságú volt.²

Komoly tárgyalások folytak egy esetleges amerikai légió felállításáról és Lengyelországba történő szállításáról. A tárgyalások 1919 márciusában kezdődtek meg Tadeusz Rozwadowski tábornok kezdeményezésével. John Pershing tábornok, az Amerikai Expedíciós Erők parancsnoka pozitívan viszonyult a kérdéshez. A tárgyalások júliusig elhúzódtak, de ekkorra a szövetségesek véleménye Lengyelországról megváltozott.³

Április 21-ére a lengyel csapatok elfoglalták Wilnót (Vilnius), Pilsudski személyesen vonult be szeretett városába.⁴ Ugyanekkor a lengyel csapatok benyomultak Kelet-Galíciába, ami nagyon erős ellenállást váltott ki Clemenceau és Lloyd George részéről, sőt megfenyegették Pilsudskit a további támogatások esetleges megvonásával.⁵ Erre végül nem került sor, folytatódott Lengyelország támogatása. Figyelmet kapott a katonai támogatás mellett a lakosság ellátása is. Utóbbi orvoslására már működött Herbert Hoover, későbbi amerikai elnök vezetésével az Amerikai Ételmisszió, melynek lwówi tevékenysége jelentős hatást gyakorolt a század létrejöttére.⁶

A század megszervezése

A század megszervezése Merian C. Cooper százados nevéhez fűződik. Számára a lengyelbarátság családi hagyomány volt. Felmenője, John Cooper szállította hajója fedélzetére a halálosan sebesült Kazimierz Pulaskit 1779. október 9-én a savannah-i ütközet után, ahol meg is halt. Ez a családi hagyomány erősen hatott Merian Cooper mentalitására. Teljes értékű pilótává 1917 szeptemberében vált, egy évvel később pedig már bevetésen volt a nyugati fronton. Szeptember 26-án, egy bombázóküldetés során négy német gép támadta meg az egysé-

¹ Norman Davies ezzel szemben 50 ezer katonáról ír. – DAVIES, 2003. 41.

² CISEK, 2002. 6-7.

³ CISEK, 2002. 9-16.

⁴ DAVIES, 2003. 50.

⁵ WANDYCZ, 2018. 111.

⁶ GERSON, 1953. 108.

gét, a megfigyelőjét pedig eltalálták. Több találat okán a motor kigyulladt, Cooper ki akart ugrani a gépből, gondolván, hogy a megfigyelője halott. Amikor látta, hogy még életben van, visszaugrott a lángok közé és letette a gépet. Bár német fogságba került, társát megmentette, amiért a későbbiekben ki akarták tüntetni. A kitüntetést határozottan visszautasította, mivel a többiek sem kaptak. Ez a jellemesség egész életén át elkísérte.⁷

A kéthónapos német fogság alatt Wrocławba került, ahol megismerkedett orosz katonákkal, így általuk megismerte a bolsevik ideológiát és annak céljait. Ez meghatározta erős antibolsevik nézetét.⁸

Szabadulása után nem akart visszatérni az Államokba, inkább az Amerikai Ételmisszió szolgálatába állt. Lwówba került, majd a miszsió helyi vezetőjévé nevezték ki. Az itt elért sikereinek köszönhetően Varsóban is megismerték a nevét. Már itt felvette a kapcsolatot Rozwadowskival, és kérte felvételét a Lengyel Légierő soraiba 1919 márciusában. Ezzel egyidőben küldött egy levelet Pilsudskinak április 29-én. Rozwadowskit március 21-én kinevezték a párizsi lengyel katonai misszió vezetőjévé, ez megkönnyítette Cooper felvételét a lengyel hadsereg soraiba. A század megalakulására mégis a legnagyobb hatást Cooper Pilsudskinak írt levele gyakorolta. A levélből Cooper határozottsága, elhivatottsága mély benyomást tett Pilsudskira. Május elején megtörtént a találkozó Cooper és Pilsudski között, és döntés született a lengyel hadseregbe történő felvételéről. Már ekkor az volt a célja, hogy létrejöjjön egy teljes egység önkéntesekből. Júliusban tudott csak Párizsba menni az áthelyezés ügyében, majd augusztus 5-én el is bocsátották az Amerikai Expedíciós Erők kötelékéből. Párizsban Cooper már a megérkezésétől fogva elsődleges feladatának tartotta újabb pilóták keresését.⁹

Meg is találta az alkalmas jelöltet Cedric Fauntleroy őrnagy személyében, az egység későbbi parancsnokában. Remek pilóta volt, nagy tapasztalattal, ami megkönnyítette az újabb pilóták toborzását. Cooper és Fauntleroy ezek után kaptak is egy felkérést Rozwadowskitól augusztus 28-án új pilóták toborzására. A jelentkezőknél a tapasztalat és tudás mellett ugyanolyan fontos kitétel volt a céltudatos-

⁷ CISEK, 2002. 18-21.

⁸ CISEK, 2002. 21.

⁹ CISEK, 2002. 21-35.

ság és az elkötelezettség. Minden jelentkezésre jellemző volt a lengyelek iránti erős szimpátia, az erős bolsevikellenesség és a határtalan bátorság. Ezek a pilóták nem számíthattak sem magas fizetésre, sem nagy nyugati elismerésre. Mégis hajtotta őket egyfajta erős küldetés-tudat. Fauntleroy és Cooper erőfeszítése nem volt hiábavaló, hat kiváló pilóta jelentkezett önkéntesnek. Név szerint: George Crawford hadnagy, a század későbbi parancsnoka, Kenneth Shrewsbury hadnagy, Edward Corsi százados, Carl Clark hadnagy, Edwin Noble hadnagy és Arthur Kelly százados. Ők alkották a század magját, hozzájuk a század fennállása alatt többen is csatlakoztak, sőt lengyel pilóták is be voltak osztva az egységbe.¹⁰

Fontos volt, hogy ők nem mint külföldi expedíciós haderő kerültek bevetésre, hanem a lengyel hadsereg tagjaiként vették fel őket. Ugyanazok a jogok illették meg őket, mint minden lengyel tisztet, a fizetésük is ugyanaz volt. A század felfegyverzését és fenntartását a lengyel állam finanszírozta. Még az egyenruhájuk is lengyel volt. A századot Cooper és Fauntleroy közösen nevezték el Tadeusz Kościuszko, az amerikai függetlenségi háború legendás hőse után, ami még 1919-ben is motiválóan hatott számos amerikaiira.¹¹

A század megszervezésénél végül egy lengyel-amerikai egység mellett döntöttek, egy már meglévő század alapjain. A döntés a 7. századra esett, mely ekkor Lwów mellett állomásozott. A pilóták Lwówba indulása előtt még két pilóta jelentkezett az egységbe, név szerint Edmund Graves és Elliot Chess hadnagyok. A 7. század a Stefan Bastyr százados vezette 2. Légi Csoport részét képezte.¹²

A század felszereltsége

A lengyel haderő egészére jellemző volt végig a háború alatt a krónikus felszerelési hiány. Gyakran előfordult, hogy a katonák nem tudtak egymástól lőszert kérni, mert különböző kaliberű puskákat használtak.¹³

A légierőre ez hatványozottan igaz volt. Ebert Farman, a Lengyelországba rendelt katonai attasé is lesújtó véleménnyel volt róla eleinte.

¹⁰ CISEK, 2002. 35-38.

¹¹ CISEK, 2002. 42.

¹² CISEK, 2002. 56.

¹³ ZAMOYSKI, 2008. 22.

Eredetileg csak régi német és osztrák repülőkkal rendelkeztek.¹⁴ A német Albatros és Fokker repülőkön kívül voltak még francia és brit gépekkel is. A későbbiekben sikerült modern olasz Balilla és német A.E.G. típusokat beszerezni, ezzel pedig minőség terén abszolút előnyben voltak a szovjetekkel szemben.¹⁵

A repülőgépek fő fegyverzete a géppuska volt, ami a régi Albatros típusú gépeken nem az optimális helyen helyezkedett el, így kezelésük nehézkes volt. Bombázásra a gépek egyszerre 100 kg bombaterhet tudtak magukkal vinni. Ezek a bombák ekkor még meglehetősen kicsik voltak, a nagyobbak is 12 kg-osak. A legkedveltebbek a 2,5 kg-os bombák voltak. Ekkor a bombázás még nagyrészt kézzel történt, a bombákat a pilóták a fülkéből dobálták ki.¹⁶ Felszereltségében és személyi állományában a Kościuszko század Farman szerint a lengyel légierő viszonyai között igencsak jó állapotban volt.¹⁷

A század tevékenysége a kijevi hadjáratig

A század a Lwów melletti Lewandówka reptérre került, melyet még a k.u.k. erők számára építettek 1915-ben. A századnál szolgáló lengyel pilóták a lehető legvegyesebb társaságot alkották. Ketten, Jerzy Weber és Ludwik Idzikowski a cári orosz légierőnél szolgáltak, Aleksander Senkowski az osztrák-magyar légierőt erősítette, míg a század volt vezetője, Ludomił Rayski a török légierő pilótája volt. Ezek a pilóták továbbra is a századot erősítették, ezt megkönnyítette, hogy szinte mind beszéltek angolul.¹⁸

A pilóták októberben érkeztek meg Lwówba, de már november 22-én megtörtént az első tragédia. A Lwów felszabadításának első évfordulóján rendezett parádén Graves repülőgépe a Potocki Palotának csapódott, a pilóta pedig azonnal meghalt. A tragédia mélyen megrázta a lakosságot, Fauntlerynak viszont új pilótát kellett kerítenie. Meg is találta Harmon Rorison százados személyében, aki a későbbiekben nagyon fontos tagjává vált a századnak. Ezt követően a pilóták csak keveset tudtak repülni a rossz időjárás és a front inaktivitása miatt.¹⁹

¹⁴ CISEK, 2002. 56-57.

¹⁵ DAVIES, 2003. 128.

¹⁶ CISEK, 2002. 79.

¹⁷ CISEK, 2002. 78.

¹⁸ CISEK, 2002. 58-59.

¹⁹ CISEK, 2002. 67-71.

Az első érintkezés az ellenséggel 1920. március 5-én történt, Rorison Wolpyniec felé haladva vett észre egy nagyobb szovjet csapatösszevonást egy vasútállomás térségében. Néhány 12 kg-os bombával gyakorlatilag megbénította az egész ezredet, mint kiderült, súlyos veszteségeket okozott a gyalogságnak, lovasságnak, tüzérségnek egyaránt.²⁰

Márciusban további felderítő bevetéseket teljesítettek, és számos esetben zavartak meg ellenséges menetoszlopokat. Március 27-én a század megkapta az új parancsot, át kell költözni Polonne repterére, ami április 8-ra teljesen elkészült. Innentől mindenki számára egyértelmű volt, hogy hamarosan megindul a Kijev elleni offenzíva. A hadjárat megindításáig a pilóták több bevetésen is részt vettek, elsősorban Czudnów felett, ahol nagyobb szovjet erők voltak jelen. Ezek a támadások jelentősek voltak, elég nagy erőket tudtak összezavarni, folyamatosan késleltetni tudták a felvonulásukat.²¹

A kijevi hadjárat

A hadjárat szerencsés körülmények között indult el. Mikor április 25-én Pilsudski megindította a támadást, az ukrainai szovjet erőket zenedülés gyengítette, ráadásul a hátukban fehér partizánok (eredetileg Gyenyikin katonái) tevékenykedtek. Május 7-én a lengyel csapatok bevonulhattak Kijevbe.²²

A hadjárat megindulásakor csak négy bevethető pilótája volt a századnak, a többiek Fauntleroy vezetésével Varsóba mentek az új repülőgépek átvételére. Április 24-től folyamatosak voltak a felderítő bevetések, ezek alatt folyamatosan támadták a vasútvonalakat. Miropolnál lengyel és szovjet lovasok csaptak össze, itt a század még közeli légi támogatást is nyújtott. Újabb veszteség érte őket 26-án. Noble a Berdyczew mellett állomásozó páncélvonatot támadta, amikor a jobb könyökét szétroncsolta egy „dum-dum” expanzív lövedék. Hamarosan Varsóba szállították, majd Párizsba. A karját sikerült megmenteni, de többé nem tudta mozgatni a könyökét. Ez volt a század első harci vesztesége.²³

²⁰ CISEK, 2002. 80.

²¹ CISEK, 2002. 81-83.

²² DAVIES, 2003. 108-109.

²³ CISEK, 2002. 96-102.

Május folyamán tovább folytak a támadások, eleinte a berdyczewi vasútállomásra koncentrálnak, majd május 14-én a század átköltözött a Biała Cerkiew melletti reptérre, nem messze délre Kijevtől. Május 10-én egy sikeres támadás során még egy ellenséges monitort is sikerült megsemmisíteni. 25-én Humań mellett (Kijevtől messze délre) egy kb. 6.000 lovasból álló egységet fedeztek fel. Ekkora lovashadsereg a térségben egyedül Szemjon Bugyonnij 1. lovashadserege lehetett, a rettetett Konarmija.²⁴

Bugyonnij támadása csak június 5-én indult meg, átütő sikerrel. Sikerült áttörnie a lengyel vonalakat, innentől pedig folyamatosak voltak a rajtaütések Kelet-Galíciában. A lengyelek leghatékonyabb fegyverével viszont nem tudtak mit kezdeni, a repülőgépek támadásait nem tudták kivédeni. Iszaak Babel, aki megírta a Konarmija történetét, folyamatosan felemlegette a lengyel repülőgépeket, elsősorban az amerikai pilóták hatékony és gyilkos támadásait.²⁵

A Kościuszko század pilótáinak innentől fogva a legfontosabb feladata a Konarmija mozgásának felderítése és sorainak folyamatos szétzilálása volt. Biała Cerkiew repülőterét az ellenség közeli betörései miatt ki kellett üríteni. A század Koziatyń mellé települt, itt a 9. század pilótáival osztoztak a reptéren. A pilóták támadásai olyan hatékonyak voltak, hogy ideiglenesen meg tudták bénítani az előrenyomulást. Ennek ellenére a levegőből nem lehetett megnyerni az ütközeteket, Bugyonnij lovasai folyamatosan szorították vissza a lengyel csapatokat. Június 7-én a századnak át kellett települni Nowogród Wolyński reptérére, majd a hónap végén ismét Lewandówka reptéren voltak. A századot újabb csapások érték júliusban. Cooper 13-án indult bevetésre, de nem tért vissza. Kelly 15-én a hatékony légharítás miatt lezuhant és azonnal meghalt.²⁶

Coopert halottnak nyilvánították. Lezuhanása után elveszítette eszméletét, és mire felébredt, szovjet lovasok fogták körül. Ekkor az összeégett kezei mentették meg az életét. A polgárháború alatt szokás volt a szovjeteknél, hogy a foglyok kezeinek állapota alapján állapították meg, hogy ki a „burzsoá és a nép ellensége”. Coopert a 6. hadosztály parancsnokságára szállították, ahol a parancsnok, a későbbi marsall, Tyimosenko hallgatta ki. Próbálta rávenni, hogy legyen a szovjet

²⁴ CISEK, 2002. 104-114.

²⁵ DAVIES, 2003. 124-129.

²⁶ CISEK, 2002. 116-128.

légierő tanácsadója, de visszautasította, szökési kísérlete után tíz hónapig Moszkvában raboskodott különböző fogházakban. Az utolsóból sikerült megszöknie 1921 márciusában két lengyel tiszt segítségével, majd áprilisban sikerült elérnie a lett határt. Május 3-án érkezett meg Varsóba Rigán keresztül. Ekkorra a harcok már véget értek, és aláírták a rigai békét. Cooper rabsága alatt a század megvívta legnagyobb harcait Lwów védelmében.²⁷

Lwów védelmében

Míg Tuhacsevszkij csapatai Varsót fenyegették, Bugyonnij Lwów elfoglalására készült. A város elvesztése tragédia lett volna, mivel a Kornarmija délnyugat felől támadhatta volna Varsót. Ebből kifolyólag augusztus első heteiben stratégiai szerep hárult a pilótákra. Augusztus 9-én Fauntleroyt kinevezték a Déli Front teljes légierőjének parancsnokává, a 7. század vezetését pedig Crawford vette át. Ezekben a napokban a pilóták naponta akár hat-hét bevetést is teljesítettek. Ezek hatása megkérdőjelezhetetlen volt. Folyamatos támadásaikkal teljesen összezavarták az ellenséges alakulatokat és nagyon súlyos veszteségeket okoztak. Augusztus 16-17-én a század pilótái egyedül képesek voltak Bugyonnij 6. hadosztályát megállítani, ami óriási teljesítmény egy tucat repülőtől.²⁸ Augusztus 27-én Bugyonnij lovasait Zamośnál (a lengyel történetírásban komaróvi csataként hivatkoznak rá) megverték a Sikorski tábornok parancsnoksága alatt álló lengyel csapatok. Bugyonnij katonái végleg kifulladtak, ő pedig kénytelen volt visszavonni csapatait. Lwów megmenekült.²⁹

A háború után

Ezzel a győzelemmel a század eredeti formájában megszűnt. A 7. század fennmaradt, de megálmodói nélkül. Az amerikai pilóták közül, miután lejárt a szerződésük, többen szívesen maradtak volna még, de a győztes lengyel állam szűkös bevételeit az ország újjáépítésére kellett fordítani.

A század vezetését Jerzy Weber vette át. 1925-ben 121., 1928-ban pedig 111. vadászszázadra nevezték át. A század eredeti logóját nem

²⁷ CISEK, 2002. 166-171.

²⁸ CISEK, 2002. 140-153.

²⁹ GOSZTONYI, 1993. 64-65.

változtatták meg, amit még Elliot Chess készített. A lengyel és amerikai pilóták továbbra is kapcsolatban maradtak, többször találkoztak egymással. 1939-ben többen próbáltak újra lengyel uniformist húzni, mint például Fauntleroy, immár ezredesként. 1939 nyarán kérte, hogy újból szolgálatba állhasson. A háború kitörése ezt megakadályozta. A századot Lengyelország veresége után lengyel emigráns pilóták újjászervezték, és először Franciaországban, majd Angliában vették fel a harcot a németekkel. Itt átnevezték 303. Tadeusz Kościuszko századra. Részt vettek az Overlord hadműveletben, a V-1 és V-2 rakéták elfogásában, utolsó bevetésükön pedig bombázókat kísérték Berchtesgadenbe, Hitler Sasfészkébe. A századot 1946. december 9-én oszlatták fel, az új Lengyelország szovjet fennhatóság alatt nem engedhette meg magának egy ilyen múltú egység létezését.³⁰

Szolgálatukért több amerikai pilóta megkapta a legmagasabb kitüntetést, a *Virtuti Militari*t. Név szerint: Fauntleroy, Cooper, Crawford, Corsi, Clark, Rorison, Chess, Noble és Shrewsbury.³¹ Cooper karrierje igen érdekes. 1933-ban leforgatta a nagy sikerű *King Kong* filmet, a 2. világháború alatt pedig Kínában az Amerikai Fegyveres Erők vezérkari főnöke volt.³²

A repülőcsapatok értékelése

A háború végére a légierő kivívta mind a lengyelek, mind az ellenség elismerését. Piłsudski marsall is leírja, hogy Lwów megmentésében a gyalogság és a lovasság mellett nagyon erős repülőcsapatok működtek közre.³³ Még Tuhacsevszkij is megemlíti, hogy Bugyonnij csapatait nagy repülőkötelékek segítségével morzsolták fel.³⁴

Minden eredményük ellenére a repülők bevetéséből ugyanolyan kevés következtetést vontak le, mint a háború egészéből. Lengyelországon kívül csak az Egyesült Államokban elemezték a történeteket, mivel a harci körülmények nagyon hasonlítottak a mexikói harcokra. Farman szerint ezért nagyobb hangsúlyt kellett volna fektetni az alacsony magasságban végrehajtott légitámadásokra. Charles E. Hayes

³⁰ CISEK, 2002. 183-186.

³¹ CISEK, 2002. 200-208.

³² CISEK, 2002. 189-190.

³³ PIŁSUDSKI, 1972. 260.

³⁴ TUHACSEVSZKIJ, 1975. 118.

hadnagy csak rövid ideig volt tagja a századnak, szerinte a repülőcsapatok itt sokkal fontosabbak voltak, mint a nyugati fronton. Európa más részein az első világháborús tapasztalatokból kiindulva nem vizsgálták meg a harcokat.³⁵

Radcliffe brit tábornok szerint a mozgékonyság csak a lengyel-szovjet háború „középkori” körülményei miatt vált jelentőssé. Weygand, Varsóba kirendelt francia tábornok szerint a lengyelek a győzelemért „minden szabályt megszegtek”.³⁶ Messzemenő következtetéseket csak De Gaulle, Sikorski és Tuhacsevszkij vont le, de ők a kor katonai gondolkodásának a perifériáján mozogtak, elméleteiket nem tudták átültetni a gyakorlatba. Csak 1939-ben derült ki, mennyire igazuk volt.³⁷

Bibliográfia

Visszaemlékezések

PIŁSUDSKI, 1972 = PIŁSUDSKI, Józef: *Year 1920*. Piłsudski Institute of America. New York, 1972.

TUHACSEVSZKIJ, 1975 = TUHACSEVSZKIJ, Mihail: *Válogatott művei*. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 1975.

Szakirodalom

CISEK, 2002 = CISEK, Janusz: *Kościuszko, We Are Here! American Pilots of the Kościuszko Squadron in Defense of Poland, 1919-1921*. McFarland & Company Inc., Publishers. Jefferson, North Carolina, 2002.

DAVIES, 2003 = DAVIES, Norman: *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919-1920 and 'the miracle on the Vistula'*. Pimlico. London, 2003.

GERSON, 1953 = GERSON, Luis L.: *Wodrow Wilson and the Rebirth of Poland 1914-1920*. Oxford University Press. London, 1953.

GOSZTONYI, 1993 = GOSZTONYI Péter: *A Vörös Hadsereg. A Szovjet Fegyveres Erők története 1917-1989*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1993.

WANDY CZ, 2018 = WANDY CZ, Piotr Stefan: *France and Her Eastern Allies, 1919-1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris*

³⁵ CISEK, 2002. 182.

³⁶ DAVIES, 2003. 268.

³⁷ DAVIES, 2003. 268.

Peace Conference to Locarno. American Council of Learned Societies, New York, 2018.

ZAMOYSKI, 2008 = ZAMOYSKI, Adam: *Warsaw 1920. Lenin's failed conquest of Europe.* William Collins. London, 2008.

SZOLNOKI NIKOLETTA

TROCKIJ ÉLETE ÉS HALÁLA

Az októberi forradalom „második embere”, Lev Trockij, aki Lenin után az egyik legtekintélyesebb bolsevik vezető volt, a hatalomátvétel után tíz évvel gyakorlatilag számkivetett emberré vált. Életének utolsó éveit az ehhez vezető út megértésének szentelte, miközben családtagjai, barátai és ismerősei lassan eltűntek mellőle.¹ Honnan érkezett ez a fiatalember, aki korát meghazudtoló műveltséggel és ékes-szólással rendelkezett, s akinek – mint a bolsevik forradalom egyik legellentmondásosabb alakjának – életét és politikai tevékenységét végig követte mind a túlzó magasztalás, mind az ellene irányuló túlfűtött gyűlölet.

Lev Davidovics Trockij – eredeti nevén Bronstein – 1879. november 7-én látta meg a napvilágot Ukrajnában, a Herszoni kormányzó-ság jelizavetgradi járásának kis falujában, Janovkában. Édesapja zsidó származású, de vallását nem gyakorló jómódú földbérlő volt. Lev Davidovics kilenc éves koráig ki sem tette a lábát szülőfalujából. Életének első nagy fordulatát az 1888-as esztendő jelentette, amikor szülei Odesszába, a Szent Pál reáliskolába küldték tanulni, ahol főleg a matematikát és a történelmet kedvelte, valamint német és francia nyelven tanult. Ekkor került először távol a szülői háztól, s ekkor szakadt ki végérvényesen szülei világából is, akikkel egyébként azok haláláig megőrizte a kiváló kapcsolatát. Odesszában édesanyja sógoránál, Mojszej Filipovics Spencernél élt, akit a széles látókör, műveltség és liberális ellenzékiesség jellemzett. Itt csöppent bele Trockij a könyvek és a művészetek világába, amely ettől kezdve élete végéig meghatározó részévé vált a mindennapjainak.

Odesszába hat évig járt középiskolába, a hetedik osztálytól Nyikolajevben folytatta tanulmányait, s itt találkozott először a radikális forradalmi eszmékkel is. Először egy évvel annak befejezése után tartóztatták le. „Egyetemem” – jó néhány kor- és sorstársáéhoz hasonlóan – a börtön, a száműzetés és az emigráció lett. Kétszer, összesen négy évig ült a cári börtönökben, s két ízben sikerült megszöknie Szibériából. Emigrációba két alkalommal kényszerült, s összesen tizenkét évet

¹ TROCKIJ, 1989.

töltött Európa és az észak-amerikai földrész különböző országaiban. Az első világháború alatt, 1915-ben börtönbüntetésre ítélték a Hohenzollernek Németországában. A következő évben Franciaországból kiutasították és kitoloncolták Spanyolországba, ahonnan – egy rövid madridi elzárás és egy egy hónapos cádizi rendőri felügyelet után – kiutasították, és így került végül az Egyesült Államokba.²

Az emigrációból hazatérve Trockij 1917-ben aktivizálta magát a bolsevik pártban, tagja lett a Központi Bizottságnak, közreműködött a Forradalmi Katonai Bizottság létrehozásában (ami a felkelés vezérlésének szerepét töltötte be). Októberben már - Lenin mellett - a legtekintélyesebb vezetőként irányította a felkelést. Október 16-án a Központi Bizottság kibővített ülést tartott, amelyen Lenin ismertette a fegyveres felkelésről szóló határozatot. A résztvevők többsége egyetértett a határozattal, s elfogadták a javaslatot, hogy pár napon belül meg kell indítani a felkelést. Többek között emellett szavazott Lenin, Trockij, Sztálin, Bubnov, Dzerzsinszkij, Urickij és Szverdlov. Zinovjev és Kamenyev viszont ellene szavazott, ők úgy vélték, hogy még nem jött el az idő a közvetlen fellépésre, hiszen nincs többségük a nép körében, és nincs elég erejük a hatalom megszerzéséhez.³ A II. Összoroszországi Kongresszus október 25-én nyílt meg. A kormány erre a napra várta a felkelés elindítását, azonban ezt Lenin javaslatára a KB előrehozta október 24-ére. A Vörös Gárda és a forradalmi katonai alakulatok megszállták a város fontos középületeit, hídjait, lezárták a Petrográd felé vezető utakat. Az ideiglenes kormány gyengeségét mutatja, hogy a felkelés sorsa már 25-én eldőlt. Komolyabb lövöldözés csak a Téli Palotánál zajlott le, ahova Antonov-Ovszejenko irányításával törttek be; Kerenszkij addigra már elmenekült. Ezalatt zajlott a II. Összoroszországi Kongresszus, amely végül ünnepélyesen kikiáltotta a szovjethatalmat, a proletariátus diktatúrájának államformáját.⁴ A fegyveres felkelésben játszott szerepéért Trockij kiérdemelte Lenin elismerését: *„Az októberi napokban nem volt nála jobb bolsevik.”*⁵ Még későbbi kivégeztetőjétől, Sztálintól is elismerő szavakat kapott a Pravdában megjelent cikkében: *„A felkelés gyakorlati megszervezésének egész munkája Trockijnak, a Pétervári Szovjet elnökének közvetlen irányítása alatt*

² TROCKIJ, 1989. 23.

³ LENGYEL, 1991. 26.

⁴ LENGYEL, 1991. 28.

⁵ KOLONTÁRI, 2013.

zajlott. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy a helyőrség gyors átállását a Szovjet oldalára és a Forradalmi Katonai Bizottság munkájának ügyes megszervezését a párt mindenekelőtt és legfőképpen Trockijnak köszönheti.”⁶ A pártban először a külügyi népbiztos tisztjét töltötte be, így az ő feladata volt megkötni a békét s kilépni az első világháborúból. A német megszállás alatt lévő Breszt-Litovszkban december 22-én kezdődtek meg a béketárgyalások. A békének sok ellenfele volt külföldön és belföldön is, a győzelemre álló antanthatalmak is mindent elkövettek, hogy Oroszországot benntartsák a háborúban, mert kiválása megnehezítette volna az antantállamok helyzetét.⁷ A háború folytatását akarta a bolsevikok egy része is, pl. Buharin, Pjatakov vagy Dzerzsinszkij, viszont a béke bármilyen áron való megkötése mellett foglalt állást Lenin, Kamenyev, Zinovjev, Sztálin és Szokolnyikov. Ők úgy gondolták, hogyha a tömegek békét akarnak, akkor annak eleget kell tenni, Oroszország pedig úgysem képes folytatni a háborút, hiszen a hadsereget tönkretették, helyette egy teljesen újat kell létrehozni. A harmadik álláspontot Trockij képviselte, aki ugyan belátta, hogy az ország jelenleg képtelen folytatni a háborút, de úgy gondolta, hogy egy kapitalista hatalommal a tanácskormány nem köthet különbékét. Halogató diplomáciai magatartásával, az illuzorikus „sem háború, sem béke” hozzáállásával pedig időt próbált nyerni egy esetleges német szocialista forradalomnak. (Bízott abban, hogy megfelelő propagandával a keleti front kimerült német katonáit is fel lehetett volna lázítani.) Trockij megszakította a tárgyalásokat, kijelentette, hogy a rabló szerződést nem hajlandó aláírni (hiszen igényt tartottak az Oroszországhoz tartozó lengyel területekre, Litvániára, Lettországra, Ukrajna és Belorusszia jelentős részeire). Miután azonban a német vezetés megelégedte a szovjet hozzáállással, és 1918 februárjában a fegyverszünetet semmisnek tekintve hadmozdulatokba kezdett, nyilvánvalóvá vált, hogy a német hadsereg olyan számottevő erőt tud továbbra is felmutatni a keleti fronton, amely a kibontakozó orosz polgárháborúban a bolsevikokat gyengítené meg. Ezután Lenin Trockijt leváltotta a külügyi népbiztosi tisztségéről, s a békét végül az új külügyi népbiztos sokkal súlyosabb feltételek mellett írta alá, s a tanácskormány hatalmas területeket adott fel az egykori cári Oroszország nyugati részéből. A béke révén viszont a Központi Bizottság megszabadult a német

⁶ KOLONTÁRI, 2013.

⁷ LENGYEL, 1991. 36.

nyomástól, és a figyelmét, a forrásait teljes egészében a polgárháború megnyerésére fordíthatta.

Ebben az újonnan hadügyi és haditengerészeti népbiztossá kinevezett Trockijnak óriási szerep jutott, hiszen a Vörös Hadsereg megszervezésével és irányításával elévülhetetlen érdemeket szerzett a fehérek elleni háborúban. A hadsereget képes volt úgy megszervezni, hogy előtte semmiféle katonai tapasztalattal nem rendelkezett. Viszsaemlékezéseiben így ír erről: *„A probléma az volt, hogy a régi hadsereget félresöpörve kellett egy újat kialakítani. Ráadásul mindezt folyamatos tűz alatt, úgy, hogy egy új hadsereg létrehozásának terve egyetlen könyvben sem található meg.”*⁸ Első intézkedése a katonai fegyelem megszilárdítása volt, vagyis többek között a parancsnokokat már nem választhatták meg, fegyelmi büntetéseket vezettek be, szorgalmazták a katonai szakértők bevonását a Vörös Hadseregbe, és ami a legfontosabb, bevezették az általános hadkötelezettséget (addig a hadsereg önkéntességi alapon működött). Trockij a frontokat híressé vált, nyomdával, könyvtárral és távíróval felszerelt páncélvonatán járta be és tartotta felügyelete alatt. Személyesen különösen Szentpétervár védelmében volt meghatározó szerepe, de nem elhanyagolhatóak érdemei Kolcsak és Vrangel csapatainak szétverésében sem. A terrort szívvel-lélekkel támogatta, szabad óráiban Terrorizmus és kommunizmus című híres, Kautsky elleni vitairatát írta a vonaton, amelyben így érvelt: *„A vörös terror egy megsemmisítésre ítélt, de pusztulni nem akaró osztály elleni fegyver... Aki elismeri a szovjet rendszer fennállásának forradalmi és történelmi fontosságát, annak el kell fogadnia a vörös terrort is!”*⁹ A polgárháború vége felé közeledve egyre inkább a belső gazdasági problémák kérdései kötötték le. Nem véletlenül: 1920 folyamán nagy szerepe volt a tönkretett vasúthálózat helyreállításában, ami elengedhetetlen előfeltétele volt a romokban heverő gazdaság beindításának. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy közlekedésügyi népbiztosként, valamint a Központi Szállítási Bizottság elnökeként felügyelte, és erőszakkal kikényszerítette a hadikommunizmus által megkövetelt, előírt beszo-
galtatási kötelezettségek teljesítését vidéken.

Annak ellenére, hogy a közvélemény a betegeskedő Lenin „örökösét” látta benne, politikai befolyása a polgárháború lezárulásával

⁸ MACARTHUR, 2006. 39.

⁹ HAHNER, 2017. 225.

rohamosan csökkenni kezdett, köszönve részben intellektuális beképzeltségének, pökhendiségének és vezető párttársai, különösen a műveletlen Sztálin lenezésének. A Lenin utódlásáért és a pozíciókért folytatott frakcióharcokban gyengének bizonyult: nem kereste fel Lenint a betegsége idején, és nem használta ki a helyzete megerősítésére Lenin és Sztálin konfliktusát sem. Maga Lenin is őt tartotta a legmegfelelőbb utódjának bizonyos feltételek mellett, ahogy azt az 1922-es politikai végrendeletében (Levél a Kongresszushoz) is megfogalmazta:

„Trockij elvtárs, mint már a Közlekedésügyi Népbiztosság kérdésében a Központi Bizottság ellen folytatott harca megmutatta, nem csupán kiváló képességeivel tűnik ki. Személyileg ugyan talán ő a legtehetségesebb ember a jelenlegi Központi Bizottságban, de túlságosan elveti a sulykot magabiztosságánál fogva és a munka tisztán adminisztratív oldala iránti túlzott vonzalma miatt.”¹⁰

Ezzel szemben Lenin Sztálinról jóval kritikusabb hangnemet ütött meg, kifejtve hogy a grúz a Központi Bizottság főtitkáráként olyan felbecsülhetetlen hatalmat összpontosított a kezében, amellyel nem biztos, hogy olyan körültekintéssel és mértéktartással tud majd bánni, hogy az ne veszélyeztetné a párt egységét. Mindkettőjükben megvolt az, amit Nietzsche a „hatalom akarásának” nevez.¹¹ Trockij alábecsülte Sztálint, és bár műveltségben, intelligencia terén Trockij volt előrébb, Sztálin viszont - akit Trockij egész egyszerűen „pártunk legkiemelkedőbb középszerűségének” titulált - sokkal ravaszabbnak és furfangosabbnak bizonyult. Trockij néha még a politikától is megvetően visszavonulva könyveket írt az irodalomról, a bürokráciáról s a mindennapi élet problémáiról. Látványos arroganciája révén kollégái körében sem örvendett túl nagy népszerűségnek, pl. a politikai bizottság egyik ülésén egy francia regényt olvasgatott. Nem volt hajlandó együtt inni, dohányozni, káromkodni és pletykálni a vezető bolsevikokkal, akik ezért gögös értelmiséginek és kívülállónak tartották.¹² Az adott időszakban folyamatban volt Trockij válogatott írásainak és beszédeinek kiadása. A 3. kötet elé, amely az 1917-ben megjelent anyagokat tartalmazta, egy híressé vált bevezető tanulmányt írt *Október tanulságai* címmel. Ebben a műben torzítva mutatta be Lenin szerepét a forradalom előkészítésében és vezetésében, ugyanakkor felnagyította

¹⁰ LENIN, 1958. 602.

¹¹ KOLONTÁRI, 2013.

¹² HAHNER, 2017. 226.

saját – egyébként jelentős – szerepét. Ismét megpróbálta elfogadtatni – október egyik fő tanulságaként – saját „permanens” forradalom elméletét. Az 1917-es vitákat ismertetve „jobboldalinak” minősítette azokat, akik ebben a bonyolult időszakban az övétől, esetleg Lenintől eltérő nézeteket vallottak egyes kérdésekben.¹³ Amíg Trockij gyakorlatilag önként a háttérbe vonult, Sztálin a kezdetben bürokratikus jellege miatt kevésbé presztízspozíciónak tekintett főtitkári szerepben tőle függő és hozzá hú talpnyalókat juttatott csendben a bolsevik vezetés alsó- és középszintjére.

Trockij 1923-ban elkövette azt a könnyelműséget, hogy kritizálta a Központi Bizottság tevékenységét és a pártban uralkodó viszonyokat. Ezzel okot adott arra, hogy ellenzéki tevékenységgel vádolják meg. 1924 folyamán a Sztálin, Zinovjev és Buharin vezette pártbeli többség Trockijt politikailag elszigetelte (Lenin politikai végrendeletének felolvasásakor Sztálin mellé álltak), majd az 1925. januári plénumon leváltották a hadügyi és tengerészügyi népbiztos tisztségéből, s ezt követően már csak jelentéktelen hivatalok élére nevezték ki. 1926 októberében a KB-plénumon Sztálin „szociáldemokrata elhajlással” vádolta meg, ő válaszképpen a „forradalom sírásójának” nevezte a grúzt, aki erre dühösen kirohant. Még aznap este Pjatakov így kesergett Trockij élettársának: „*Miért, miért mondta ezt Lev Davidovics? Sztálin sosem bocsátja ezt meg neki, még a harmadik, negyedik nemzedéknek sem!*”¹⁴ Másnap Trockijt kizárták a Politikai Bizottságból. Az október-novemberben ülésező XV. pártkonferencia a személyi változásokat jóváhagyta. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen ezeken a fórumokon már többségében Sztálin „apparátcsik”-jai ültek mint küldöttek, és hatalmas ovációval fogadták a kialakulóban lévő nagy vezér riposztjait. Sztálin ugyanis nem volt nagy szónok, de kiváló debatter volt, és semmiféle gátlás nem tartotta vissza, ha ellenfeleit meg akarta semmisíteni.

Trockij az 1920-as évek végére már nyíltan szembehelyezkedett az egyre erősödő sztálini többséggel. „*Ma meghamisítják szavainkat, holnap tetteinket fogják meghamisítani*” – írta Trockij 1927-ben a sztálini valóságáról. Ezt követően megfosztották párttagságától (az akkor már Sztálinnal szembe forduló Kamenyevvel és Zinovjevvel együtt), majd 1928

¹³ LENGYEL, 1991. 89.

¹⁴ HAHNER, 2017. 2017.

januárjában kazahsztáni száműzetésre küldték Alma-Atába. Amikor 1928. november 7-én a moszkvai Nagyszínházban tartott ünnepségen bemutatták Eisenstein Október című filmjét, akkorra abból már kivágták azokat a részeket, amelyeken Trockij karaktere szerepelt.

A Központi Bizottságot és a Központi Ellenőrző Bizottságot megbízták, hogy igyekezzenek meggyőzni az ellenzék egyszerű tagjait, s ugyanakkor tisztítsák meg a pártot a „trockista ellenzék nyilvánvalóan javíthatatlan elemeitől”. A kongresszus után egyes adatok szerint 1500 ellenzékit zártak ki, Trockij hívei közül sokakat Szibériába száműztek, és kb. 2500-an írtak alá korábbi nézeteiket visszavonó nyilatkozatot. Sztálin megtette az első komoly lépést a „monolit egységű” párt kialakítása felé.¹⁵

Azonban Sztálin Trockij bukása és elszigeteltsége ellenére sem nyugodott meg, továbbra sem érezte tökéletesen biztosnak hatalmát, ezért 1929 januárjában „szovjetellenes tevékenységre” hivatkozva legnagyobb riválisát a Szovjetunió elhagyására kötelezte. Ezt követően a politikus Törökországban telepedett le, miután a török kormány az Isztambulhoz közeli Büyükada-szigeten adott neki menedéket.¹⁶ Trockij azért volt kénytelen Törökországba menekülni, mert az európai országok nem adtak számára beutazási engedélyt. Kemal pasa Törökországba viszont befogadta. Itt írta „A permanens forradalom” című vitairatát, „Önéletrajzát” és „Az orosz forradalom történetét”-t.¹⁷ Emellett egy pillanatra sem hagyott fel Sztálin rendszerének bírálatával. Törökország után egy ideig a franciaországi Barbizonban, majd Norvégiában telepedett le. 1936 augusztusában egy norvég kiadónál akarta megjelentetni „Az elárult forradalom” című művét, amely napjainkig a sztálini rendszer egyik legkeményebb hangvételű bírálatának számít. Utószavában már az épp zajló „moszkvai perek” néven ismert nagy tisztogató akcióra is reagált. (A három évig tartó koncepció- és kirakatperek áldozatai között volt Buharin, Zinovjev és Kamenyev is, akikkel szemben az egyik fő vádpont a „trockizmus” volt.) Részben ez miatt, részben pedig azért, mert a szovjetek megvádolták, hogy összeesküvést szőtt Sztálin ellen, 1936 végén Trockijt kitoloncolták Norvégiából.

¹⁵ LENGYEL, 1991. 99.

¹⁶ HAHNER, 2017. 227.

¹⁷ LENGYEL, 1991. 99.

1937-ben Mexikóvárosba költözött, ahol a híres festő házaspár, Diego Rivera és Frida Kahlo házában lakott 1939 májusáig. Ekkor ismét költöznie kellett, mert összeveszett Riverával, amelynek egyik vélt, de nem bizonyított okaként Trockij és Kahlo szerelmi viszonyát tartják számon.

1938 szeptemberében Trockij létrehozta a IV. Internacionálét, amely ideológiai-politikai harcot folytatott a kommunista pártok ellen. Közben családja is tragikus módon széthullott, illetve elpusztult. Még otthon értesült egyik lánya, Nyina haláláról. Az első feleségét, Alekszandra Szolocszkáját letartóztatták, kisebbik fiát, Szergejt megvádolták a Kamenyev-Zinovjev-perben, s állítólag mindkettejüket agyonlőtték. A másik lánya, Zina Berlinben tisztázatlan körülmények között öngyilkos lett. A száműzetésben élő fia, Lev 1938 januárjában meghalt egy párizsi kórházban. Nyina férjét, Man Nevelsont két gyermekükkel, valamint Zina férjét, Platon Volkovot szintén letartóztatták.¹⁸

Trockij utolsó lakhelye az Avenida Viennán volt, amit 1940. május 23-a hajnalán géppuskaró alá vett a David Alfaro Siqueiros kommunista festő által szervezett kommandó. Trockij ezt a támadást még sértetlenül megúsza, de ugyanezen a helyen talált rá három hónappal később gyilkosa, Ramón Mercader is.

A Trockij elleni merénylet az NKVD kódnyelvében a „Kacska” fedőnevet kapta, s a gyilkossággal először az NKVD egyik tisztjét, Leonid Eitingot bízták meg, ő pedig a neves festőt, David Alfaro Siqueirosot, spanyol polgárháborús veteránt és baloldali radikálíst szemelte ki a gyilkosság végrehajtására. Siqueiros mexikói katonatisztnek álcázva magát, 1940. május 23-án egy banda élén megrohmozta a villát. Bombát rejtettek el, az azonban nem robbant fel. Siqueiros abban a hitben távozott, hogy a merénylet sikerült, azonban Trockij csak a jobb lábán sérült meg.

Eitingon ezután egy bizonytalan kilétű, több néven is ismert fiatalembert, Ramón Mercadert bízta meg a feladattal. Ramón anyjával, Caridad Mercaderrel együtt 1937 óta állt a szovjet hírszerzés szolgálatában. Ramón felújította kapcsolatát régi szerelmével, Sylvia Ageloffal, akivel még Párizsban egy trockista összefüggésben ismerkedett

¹⁸ LENGYEL, 1991. 100.

meg. A viszony újraillesztése után Mexikóba utaztak, ahol Sylvia csakhamar Trockij titkárnője lett. A bizalom elnyerését követően Sylvia a párját is bemutatta az emigráns politikusnak, akit így a villa őrei is megismertek. Kezdetben Mercader semmilyen érdeklődést nem mutatott Trockij iránt, úgy tett, mintha kizárólag szerelméhez érkezne. Azonban később elkezdett „pénzt áldozni” Trockijra és mozgalmára, majd „politikai érdeklődése is feléledt”¹⁹. Elkezdte megbeszélni Trockijjal a megírt cikkeit, s ez történt 1940. augusztus 20-án is, amikor a megbeszéltek szerint Mercader egy cikket vitt Trockijnak elbírálásra. Amikor vendéglátója belemerült az olvasásba, a merénylő hátulról jégcsákánnyal támadt rá. Az öreg forradalmár súlyos sebesülése ellenére dulakodni kezdett merénylőjével. Hamarosan Trockij testőrei is megérkeztek, és lefegyverezték Mercadert.

A merényletet követően Lev Davidovicsot kórházba szállították, azonban a világforradalmárt nem tudták megmenteni, másnapra belehalt a sérüléseibe. Ramón Mercadert ezután őrizetbe vették, s a kihallgatásán azt vallotta, hogy Trockij szemet vetett Sylvia Ageloff-ra, amit a nő azonban visszautasított a hatóságok előtt. Vallomásában Ramón elmondta, hogy amikor lesújtott Trockijra, az felkiáltott és iszonyatosan üvöltött, üvöltése teljességgel megbénított a merénylőt. *„Soha nem felejttem el, amíg élek. Azt kiáltotta: Ááááá!... nagyon hosszan, végtelenül hosszan, még most is úgy érzem, átöföi vele az agyam”*²⁰ – vallotta. Mercadert húszévi börtönbüntetésre ítélték, amelyet csaknem teljesen letöltött, s végül a merénylet 20. évfordulóján, 1960. augusztus 20-án szabadult. Börtönévei során egy amerikai könyvkiadó kereste fel, hatalmas pénzüsszeget kínálva neki, amennyiben megírja az összeesküvés történetét. Sztálin haragjától félve, Mercader ezt nem vállalta. (Szabadulását követően Moszkvába utazott, ahol megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntetését.) Ramón Mercader személyén és tettén keresztül Sztálin titkosrendőrsége megmutatta, hogy a világ bármely pontján képes volt utolérni a politikai ellenfeleket. Nemzetközileg kiterjedt befolyásukat a Trockij-gyilkossággal egyben figyelmeztetésnek is szánták.

Lev Davidovics előszeretettel hangsúlyozta politikai rátermettségét, és élete végéig kitartott azon véleménye mellett, hogy a Szovjet-

¹⁹ KOLONTÁRI, 2013.

²⁰ ALLEN, 2009. 270-271.

unióban sokkal jobb világ lett volna, ha ő szerezte volna meg a hatalmat Sztálin helyett. Azonban nem felejthetjük el, hogy Trockij ugyanúgy részese, sőt mozgatója volt a tanács hatalom által elkövetett bűnöknek. Jómaga is támogatta a kulákok, a papok és nem bolsevik politikusok üldözését, s eszközeiben a terror alkalmazásának hasonlóan meghatározó szerepe volt, mint Sztálin esetében.²¹ Az utódlásért folytatott politikai küzdelmet azért is veszítette el, mert csökönységét és felsőbbrendűségi érzését kihasználva a grúz származású Sztálin sokkal furfangosabbnak bizonyult, a pártvezetésben támogatókat, a pártban pedig talpnyalókat szerzett. Trockij legnagyobb tragédiája talán mégis az volt, hogy élete utolsó napjaiban sem döbönt rá arra, hogy ő, családja és barátai valójában nem Sztálin áldozatai voltak, hanem azé a rendszeré, amelynek az alapjait ő és Lenin rakta le 1917 októberében.

Bibliográfia

ALLEN, 2009 = ALLEN, Thomas B.: *50 szupertitkos dokumentum a történelem irattárából*. Geographia, Budapest, 2009.

HAHNER, 2017 = HAHNER Péter: *13 diktátor*. Animus, Budapest, 2017.

KOLONTÁRI, 2013 = KOLONTÁRI Attila: Trockij meggyilkolása In: *Rubicon*, 2013/1. 15-19.

LENGYEL, 1991 = LENGYEL István: *Oroszország – Szovjetunió (1917-1939)*. IKVA, Budapest, 1991.

LENIN, 1958 = *LENIN Művei*. 36. köt. Kossuth Kiadó. Budapest, 1958.

MACARTHUR, 2006 = MACARTHUR, Brian: *A XX. század nagy beszédei*. Agave, Budapest, 2006.

TROCKIJ, 1989 = TROCKIJ, Lev: *Életem – önéletrajzi vázlat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.

²¹ HAHNER, 2017. 229.

BÁRDONICSEK DOMINIKA

SPECIÁLIS NŐI ÉLETHELYZETEK A GULÁG TÁBORAIBAN

MA-s szakdolgozatomban a szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfajával, a Gulág női táboraival foglalkozom. A következőkben ennek egy szegmensét, a speciális női élethelyzeteket veszem górcső alá, melynek bemutatása során kitérek a túlélési stratégiákra is. A téma aktualitását adja, hogy keveset tudunk a Gulág női lágereiről, az ottani életkörülményekről és női „csoportokról”.

Mielőtt rátérek a sajátos élethelyzetek tárgyalására, röviden néhány szót szólnék arról, hogy hol voltak női táborok, mekkora volt a nők aránya a lágerrendszerben, mi a különbség a köztörvényes és politikai foglyok között, és hogy a nők életkörülményeikben mennyire hasonlítottak a férfiakhoz.

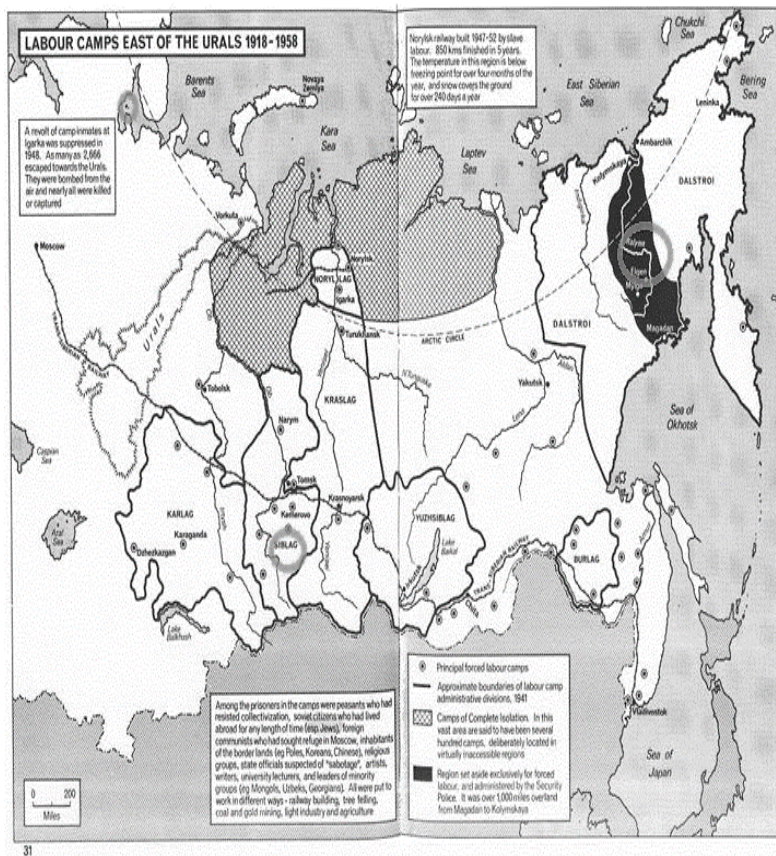
A női lágerek között megemlíthetjük például (a térképen bejelölt) Kolimát, Sziblagot és a SZLON (Szavernije Lageri Oszobovo Naznacsenyija = Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek) alá tartozó Zajackij Osztrovot. Női rabok egyébként nem csak női lágerekben voltak elhelyezve, hanem vegyestáborokban is.

A Gulágon lévő nők aránya – ahogy az alábbi diagramon is látható – mindig alacsony volt a férfiakéhoz képest. 1934-ben a lágerek létszámának 5,9 %-át (30.108 fő), 1939-ben 8,4 %-át (109.986 fő) tették ki a nők.¹ Csupán a második világháború alatt történt komolyabb arányváltozás: 1943-ban a nők aránya elérte a 13,1 %-ot (125.184 fő), 1945-ben pedig a 24 %-ot² (168.634 fő).³ A változás oka az volt, hogy számos férfi rabot kiküldtek a frontra, így a nők a rabok számának a korábnál nagyobb részét tették ki.

¹ A Gulág fogolylétszáma 1934-ben 510.307 fő, 1939-ben 1.317.195 fő. ZEMSZKOV, 1991. 70.

² A Gulág lágereiben raboskodók száma 1943-ban 983.974 fő, 1945-ben pedig 715.505 fő. ZEMSZKOV, 1991. 70-71.

³ ZEMSZKOV, 1991. 82.

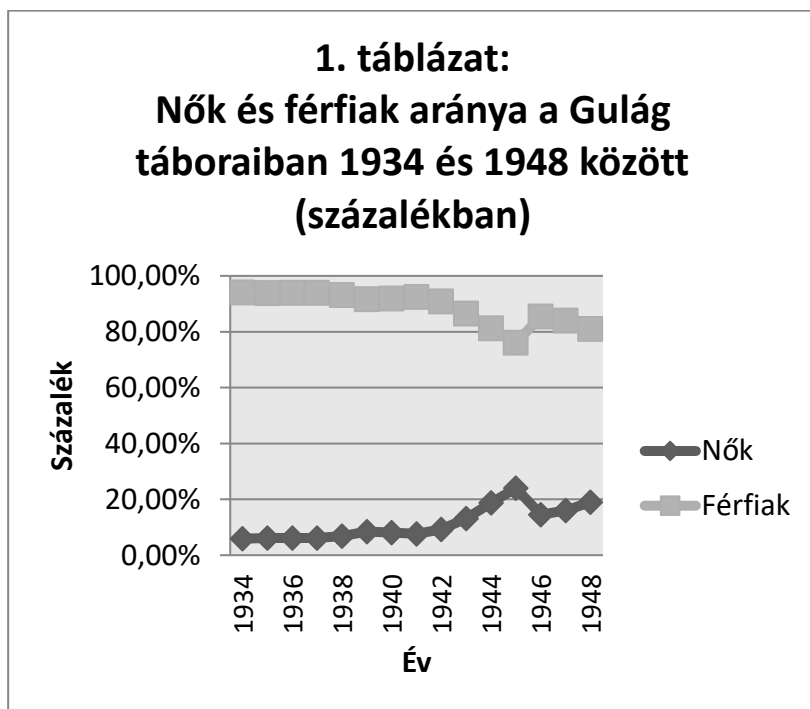

Source: <http://dobrochan.ru/src/gif/1007/22-SU-1918-1958-arbeitslager-gulag-oeslich-des-ur.gif>

3. kép: A Gulág táborai

A női foglyok között is megkülönböztethetünk politikai és köztörvényes rabokat. Előbbieket tábori nyelven „kicsi rózsáknak” hívták. Közöttük előfordultak hazaárulók, ellenforradalmárok stb. Ők álltak a hierarchia alján, és jóval nehezebb körülmények között éltek, mint a köztörvényesek. A politikaiakat nagyobb szigorral ellenőrizték és a legnehezebb munkákra osztották be. Emellett állandóan ki voltak téve a köztörvényesek erőszakos cselekedeteinek. A tábori hierarchia tetején álltak a köztörvényes nők, akiket „kis violáknak”, illetve „urká-nak/urkásznak” neveztek. Közöttük megemlíthetünk többek között

prostituáltakat és tolvajokat. Ők a politikaiakkal szemben könnyebb munkát végeztek, szabadabban „űzhették tevékenységeiket”.⁴

A férfi és női rabok között fellelhető hasonlóságokat és különbségeket vizsgálva azt láthatjuk, hogy marhavagonokban szállították és ugyanolyan barakkokban helyezték el őket. Hasonló jellegű ételeket fogyasztottak, általában ugyanolyan ruhát viseltek. Azonos munkanormákat kellett teljesíteniük, és a kihallgatások során is hasonló módon bántak velük. Ugyanakkor a nők a férfiakkal képest sokkal összetartóbbak voltak, és nem döntötte le őket olyan könnyen betegség. Mindemmellett számos férfi rab visszaemlékezése szerint a nők erkölcsi romlása sokkal gyorsabb volt, mint a férfiaké. Utóbbi okát a továbbiakban érthetjük meg.

⁴ VASICEK, 2003. 18.

Nők elleni nemi erőszak és a prostituáltak

A sajátos női élethelyzetekre rátérve hangsúlyozni kell, hogy egy nő lágeren belüli sorsa nagyban függött attól, hogy ott milyen státusza volt, milyen kompromisszumokra volt hajlandó a túlélésért folytatott küzdelemben, szexuális kapcsolatban állt-e egy őrral vagy egy „tábori-arisztokratával”.

A nőknek sokszor volt részük megaláztatásban, mely főként az urkák, azaz a köztörvényesek részéről érthette őket. *Varlam Salamov* szerint „egy harmadik vagy negyedik generációs bűnöző gyerekkorától azt tanulja, hogy a nők megvetést érdemelnek (...) egy nő, mint alsóbbrendű lény, kizárólag a bűnöző állati vágyának kielégítése céljából teremtett, azért, hogy a férfi durva tréfáinak célpontja legyen, és nyilvános verések áldozata, ha a hímje úgy dönt, hogy ad neki.”⁵ Az, hogy egy-egy nővel miként bántak, jól demonstrálja az a tény, hogy a „legtekintélyesebb” köztörvényesek a „tulajdonukat képező” prostituáltakat kényük-kedvük szerint cserélték, eladták vagy átörökítették egymásnak.⁶

A nők szexuális kihasználása mindennapos esetnek számított. A helyzet ott volt a legrosszabb, ahol urkák voltak a szomszédos barakkokban vagy a környező lágerekben. A vegyes táborokban például a férfiak egyszerűen átlopóztak a szomszédos női barakkokba és erőszakot kíséreltek meg az ott lévő nőkön. Előfordult, hogy ezt csoportosan tették meg. A csoportos megerőszakolásra Kolimán még kifejezést is kitaláltak: „kocsisor”. Egyébként Szolzsenyicin szerint az erőszaktevők között még tinédzserek is felbukkantak.⁷ A szexuális kihasználás mindennapos állapotát tükrözi, hogy amikor az urkák lecsaptak a nőkre, azok már nem is próbáltak védekezni. *Edward Buca* is beszámol a nők ezen viselkedéséről. Buca mikor egy fűrésztelepen dolgozott egy női brigád mellett, az urkák egy csoportja megtámadta a nőket. „Megragadták az asszonyokat, és lefektették őket a hóba, vagy neki-döntötték őket egy halom fának. Úgy tűnt, az asszonyok hozzászoktak ehhez, és nem is próbáltak ellenállni.”⁸

A bántalmazás Szolzsenyicin szerint „(...) a maga természetadta leplezetlenségében folyt le, mindenki szeme láttára s több helyen egyszerre. Csak ha kimondottan öreg és csúnya volt a nő, akkor érezhette magát biztonságban,

⁵ APPLEBAUM, 2005. 574.

⁶ APPLEBAUM, 2005. 574.

⁷ SZOLZSENYICIN II., 1989. 188.

⁸ APPLEBAUM, 2005. 578.

*különben soha. A vonzó külső kéz csapás volt: (...) folytonos ostromnak volt kitéve, kérték, fenyegették veréssel, sőt késeléssel, s azt már nem is remélhette, hogy meg tudja védeni magát (...).*⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy az örök vajon miért nem avatkoztak közbe az ilyen esetek során. Egyrészt azért, mert az örök sokszor különbözően viselkedtek a rabok sorsát illetően, másrészt gyakran maguk a férfiörök is hasonlóan erőszakos módon viselkedtek a nőkkel.

Szót kell ejteni a nemi erőszak által kiváltott reakciókról is, hiszen a bántalmazás sok esetben eredményezett vagy eredményezhetett olyan reakciót, mely befolyásolta a nők döntéseit vagy egész táborbéli életüket. A következőkben olyan reakciókat fogok ismertetni, melyek egyes pszichológusok szerint gyakoriak a börtönben és táborban lévő nőknél. Ezek közül néhányról biztosan tudjuk, hogy számtalanszor előfordultak a Gulág táboraiiban raboskodó nők körében. Az atrocitás következtében a nők könnyen úgy vélekedhettek magukat illetően, hogy mocskosak, és ennek következtében megnőhetett a hajlamuk a szexuális kicsapongásra. Mindezt bizonyítja az a tény, hogy a megerőszakolt nők idővel sokkal könnyebben adták be derekukat az öröknek, férfiaknak vagy akár a leszbikusoknak. Az erőszak könnyen eredményezhetett hatalom- és kontrollvesztettség érzést is, így a nők úgy érezhették, hogy már nem ők irányítják életüket, és így képtelenek arra, hogy megvédjék magukat.¹⁰ Ezáltal még sebezhetőbbé válhattak és könnyebben érthette őket erőszak.

A bántalmazást követő reakciók között említhetjük meg a düh érzését és az agresszivitást is. Előfordulhatott ugyanis, hogy az áldozatok olyan dühösek voltak az elkövetőkre, hogy akár meg is tudták volna ölni őket. Ha viszont nem tudták feszültségüket levezetni a tetteseken, akkor könnyen megeshetett, hogy áthelyezték másokra a dühöt,¹¹ és ez esetleg tettlegességhez vezethetett. Tudjuk, hogy a táborokban nem egyszer történt elnyomott agresszió miatt, hirtelen felindulásból elkövetett gyilkosság. Mindezek mellett megemlíthetjük az öngyilkossági hajlamot is, hiszen az áldozatok önmagukról alkotott képe az erőszakot követően negatívvá vált, és úgy érezték, hogy in-

⁹ SZOLZSENYICIN II., 1989. 188.

¹⁰ HORVÁTH, 2012. 16.

¹¹ BODNÁR – SIMON, 1997. 44.

kább a halottak közé tartoznak, mint az élők közé. Mindez odáig vezethetett, hogy öngyilkosságon kezdtek gondolkodni,¹² és így szándékosan a tiltott zónába rohantak.

A nők számára általánossá, megszokottá vált a velük szembeni erőszak, továbbá az is, hogy mindenért fizetniük kellett a testükkel kérés nélkül is. Utóbbi jól példázza *Lez Razgon* története. Visszaemlékezésében elmondja, hogy egy alkalommal, mikor meglátogatta orvos ismerősét, rengeteg ételt kapott. Az ételmaradékot odaadta egy, az utcát söprögető lánynak, aki készségesen elfogadta, majd elfogyasztotta az ételt. Ezután felhúzta ruháját, levette alsóneműjét és megkérdezte Razgontól, hogy hol és miként kívánja csinálni. A férfi értetlenkedésére a lány elmondta, hogy valahányszor megkínálják étellel, cserébe a testével kell fizetnie.¹³

A nők azonban nem csak az előbb felvázolt esetek révén kerültek férfiakkal testi kapcsolatba. Gyakran megesett, hogy áruba bocsátották testüket, hogy fizikai adottságaikat kihasználva előnyösebb pozícióba, kedvezőbb körülmények közé kerüljenek. Sok férfi visszaemlékezőnél olvashatunk arról, hogy a nőknél gyorsabb volt az erkölcsi romlás, és hogy a nehéz életkörülmények között jobban elveszítették tartásukat.¹⁴

Általában örök és urkák kínáltak fel kedvezményeket a nőknek a testükért cserébe. Az örök sokszor felajánlották a női raboknak, hogy könnyebb munkára vezénylik őket, vagy nagyobb fejadagot kapnak, ha azok áruba bocsájtják testüket. Előfordult olyan is, hogy amikor egy örnek szimpatikus lett egy nő, nehéz fizikai munkára osztotta be, majd idővel kedvezményeket ajánlott fel neki. Mind a két módszer gyakran bevált. Gyakran megesett viszont az is, hogy egy nő megtagadta a szexuális kapcsolat létesítését. Ilyenkor általában nehezebb fizikai munkára osztották be, vagy büntetőzárkába helyezték az illetőt. Több ízben megesett olyan is, hogy kínzásnak vetették alá az ilyen nőket. Baldajev¹⁵ képregénye, a Gulag-sztori is jól szemlélteti ezt a fajta

¹² HORVÁTH, 2012. 17.

¹³ APPLEBAUM, 2005. 579.

¹⁴ SZOLZSENYICIN II., 1989. 185.

¹⁵ Baldajev burját-mongol családból származott. 1940-41-ben az irkutszki képzőművészeti főiskolán tanult, majd a háború kitérése után a hadseregben szolgált. Leszerelését követően egészen 1981-ig a belügyben dolgozott. Volt börtönőr, belügyes tiszt és a leningrádi bűnügyi nyomozóosztály őrnagya is.

bánásmódot. Leírja, illetve ábrázolja, hogy olykor a nőket féltelenre vetkőztették és kikötözték egy fához. Bogarakat engedtek rájuk vagy hagyták, hogy a szúnyogok összecsípjék őket.¹⁶ A legrosszabb eset az volt, amikor terpeszbe ráültették a nőket egy hangyabolyra, a hüvelyükbe csövet helyeztek, hogy azon bemászhassanak a hangyák.¹⁷ Feltehetően azért, hogy a nők az ilyen bánásmód megismétlődését elkerüljék, bármire hajlandók lettek, akár testüket is „feláldozták”.

A női rabok azonban nem csak az örök révén juthattak előnyös statusba. Ha egy nő egy urkával került testi kapcsolatba, akkor garantált volt biztonsága, ugyanis a többi bűnöző meg sem közelíthette őt. Itt említhető meg *Tamara Ruzsnyevics* esete. Kapcsolatban állt egy Szása nevű fiatalemberrel a tábor vargaműhelyéből. *Szása* munkájából kifolyólag a tábori „arisztokrácia” tagja volt. E kapcsolat előnye gyorsan megmutatkoztak, ugyanis Ruzsnyevics jobb ruhákban járhatott, és egészségi állapota is javult. Szását azonban rövidesen áthelyezték egy másik lágerbe. A Szása eltávolításáért felelős férfi szintén szemet vetett a lányra, aki kénytelen-kelletlen a férfi szeretője lett. A kapcsolatból olyan előnye származott, hogy őrizet nélkül közlekedhetett a táborban.¹⁸

Anyák és teherbe esett nők

A nemi erőszak és prostitúció mellett a lágerélet szerves része volt a terhesség, gyermekszülés és az anyaság is. A Gulág rabjai között voltak a táborban teherbe eső nők, várandósak, illetve csecsemőt gondozó asszonyok (mamki) is. Számadatot elsősorban a várandósokat illetően ismerünk. Victor Zemszkov kutatásai szerint a Gulág táborában és telepein 1947 és 1953 közti időszakban körülbelül 4500 és 12.000 fő között mozgott a számuk.¹⁹ Egy 1950-es statisztikai jelentés alapján azonban még pontosabb képet kaphatunk az állapotos nők számát tekintve az 1947 és 1949 közötti évekből.

Mint láthatjuk, 1947-ben a januári hónap kivételével mindvégig viszonylag alacsony volt a gyermeket váró nők száma. Az év első hónapjában 7389-en, decemberben pedig mindössze 4588-an vártak

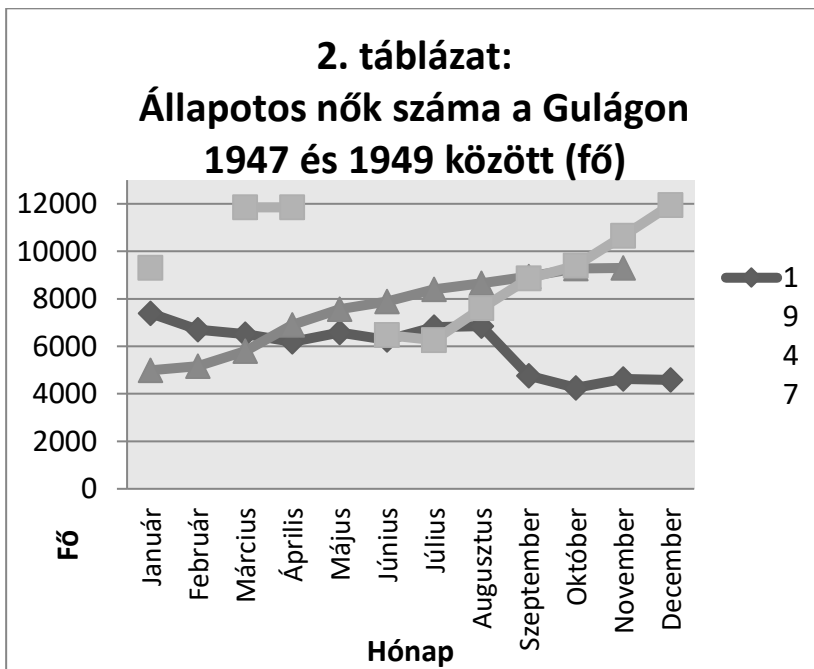
¹⁶ Gulag-sztori. 36.

¹⁷ Gulag-sztori. 36.

¹⁸ APPLEBAUM, 2005. 571-572.

¹⁹ ZEMSZKOV, 1991. 56-60.

gyermeket. 1948-ban viszont szemtanúi lehetünk egy komolyabb növekedésnek, hiszen májustól folyamatosan nő az állapotosok száma. Míg januárban csupán 4991 főt tettek ki a várandósok, májusban már 7564 főt, novemberben pedig már 9300 főt.²⁰ Az 1949-es esztendőnél pedig láthatjuk, hogy a júniust és júliust leszámítva mindvégig magas volt a nők ezen részének száma. Míg a januári hónapban 9300 volt számuk, addig decemberre létszámuk elérte a 11.950 főt.²¹

Az állapotos nőknél kívül a kisgyermekes anyákkal kapcsolatban is ismerünk számadatot, ez az adat azonban csupán egy évre vonatkozik. 1949-ben a lágerben raboskodó 503.000 nő közül összesen 23.790-en voltak egy vagy több kisgyermekes anyák, akiknek gyermekei is a Gulágon voltak.²²

²⁰ Ez év decemberére nézve nem szolgál adattal a jelentés.

²¹ ДОКУМЕНТ № 317.

²² APPLEBAUM, 2005. 591.

A várandósok és csecsemőt gondozó asszonyok esetében nem beszélhetünk egyértelmű jogi háttérről, hiszen annak ellenére, hogy egy 1937-es törvény megtiltotta letartóztatásukat és kényszermunkára küldésüket, mégis szép számmal megtaláljuk őket a táborok lakói között. Megemlíthetjük például *Natalja Zaporozsecet*, aki várandósan „indult útnak” a Gulág felé, és a szállítás általi zötykölődés következtében halott csecsemőt hozott a világra.²³ A csecsemőjüket gondozó anyák tekintetében pedig hiába mondta ki egy 1940-es rendelkezés, hogy a gyermekeket csak másfél- kétéves korukban kell anyjuktól elválasztani és egy árva házban, vagy rokonnál elhelyezni, a valóságban gyakran egészen más volt a gyakorlat. Megtörtént olyan, hogy amikor egy nő szült, elvitték őt egy másik táborba, vagy gyermekét egy szovjet gyermekotthonba. Sokszor előfordult olyan is, hogy egy anyára rábíztak 2-3 csecsemőt, a többi szoptatós anyát pedig elvitték dolgozni.

Az örök mindig szigorúan ügyeltek arra, hogy az állapotos nők minél tovább dolgozzanak. A kilencedik hónapban azonban már mindegyikük mentes volt a munka alól. Az örök emellett arra is figyeltek, hogy az anyák minél hamarabb visszatérjenek munkakörükbe, és tisztességesen ellássák rájuk rótt feladataikat. Ennek következtében csak nagy nehezen engedték meg az „eltávot” a munkából a szoptatás idejére. Az etetés idejére biztosított szünet általában négy óránként tizenöt percet jelentett. Előfordult azonban olyan eset is, hogy valakit pár perc késés miatt büntetésből nem engedtek gyermekéhez.²⁴ A szoptatási időszak végeztével gyakran előfordult, hogy megritkult, vagy megszűnt a gyereklátogatási lehetőség. Szolzsenyicin szerint sok esetben csak „példaadó munka és fegyelem” jutalmaként engedték meg a nőknek, hogy a szoptatási időszak végeztével meglátogassák gyermeküket. Az anya és gyermeke szétválasztása ugyanis azt a cél szolgálta, hogy a nőt oda irányíthassák, ahol szükség van munkaerejére.²⁵

Megemlíthetjük például *Hava Volovics* történetét, akit 1937-ben tartóztattak le politikai okok miatt. 1942-ben megszületett lánya, Eleonora. Hava Volovics visszaemlékezésében elmondja, hogy napközben dolgoznia kellett, így gyermekét egy idősebb hölgyre kellett bíz-

²³ APPLEBAUM, 2005. 584.

²⁴ APPLEBAUM, 2005. 592.

²⁵ SZOLZSENYICIN II., 1989. 196.

nia. Ez a nő volt a láger „bábuskája”, ő vigyázott az összes többi csecsemőre is. Volovics egy fakitermelő, fafeldolgozó lágerben töltötte rabságának éveit. Ha lehetőség adódott rá, esténként vitt egy kis fát a gyermekgondozónak, aki ennek fejében hozzájárult ahhoz, hogy plusz időt töltsön el lányánál. Mihelyt járni kezdett gyermeke, Volovicsot tehervagonba helyezték, és elszállították egy másik lágerbe.²⁶

A lágerparancsnokok nem csak a szoptatási idő végén tiltották el az anyákat gyermeküktől, hanem sokszor már a szülés után.²⁷ Ennek az volt az oka, hogy az örök azt feltételezték, hogy egyes anyák megpróbálják megmérgezni gyermeküket. Az egyik parancsnok elmondása szerint egy anya dohánnyal kevert cukrot adott a gyerekeknek, hogy megmérgezze őt.²⁸ Hogy ezek a gyerekgyilkosságok, illetve gyilkossági kísérletek tényleg megtörténtek-e, nem tudhatjuk pontosan. Néhány anya talán tényleg kísérletet tett rá, de véleményem szerint csakis azért, hogy így megkíméljék gyermeküket a tábori élet adta borzalmaktól.

Egyébként, mint említettem, a gyerekek általában 1,5-2 éves korukig anyjuk mellett maradhattak, utána viszont többen közülük gyermekotthonba kerültek. Egyes anyák örültek ennek, mert ezáltal gyermekük kiszabadult a lágerből. Mások viszont elleneztek, mert attól féltek, hogy gyermekük nem fog megfelelő gondoskodásban részesülni, sőt lehet, hogy többet nem látják majd egymást. Utóbbi félelmüket igazolta, hogy a gyerekotthonokban sokszor elfelejtették a gyerekek nevét. Az adminisztráció is hadilábon állt, így nem egyszer új nevet adtak a gyerekeknek. Ennek következtében a szülők és gyermekeik nagy eséllyel sosem találtak többet egymásra.

A lágerbéli gyerekvállalás tekintetében nem csak „véletlenszerű” teherbe esésről beszélhetünk. Hiszen a tábori élet adta nehézségek ellenére akadtak olyan nők is, akik azért szültek, mert magát az anyaságot akarták megélni –és nem voltak biztosak abban, hogy még egyszer lehetőségük adódik erre. Fontos az is, hogy akármilyen mélyre is süllyedt egy nő a lágervilágban, az anyaság megerősíthette őt sérült emberi méltóságában.

²⁶ APPLEBAUM, 2005. 588.

²⁷ Megemlítendő, hogy az apáknak egyáltalán nem engedték meg gyermekük meglátogatását. Sokan soha többé nem látták a lágerben született gyermeküket. SZOLZSENYI-CIN II., 1989. 196.

²⁸ APPLEBAUM, 2005. 592.

Akadtak olyanok is, akik azért akartak szándékosan teherbe esni, mert abban reménykedtek, hogy könnyebb munkát végezhetnek majd, vagy jobb, esetleg több ételt fognak kapni, netalán amnesztiában részesülnek a későbbiekben. Volt egy asszony, aki azért esett szándékosan teherbe, mert úgy hallotta, hogy az összes kisgyermekes anyát szabadon fogják bocsájtani. Tényleg megesett olyan, hogy amnesztiát hirdettek a köztörvényes és apróbb vétségekért elítélt várandósok és kismamák körében.²⁹ A szándékosan teherbe esett nők kapcsán meg kell említeni, hogy sokan úgy tekintettek gyermekükre, mint kiszabadulásuk zálogára. Miután pedig amnesztiában részesültek, magukra hagyták gyermeküket és nem törődtek azzal, hogy él-e vagy hal-e.³⁰ Részben azért tettek így, mert úgy gondolták, hogy könnyebb gyerek nélkül újrakezdeni.

Az állapotos nők közül nem mindenki akarta világra hozni vagy megtartani gyermekét. A Gulág-igazgatóság ambivalens módon állt az abortusz kérdéséhez, hiszen hol megengedte, hol büntetéssel sújtotta azt. Szolzsenyicin szerint olykor lágeri kórházban hajtották végre az abortuszt a vezetőség engedélyével.³¹ Az általános szokás ellenben az volt, hogy a nők házi praktikákkal próbálták elvetetni magzatukat. A mocskos környezet, a szakavatottság hiánya azonban sok esetben fertőzéshez vezetett. A terhesség-megszakítás sajátos módszerei között említhetjük meg például *Anna Andrejeva* történetét, aki szögeket dugott magába, leült és hozzálátott a varráshoz.³² Egy másik asszony így emlékszik vissza az abortuszra, melynek következtében soha többé nem adhatott életet egyetlen gyermeknek sem: „(...) *Éjszaka van. Sötét van (...) Andrej Andrejevics megpróbál kikaparni engem, a csuromjód kezével, műszerek nélkül. (...) Nem kapok levegőt a fájdalomtól, de hang nélkül tűnök, hogy senki meg ne hallja. (...) az egész beavatkozás két napra le lett állítva. Végül minden kijött – a magzat, rengeteg vérrel. Ez az oka annak, hogy soha nem lehetett gyermekem.*”³³

²⁹ SZOLZSENYICIN II., 1989. 198.

³⁰ SZOLZSENYICIN II., 1989. 198.

³¹ SZOLZSENYICIN II., 1989. 196.

³² APPLEBAUM, 2005. 586.

³³ APPLEBAUM, 2005. 586-587.

Leszbikusok

Említést érdemelnek még a Gulág-táborok kapcsán a saját nemükhöz vonzódó nők is. A férfi homoszexuális kapcsolatokhoz képest a leszbikus nők sokkal nyíltabban folytatták viszonyukat egymással. A nyíltságot reprezentálja, hogy szabadon beszéltek a szexuális identitásukról, és sokszor elítélendőnek tartották, ha egy nő nem merete vállalni szexuális érdeklődését. A leszbikus kapcsolatok nyíltságát mutatja az is, hogy még dalokat is énekeltek róla:

*„Ó Sztálin, köszönöm neked,
Hogy bárónő lehetek,
Vagyok bika és ünő
Egy testemben férfi, nő.”³⁴*

A leszbikusokra mindig az „ono”-t (az orosz nyelvben használatos semleges személyes névmást) használták. Két csoportra osztották őket: „kancákra” és „férjekre”. Előbbiek női szerepe megmutatkozik abban, hogy elvileg az ő feladatuk volt a „férjükről” való gondoskodás és „takarítás”. Utóbbiak „férfi aspektusa” pedig megjelenik abban, hogy férfi becenevet viseltek, szinte mindig dohányoztak, általában férfiruhát viseltek, és zsebre tett kézzel jártak.³⁵ Általában az erősebb, robosztusabb nők töltötték be a „férj” szerepét. Ilyen jellegű párok kapcsolatok nem csupán a köztörvényeseknél fordultak elő, hanem a politikai foglyok körében is.

Fontos, hogy különbséget kell tennünk leszbikus és leszbikus között. Voltak olyanok, akiknek szexuális érdeklődése csak saját nemük felé irányult, az ellentétes nem iránt pedig semmilyen vonzalmat nem mutattak. Őket nevezik *kizárólagos (exkluzív) homoszexuálisoknak*.³⁶

A többi sajátos élethelyzethez hasonlóan azonban a leszbikus életmódot is sokan azért választották, hogy könnyítsenek a mindennapok terhein, nehézségein. *Szuszanna Pecsora* szerint Minlagban, ahol főleg politikai foglyok voltak, néhányan az életben maradáshoz köszönhették a leszbikus kapcsolatnak. Hiszen például egy lány számára egy ilyen viszony biztonságot nyújtott a többi leszbikus nővel vagy a férfikkal

³⁴ APPLEBAUM, 2005. 576.

³⁵ APPLEBAUM, 2005. 576.

³⁶ BUDA, 2002. 250.

szemben.³⁷ Bár igaz, hogy sokan azért létesítettek egy nővel – legyen az rab, vagy ör – testi kapcsolatot, mert szexuális vágytól égtek, és nem volt a közelükben alkalmas férfi – vagy pedig egyáltalán nem volt férfi az adott lágerben. Fontos, hogy általában mindkét esetben csupán ideiglenes homoszexualitásról beszélhetünk. Hiszen a nők megőrizték heteroszexuális identitásukat, és csak azért létesítettek kapcsolatot egy másik nővel, hogy bizonyos célokat elérjenek, vagy mert nem volt módjuk (alkalmas, nem erőszakos) férfival lenni. Mindez megfigyelhető a homoszexuális prostituáltaknál is. Abban az esetben, ha a nők azért kerültek testi kapcsolatba egy másik nővel, mert nem volt lehetőségük heteroszexuális nemi életre, és érdeklődésük csakis a táborban töltött időintervallumra vonatkozik, akkor *pszeudohomoszexualitásról* beszélünk.³⁸

A leszbikusok kapcsán szót kell ejteni a nemek elválasztása általi következményekről is, hiszen jelentősen megnőtt a leszbikusok száma. Mindez annak a következménye, hogy a nőknek nem volt módjuk férfival lenni. Ezért a nők szexuális életet csakis az örökkel vagy a női rabokkal élhettek. Emellett a női köztörvényesek is ugyanúgy szemet vethettek a többi női rabra, akárcsak hajdanán a férfiak. Ezeknek a nőknek pedig választaniuk kellett, hogy vagy önként létesítenek kapcsolatot egy nővel, illetve örrel, vagy pedig vállalják, hogy nap mint nap érheti őket erőszak a leszbikus urkák részéről.

Felmerülhet a kérdés, hogy az örök vajon hogyan viszonyultak a leszbikus kapcsolatokhoz. Általában próbálták szétzavarni az ilyen párokat, mindezt persze sikertelenül. Hiszen az első adandó alkalommal ismét együtt voltak. Amikor az örök megunták az állandó sikertelen „próbálkozásokat”, a kancát, vagy a férjet elszállították egy másik lágerbe.³⁹

Összegzés

Dolgozatomban megkísértem bemutatni, hogy a Gulág táboraiiban milyenek voltak a női élet keretei, életkörülményei és lehetőségei. A nők gyakorlatilag teljes kiszolgáltatottságban éltek, állandó küzdelmet folytattak a túlélésért. Nem sok lehetőségük volt arra, hogy hely-

³⁷ APPLEBAUM, 2005. 577.

³⁸ BUDA, 2002. 250.

³⁹ SZOLZSENYICIN II., 1989. 201-202.

zetükön javítsanak. Viszonylagos „biztonságot” jelentett, ha prostituáltak lettek, vagy belekényszerültek egy leszbikus kapcsolatba, illetve érdekből gyereket vállaltak. Ha azonban nem voltak várandósak, anyák, vagy nem álltak testi kapcsolatban valakivel, akkor minden nap érthette őket bántalmazás, nemi erőszak – akár egy csoport által is. Így a nők idővel hajlandók lettek szinte bármire annak érdekében, hogy legalább minimálisan javítsanak sorsukon, életkörülményeiken.

A nőknek azonban nem csak saját, hanem gyermekük életéért és biztonságáért is meg kellett küzdeniük. Mindent elkövettek annak érdekében, hogy mellettük lehessenek, hogy élelmet biztosítsanak számukra. Láthattuk azonban, hogy nem minden nőnek állt módjában vagy érdekében, hogy felnevelje gyermekét.

Gondolataimat *Anna Ahmatova*⁴⁰ *Rekviem* című ciklusának egy részletével, *Az ítélettel zárom*, mely jól szemlélteti a nők táborbéli küzdőszellemét:

Az ítélet

*Lezuhant a szó, mint hegynyi szikla,
szétzúzta még élő mellemet.
Hiszen tudtam. Rég meg volt ez írva...
Túlélem még ezt is, meglehet.
Kezdenem kell még ma hány dologba!
Szívemet kővé dermedteni,
emlékeim gyilkolni halomra,
és valahogy újratekdeni.
Pedig... forró zümmögésű nyár van,
s mintha ünnep. Derűs nap ragyog.
S most a szó... Bolyongok puszta házban.
Tudtam: egyszer erre virradok.*

1939 nyarán⁴¹

⁴⁰ Anna Ahmatova maga is megjárta a Gulágot, ahol 17 hónapig raboskodott. Az ön-életrajzi ciklus az 1930-as évek végén született, ám hazájában csak 1987-88-ban látott napvilágot.

⁴¹ AHMATOVA.

Bibliográfia**Primer források**

ДОКУМЕНТ № 317 (NET) = ДОКУМЕНТ № 317. статистические данные Санитарного отдела 2-го управления гулаг мвд ссср о сравнительном уровне смертности детей в домах младенца итл, уитлк-оитк мвд-умвд за 1947-1949 гг. <http://corporatellie.livejournal.com/64547.html> (Letöltés ideje: 2017.04.01.)

ZEMSZKOV, 1991 = ZEMSZKOV, Viktor Ny.: *Szovjet Füzetek IV. A Gulag-tényekben, adatokban.* A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, Budapest, 1991.

Szekunder források

APPLEBAUM, 2005 = APPLEBAUM, Anne: *A GULAG története I.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

GULAG-SZTORI = GULAG-SZTORI

http://ww2.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=110%3Abaldajev-kepregen (Letöltés ideje: 2017.01.01.)

TÓTH - SZALAI = TÓTH Eszter Zsófia - SZALAI Laura: *Magyar nők a Gulágon.*

<http://mult-kor.hu/magyar-nok-a-gulagon-20150802> Letöltés ideje 2016.11.20.

VASICEK, 2003 = VASICEK, Caroline: *Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag.* Boston College Electronic Thesis or Dissertation, Boston, 2003.

Szépirodalmi források

AHMATOVA = AHMATOVA, Anna: *Rekviem.*

http://www.magyarulbabelben.net/works/ru/Ahmatova,_Anna_Andrejvna/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D0%B5%D0%BC/hu/36147-Rekviem (Letöltés ideje: 2017.01.01.)

SZOLZSENYICIN, 1989 = SZOLZSENYICIN, Alexander: *A GULAG szigetcsoport. 1918-1956. II. kötet.* Alföldi Nyomda, Debrecen, 1989.

Pszichológiai munkák

BODNÁR - SIMON, 1997 = BODNÁR Gabriella - SIMON Péter: *A viselkedés pszichológiai alapjai.* EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1997.

BUDA, 2002 = BUDA Béla: *Szexuális erőszak*. Animula, Budapest, 2002.
HORVÁTH, 2012 = HORVÁTH Éva: *Szexuális erőszak. Információk áldozatoknak, túlélőknek és segítőiknek*. KERET Koalíció, 2012.

Kép forrása

Kép: ***A Gulág táborai***

<http://www.languagesoftheworld.info/russia-ukraine-and-the-caucasus/political-prisoners-siberia-part-2-gulag-legacy.html>

(Letöltés ideje: 2017.02.20.)

SAÁRY GÁBOR

**BÉKEKÍSÉRLETEK A KÁRPÁTOKBAN.
ESEMÉNYEK AZ 1. HONVÉDHADSEREG
FRONTVONALÁN 1944 ŐSZÉN**

Bevezetés

Dolgozatomban kísérletet teszek az 1944 őszén – a magyar-szovjet arcvonalon – lezajlott események bemutatására, melyekben egyes reálisan gondolkodó és vezető beosztásban lévő katonatisztek minden igyekezetükkel arra törekedtek, hogy a háború minél előbb befejeződjék, és az ország ne váljék hadszínterré. A Budapesten lezajlott eseményeknek könyvtárnyi szakirodalma van, így ezekkel csak annyira kívánok foglalkozni, amennyi feltétlenül szükséges a téma ismertetéséhez. Mivel a történések az 1. magyar hadsereg arcvonalán zajlottak, úgy vélem, érdemes pár mondat erejéig megismernedni az adott hadsereg történetével, szervezetével és vezetésével.

Az 1. magyar hadsereg parancsnoksága 1940. március 1-jével került felállításra, az új Huba-hadrend¹ keretein belül Szolnok központtal. Alárendeltségébe az V., VI., és a VIII. hadtest, valamint a szintén újonnan megalakuló gyorshadtest került. Ebben az összetételben azonban sosem került az 1. magyar hadsereg alkalmazásra. Első mozgósítását 1940. július 1-jén rendelték el Románia ellen, majd ezt követően aktív részese volt az erdélyi bevonulásnak.² Ez a hadsereg volt a legjobban felszerelt és a legnagyobb létszámú hadsereg, mellyel az ország a második világháború alatt rendelkezett, mégis második alkalmazása egészen 1944-ig váratott magára. A magyar vezetés, talán okulva az I. világháború alatt és után lezajlott eseményekből, úgy vélte, hogy mindenképpen tartalékolni kell egy jelentősebb haderőt az ország határain belül a háború végéig, melyet bárminemű váratlan esemény kapcsán fel lehet használni. 1943 telén a magyar politikai és katonai vezetés a hadászati helyzetből azt a következtetést vonta le,

¹ Huba-hadrend: 1938. október 1-én életbe lépő ötéves fegyverkezési program, melyet három ütemben kívántak végrehajtani. Fontosabb elemei közé tartozott a hadsereg létszámának növelése, három hadsereg felállítása, a vegyesdandárok hadtestté szervezése, valamint a páncélos csapatok és a légiőrő teljes kiépítése.

² SIPOS, 1996. 269.

hogy a Vörös Hadsereg egyre erősödő nyomása miatt a németek kénytelenek lesznek csapataikat egészen a Kárpátok előteréig visszavonni. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szovjetek 1944 tavaszára elérhetik a magyar határt. Így született meg 1944 elejére a Kárpátok védelmének terve. A fegyverszünet kérdése ekkor még fel sem merült a felelős vezetésben.

1944. január 6-án került jóváhagyásra az 1. magyar hadsereg mozgósítása Náday István vezérezredes³ parancsnoksága alatt. A mozgósítás az 1. és 2. hegyidandárt, a 2. páncéloshadosztályt, valamint a 16. és 24. gyaloghadosztályt érintette. A hadsereg a felvonulását 1944. március elején fejezte be a már 1940 óta folyamatosan kiépülő Árpád-vonalon, ahol határvédelemre kívánták őket alkalmazni. Magyarországon német megszállását⁴ követően azonban megkezdődött a német igények teljes kiszolgálása, melyet az 1. magyar hadsereg szempontjából csak tetézt, hogy a szovjetek Kamenyec-Podolszkij térségében bekerítették a német 1. páncélos hadsereget, és ezáltal egy 200 km-es rés nyílt a német védelmi vonalakon. A német hadvezetés a Dnyeszter és a Kárpátok közti hézagot az 1. magyar hadsereggel kívánta kitölteni, ezért azt az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport⁵ alárendeltségébe utalták. Mivel Náday vezérezredes ellenezte a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazását, beosztásáról lemondott, és helyét Lakatos Géza vezérezredes⁶ vette át, aki a német utasításoknak megfelelően a Kolomea-Sztanyiszlav vonalig való előretörés időpontját április 17-ére tűzte ki.⁷ A hatalmas veszteségek hatására Lakatos vezérezredes április 30-án beszüntette a támadást, és védelemre utasította a csapatait. Az arcvonalon májusban és június elején viszonylagos nyugalom

³ Náday István (1888. VI. 20. – 1954. I. 30.): vezérezredes, 1942. 08. 01. és 1944. 04. 01. között az 1. magyar hadsereg parancsnoka. SZAKÁLY, 2003. 241.

⁴ A németek számára hatalmas gyanút keltett a Kárpátok védelmére tett magyar javaslat, miszerint a térségben csak magyar csapatok állomásoznak. Az egyre rosszabbodó hadi helyzet miatt egy teljesen lojális magyar kormány felállítása volt szükséges a németeknek.

⁵ Észak-Ukrajna Hadseregcsoport: 1944. 04. 05-én alakult meg a Dél Hadseregcsoportból, melynek parancsnoka 1944. 04. 05. és 1944. 08. 16. között Model vezértábornagy, majd 1944. 08. 16-tól Joseph Harpe vezérezredes volt. SIPOS, 1996. 102.

⁶ Lakatos Géza (1890. IV. 30. – 1967. V. 21.): vezérezredes, 1944. 04. 01. és 1944. 05. 26. között az 1. magyar hadsereg parancsnoka, illetve 1944. 08. 29. és 1944. 10. 16. között magyar miniszterelnök. SZAKÁLY, 2003. 197.

⁷ CSIMA, 1961. 213-218.

uralkodott, kisebb, a szovjetek által kezdeményezett harccselekményekre került csak sor.⁸

Lakatos parancsnoki kinevezésével a német fél már korábban sem értett egyet, viszont a galíciai hadműveletek megindítása előtt és alatt kedvezőtlennek tartottak egy újabb parancsnokváltást, így a vezérezredes a parancsnoki beosztását május 25-ig megtarthatta. Vörös János,⁹ a Honvéd Vezérkar főnöke májusban látott hozzá a német kívánalmaknak megfelelő személycserék végrehajtásához, és javaslatára végül a nyíltan németbarát Beregfy Károly vezérezredes¹⁰ került az 1. magyar hadsereg élére. A szovjet csapatok harctevékenysége június közepétől ismét megélenkült a hadsereg arcvonalán. Ennek kiváltó oka az „1944. június 22-én megindult a nagy nyári szovjet offenzíva a keleti fronton, amelynek megállításához {a német erőknek – beszúrás a szerzőtől} minden alakulatra szükség volt.”¹¹ E támadó hadművelet a hadtörténelemben Bagratyion hadműveletként vált ismertté, melynek elsődleges célja Belorusszia, valamint Kelet-Lengyelország megszerzése volt. A szovjetek támadását a magyar csapatok képtelenek voltak feltartóztatni, így a Vörös Hadsereg először Otyinát, majd július 25-én Nadvornát is birtokba vette. A kudarcok következtében német nyomásra Beregfyt hazarendelték,¹² akinek a helyét Miklós Béla vezérezredes¹³ vette át a hadsereg huszti parancsnokságán augusztus 3-án. Ezzel a kinevezéssel olyan személy került az 1. magyar hadsereg élére, akinek politikai nézetei megegyeztek a kormányzóéval, és aki Horthy szerint bármikor habozás nélkül kész végrehajtani akaratát.¹⁴

⁸ GALLÓ, 2004. 32-40.

⁹ Vörös János (1891. III. 23. – 1968. VII. 23.): vezérezredes, 1944. 04. 19. és 1944. 10. 16. között a Honvéd Vezérkar főnöke. SZAKÁLY, 2003. 369.

¹⁰ Beregfy Károly (1888. II. 12. – 1946. III. 12.): vezérezredes, 1944. 05. 15. és 1944. 08. 01. között az 1. magyar hadsereg parancsnoka. SZAKÁLY, 2003. 53.

¹¹ BENE, 2011. 61.

¹² 1944. 07. 26. és 1944. 08. 03. között Farkas Ferenc altábornagy volt az 1. magyar hadsereg megbízott parancsnoka.

¹³ Miklós Béla (1890. VI. 11. – 1948. XI. 21.): vezérezredes, 1944. 08. 01. és 1944. 10. 16. között az 1. magyar hadsereg parancsnoka, 1944. 12. 22. és 1945. 11. 15. között az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke, 1947-től országgyűlési képviselő a Magyar Függetlenségi Párt színeiben. SZAKÁLY, 2003. 230.

¹⁴ Miklós Béla, Husztra való megérkezésekor tudatában volt Horthy Miklós kiugrási terveivel.

Időközben a Hunyadi-állásig¹⁵ visszaszorult magyar csapatokra újabb szovjet nyomás nehezedett, mivel a 4. Ukrán Front¹⁶ célja a Tatar-hágó mielőbbi elérése, majd annak átlépése volt. Az újonnan kinevezett hadseregarancsnok első intézkedései az emberanyagban és technikában nagy veszteségeket szenvedett csapatok feltöltésére irányultak. Ezt követően az 1. magyar hadsereg a Hunyadi-állásban megszilárdította a helyzetét.¹⁷ Augusztus 20-án a szovjet erők összehangolt és nagy erejű támadást indítottak Moldva, illetve Besszarábia ellen, és több helyen áttörték a német-román védelmi vonalakat. Három nappal később a román király jól megszervezett katonai és politikai akció keretében eltávolította Antonescu marsallt,¹⁸ majd parancsot adott a román csapatoknak, hogy a szovjet féllal szembeni ellenségeskedést azonnali hatállyal szüntessék be. A romániai események hatására Horthy felhagyott korábbi habozó politikájával, megvált a Sztójay kabinetétől és Lakatos Gézát nevezte ki miniszterelnöknek. A kormányzó azonban nem követte a román példát, sőt, német segítséget kért a román átállás miatt több száz kilométerrel megnövekedett frontvonal biztosításához.¹⁹

Ennek oka, hogy a magyar politikai vezetés még ekkor is abban bízott, hogy az angolszász csapatok egyszer el fogják érni az ország határát. Szeptember első napjaiban már Vörös János egy hivatalos memorandumban elismerte, hogy Németország bukása bármikor bekövetkezhet, ettől függetlenül kijelentette azt is, hogy a keleti határokat a végsőkig védelmezni kell.²⁰ Románia átállását követően a szovjet csapatok akadály nélkül törtek előre Magyarország déli határa és a

¹⁵ Hunyadi-állás: Az Északkeleti-Kárpátok hágóit lezáró erődítéseknek a legkülső vonala volt, melynek célja, hogy a szovjet csapatokat lelassítsa és szétbontakozásra készítse, hogy azok ne tudjanak teljes erővel a fő védvonalra támadni. A Hunyadi-állás a Kárpátok hegyvonulatai előtt húzódtott, mögötte helyezkedett el a szintén tábori erődítményekből kiépített Szent-László állás az 1939-es határvonalon.

¹⁶ 4. Ukrán Front: 1944. augusztus 5-én alakul meg a Legfelsőbb Főparancsnokság direktívája alapján az Északkeleti-Kárpátok védelmi vonalának az áttörése céljából. Parancsnok: I. J. Petrov hadseregtábornok. SIPOS, 1996. 444.

¹⁷ DOMBRÁDY – TÓTH, 1987. 320-334.

¹⁸ Ion Antonescu (1882. VI. 15. – 1946. VII. 01.): román tábornagy, 1940. 09. 06. és 1944. 08. 23. között a Román Királyság conducatora (teljhatalmú államvezetője). SIPOS, 1996. 26.

¹⁹ GOSZTONYI, 1992. 165-168.

²⁰ ÖLVEDI, 1989. 134.

visszacsatolt Észak-Erdély felé, így az országhatárokon kívül elhelyezkedő 1. hadsereg helyzete veszélyessé vált. A hadsereg hátravonását sürgősen meg kellett oldani a jobban kiépített Árpád-vonalra.²¹ A 4. Ukrán Front Petrov vezérezredes²² parancsnoksága alatt szeptember 9-én indította meg támadó hadműveletét az Északkeleti-Kárpátokban. A hadműveleti cél értelmében a Grecsko vezérezredes²³ által irányított 1. gárdahadseregnek, a Zsuravljov altábornagy²⁴ vezette 18. hadseregnek és a Gasztyilovics vezérőrnagy²⁵ parancsnoksága alatt álló 17. gárda-lövész hadtestnek²⁶ szeptember folyamán el kellett érnie a Kárpátok fő hegylancát, októberben áttörnie az Árpád-vonalat, majd ezt követően kijutni a magyar Alföldre.²⁷

Az 1. magyar hadsereg teljes állományának a Szent László-állásba, valamint az Árpád-vonal állásaiba történő visszavétele szeptember 25-én kezdődött meg, miután a szovjet 17. gárda-lövész hadtest és a 18. hadsereg csapatai eljutottak a Kárpátok gerincvonalának a közvetlen közelébe.²⁸ Az 1. hadsereg védelmi harca ezt követően egészen október 16-ig a Kőrösmező, Vereckei- és Uzsoki-hágók környékén kulminálódott.²⁹ A hadsereg bal szárnyán a Tatár-hágó térségében a III. hadtest, középen a Vereckei-hágó környékén az V. hadtest, míg a had-

²¹ Árpád-vonal: Az Uzsoki-hágótól egészen az Ojtozi-szorosig, csaknem 600 km hosszan elnyúló védelmi rendszer, mely kisebb erődökből, völgyzárakból, illetve a hegyoldalakban kialakított gyalogsági tüzelőállásokból tevődött össze. A völgyekben futó utak, vasutak és folyóvölgyek fő közlekedési irányát igyekeztek lezárni. Az Árpád-vonal az 1939-es határok mögött húzódott.

²² J. E. Petrov (1896. IX. 18. – 1958. IV. 07.): vezérezredes, 1944. 08. 05. és 1945. 03. 26. között a 4. Ukrán Front parancsnoka.

²³ A. A. Grecsko (1903. X. 17. – 1976. IV. 26.) vezérezredes, 1943. 12. 15. és 1945. 15. 09. között az 1. gárdahadsereg parancsnoka.

²⁴ E. P. Zsuravljov (1896. X. 09. – 1983. V. 11.): altábornagy, 1944. 02. 06. és 1944. 11. 07. közt a 18. hadsereg parancsnoka.

²⁵ A. I. Gasztyilovics (1902. XI. 07. – 1975. XI. 23.): vezérőrnagy, 1944. 04. 12. és 1944. 11. 07. között a 17. gárda-lövész hadtest parancsnoka.

²⁶ GRECSKO, 1977. 453-455.

²⁷ ÖLVEDI, 1989. 138.

²⁸ POSZPELOV, 1966. 311.

²⁹ Szeptember végére, október elejére a 2. Ukrán Front kiszorította Erdélyből a 2. magyar hadsereget, mely a Tisza vonalára húzódott vissza, csakúgy, mint az ország délkeleti részén elhelyezkedő 3. magyar hadsereg. Petrov 4. Ukrán Frontjának viszont még mindig nem sikerült áttörnie a Kárpátokon.

sereg jobb szárnyán a Tatár-hágónál a VI. hadtest védelmi vonala húzódott.³⁰ Számottevő német egység szeptember közepétől nem tartózkodott a hadsereg arcvonalán.³¹ A magyar-német viszony ekkorra már mélypontra jutott, mivel Horthynak a háborúból való kiugrás érdekében tett intézkedéseiről a német vezetés is tudomást szerzett. A kormányzó legfőbb célja az volt, hogy az ország ne váljon csatatérre. Elképzelései szerint egy esetleges fegyverszünettel majd rá tudja bírni a német felet, hogy az hagyja el az ország területét. Fontos kiemelni, hogy a három magyar hadsereg közül az 1. magyar hadsereg rendelkezett a kormányzóhoz leglojálisabb tiszttal.³² A fiatal tisztekre esetenként hatott ugyan a szélsőjobboldali propaganda, de a törzstisztek túlnyomó része, akik végigharcolták a világháborút, és korukból kifolyólag átérték az I. világháborút követő összeomlást, teljesen kilátástalannak minősített minden további harcot.³³ Az 1. hadsereg látásmódjára jellemző volt a realitás, és csak kevesen voltak azok, akik kapcsolatokat tartottak fent a szélsőjossal.³⁴ Ezen reális látásmód viszont a magyar honvédség túlnyomó részére nem volt igaz. Ezen csodálkozni nem is igazán lehet, hiszen korábban a legszélsőségesebb propaganda folyt a honvédségnél, amely egyrészt a németek szellemi, katonai és erkölcsi felsőbbrendűségének hirdetésére, másrészt a Szovjetunió elleni hangulatkeltésre volt kielezve.³⁵ Szombathelyi Ferenc is megemlíti visszaemlékezésében a tisztikar állapotát. Véleménye szerint *„a szellemi fertőzés a szélsőjobb révén dominánssá vált. A tisztikar majdnem teljesen ezen pszichózis alatt állt és ez dominálta a lelkeket. E szellem végül a hadsereg fegyelmét kikezdte.”*³⁶

³⁰Az 1. magyar hadsereg hadrendje 1944 októberén: III. hadtest (Hollósy-Kuthy László altbgy.): 2. hegyidandár, 6. gyaloghadosztály. V. hadtest (Álgya-Pap Zoltán altbgy.): 13. gyaloghadosztály, 1. ejtőernyős csoport. VI. hadtest (Farkas Ferenc altbgy.): 16., 24. és 10. gyaloghadosztály.

³¹SZABÓ - SZÁMVÉBER, n. é. 71.

³²A kormányzó tekintélye a honvédségen belül ekkorra már nem volt a régi. Nem a tekintélye, hanem a neki tett eskü kötötte személyéhez a hadsereget.

³³HL: Tgy.: 2741. 25.

³⁴ÖLVEDI, 1989. 176-181.

³⁵NAGYBACZONI, 1986. 315.

³⁶GOSZTONYI, 1990. 39.

Az 1. magyar hadseregnél szolgáló Székely László vezérkari ezredes³⁷ szeptember utolsó napjaiban viszont már így jellemezte a kialakult helyzetet: „*Kár a további harcot folytatni. Ez a háború biztosan elve-szett. (...) Mi a célja ennek az egésznek? (...) Azonnali fegyverszünet kel-lene.*”³⁸

Mindeközben a hátorszáiban is zajlottak az események. Náday István vezérezredes szeptember 22-én titkos tárgyalásokat folytatott az angolszász hatalmakkal, akik azt közölték vele, hogy mivel a szov-jet csapatok már átlépték a magyar határt, fegyverszünet kérdésében ők az illetékesek. Horthy ezek után kénytelen volt Faraghó Gábor ve-zérezredes³⁹ vezetésével egy fegyverszüneti bizottságot Moszkvába küldeni. A küldöttség október 11-én alá is írta a fegyverszünetről szóló megállapodást.⁴⁰

Magyar hadifogoly tisztek békeküldöttsége

1944 tavaszától nagyszámú, Magyarországról emigrált kommunista került ki a frontvonalra azzal a céllal, hogy az 1. magyar hadsereg arc-vonalán propagandatevékenységet folytasson. Ezen személyek rend-szeresen megjelentek a szovjet 18. hadsereg és a 17. gárda-lövész had-osztály alakulatainál, és röplapok, illetve hangosbemondók segítség-ével arra biztatták a front túloldalán lévő magyar katonákat, hogy te-gyék le a fegyvert, menjenek haza és forduljanak a németek ellen, vagy ha ez nem lehetséges, akkor inkább válasszák a szovjet hadifog-ságot.⁴¹ Szeptember folyamán a 4. Ukrán Front felügyelete alatt és Illés Béla⁴² szerkesztésében kiadták a Magyar Újságot, melyet röpirat for-májában terjesztettek a magyar csapatok között. A propagandatevé-kenység szigorúan követte a szovjet felső vezetés politikai irányvona-

³⁷ Székely László (1901. XI. 25. – 1984.): vezérkari ezredes, az 1. magyar hadsereg had-műveleti osztályának a vezetője. Szálasi hatalomra jutását követően azonnali felmen-tését kérte a beosztása alól.

³⁸ HL: Tgy: 358. 3297.: Székely László: Az úgynevezett 1. hadsereg hadműveletei a Kárpátok előterében. 15.

³⁹ Faraghó Gábor (1890. II. 16. – 1953. XII. 22.): vezérezredes, 1944. 09. 18. és 1944. 12. 12. között a magyar fegyverszüneti delegáció vezetője. SZAKÁLY, 2003. 93.

⁴⁰ POSZPELOV, 1966. 310.

⁴¹ GYERZSALUK, 1979. 430-433.

⁴² Illés Béla (1895. III. 22. – 1974. I. 05.): magyar kommunista, Kossuth-díjas író, aki a II. világháború alatt órnagyi rendfokozatban szolgált a szovjet Vörös Hadseregben.

lait, ami egyben azt is jelentette, hogy ekkor még nem a Horthy-rendszer kritikáját fogalmazták meg – elsősorban a fegyverszüneti tárgyalások lehetősége miatt –, hanem a németek elleni harcra buzdítottak.⁴³ Ezen kommunisták⁴⁴ nemcsak a frontvonalon jelentek meg, hanem a hadifogolytáborokban is folytatták az agitációs tevékenységüket, és igyekeztek kiszűrni azokat a magyar katonatiszteket, akik a későbbiek folyamán esetlegesen hajlandóak lennének feladatokat vállalni a szovjetek oldalán.⁴⁵ Hosszas beszélgetéseket követően ezeket a tiszteket a Sztrij városa mellett fekvő régi ulánuslaktanyába vitték, amely ekkor központi hadifogolytáborként funkcionált, és itt már konkrét választ kellett adniuk a szovjetekkel való együttműködésükkel kapcsolatosan. A feladatokat vállaló tiszteket ezek után különválasztották a többiek-től,⁴⁶ és a nem messze fekvő sambori táborba szállították őket. Itt vetődött fel a tisztek részéről az a gondolat, hogy a hadifogságba esett tisztek közösen juttassanak el egy levelet a magyar 1. hadsereg parancsnokának, felszólítva őt a szovjetek elleni harc beszüntetésére és a németekkel való szembe fordulásra. Hangsúlyoznám, hogy szó sem volt arról, hogy ezek a tisztek hirtelen baloldali érzelműekké váltak volna. Csupán annyi történt, hogy a korábbi egységű tájékoztatás mellett megismerték a másik fél véleményét, és az addig bennük élő kép most hirtelen kitágult. Olyan dolgokat tudtak meg a háborúról, amiket korábban nem hallottak, hiszen a hazai háborús propaganda ezekről mélyen hallgatott. Tudatában voltak annak, ha a tájékoztatás Magyarországon nem változik, az végzetes lesz az országra nézve. A levél megírása a szovjet katonai és politikai vezetők teljes egyetértésével

⁴³ KOROM, 1974. 246-247.

⁴⁴ A korábban említett Illés Bélán kívül kiemelendő a Tábornokok peréből ismert Somogyi Imre, a történész Gerő Ernőné, a későbbi honvédelmi miniszter Farkas Mihály, Vas Zoltán, aki majd az Országos Tervhivatal vezetője lett, illetve a partizán Örley Zoltán. SZENTKIRÁLYI, 2015.

⁴⁵ Elsődleges céljuk az ún. Magyar Légió felállítása lett volna önkéntes magyar hadifogolyokból, melynek szervezéséhez már 1943-ban hozzákezdtek. A Szovjetunióknak azonban nem állt érdekében, hogy területén magyar fegyveres csoportok szerveződjenek, így a magyar kommunisták elképzelését a szovjetek többször is elutasították. SIPOS, 1996. 273.

⁴⁶ Utóbbiaknak világosan megmondták, hogy a Szovjetunió belsejébe viszik őket hadifogolyként, és csak a háborút követően térhetnek haza. SZENTKIRÁLYI, 1987. 25.

és beleegyezésével történt,⁴⁷ gyakorlatilag Petrov vezérezredes ajánlatának is lehet tekinteni.⁴⁸

A memorandum megfogalmazásában elsősorban Gallay Emil őrnagy⁴⁹ és Gyulai Mihály százados⁵⁰ vállalt aktív szerepet, majd a kész dokumentumot 1944. szeptember 16-i keltezéssel összesen 39 tiszt is aláírta. Miután a levél létezésének ténye alig-alig ismert, ráadásul ritkán előforduló eset is a hadtörténelemben, úgy vélem, hogy néhány részletet érdemes közölni a dokumentumból: „Katonák szólnak előljárójukhoz. Bízunk Nagyméltóságod szaktudásában és biztos ítélőképességében. A német hadsereg minden hadszíntéren döntő vereséget szenvedett és rendezetlenül menekül. (...) Magyarország kivételével összes európai szövetségesei nemcsak szakítottak vele, hanem ellene is fordultak. (...) Mi, akik felszabadultunk a német hírverés hatása alól, látjuk, hogy Magyarország a végpusztulás felé sodródott. (...) Helyes, bátor cselekvéssel még meg lehet menteni Magyarországot attól, hogy közvetlen hadszínterré váljék. (...) Magyarországot csak a Kárpátokban álló 1. magyar hadsereg mentheti meg. (...) A ma még ütőképés 1. hadsereg rövidesen olyan helyzetbe kerül, hogy nem szólhat bele hatásosan Magyarország sorsába. (...) Ha ez a hadsereg haladéktalanul fegyverszünetet kér a határszélén álló Vörös Hadseregtől és haladéktalanul harcot kezd a német megszállók ellen, akkor Magyarország életben marad. (...) Ön elsősorban nem a németbarát magyar kormánynak felelős, hanem felelős az egész magyar népnek Magyarország jövődjéért! (...) Ha Nagyméltóságod és katonái ebben a sorsdöntő órában megértik az idők parancsoló szavát, akkor az 1. magyar hadsereg azonnal beszünteti a harcot az oroszok ellen, hazamegy és fegyverét a megszálló németek ellen fordítja. Ezt várja Nagyméltóságodtól a Haza és a nemzet!”⁵¹

A szovjet hadifogságban lévő tisztek úgy vélték, hogy miután kézbesítették a levelet Miklós Bélának, a hadseregparancsnok intézkedéseket fog kiadni csapatai számára, amelyek értelmében az 1. magyar hadsereg szembefordul a német erőkkkel, utat nyit a Vörös Hadsereg-

⁴⁷ Szergej Matvejevics Styemenko a szovjet vezérkar hadműveleti csoportfőnökének visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a levél megírásának ötlete még Sztálinhoz is eljutott, aki egyetértett vele és jóvá is hagyta azt. STYEMENKO, 1975. 267.

⁴⁸ SZENTKIRÁLYI 1974. 676-677.

⁴⁹ Gallay Emil (1903. V. 03. – n. a.): őrnagy, a kassai 4. gépkocsizó zászlóalj parancsnoka. HL: AKVI 21978.

⁵⁰ Gyulai Mihály (1912. I. 22. – n. a.): százados, a 49/I. gyalogezred zászlóaljparancsnoka. HL: 1944. évi rangsorolások. 200.

⁵¹ CSIMA, 1961. 248.

nek, valamint a részletek megbeszélése céljából találkozót fog kezdeményezni a 4. Ukrán Front parancsnokával. Az 1. magyar hadsereg élőereje ekkor megközelítette a 220.000 főt, és bár fegyverzete – szinte minden tekintetben – jócskán alulmúlta a Vörös Hadseregét, mégis jelentős súlyt képviselt, amely elsősorban azokkal a német seregtestekkel szemben nyilvánulhatott meg, amelyek a hadsereg átállítását vagy a front megnyitását kívánták volna elhárítani. A hadifogoly tisztek elképzelése tehát, hogy az magyar hadsereg utat nyitna a Kárpátokban a szovjeteknek, nem nélkülözte a realitást.

A levél eljuttatását és átadását Gally Emil őrnagy,⁵² aki egyben a rangidős – és ez által a csoport parancsnoka volt –, Gyulai Mihály százados, illetve Neubauer Pál tartalékos zászlós önként vállalták magukra. A 4. Ukrán Front parancsnoksága, valamint a SZTAVKA képviselője szeptember 20-án a tisztek elképzeléseit jóváhagyta,⁵³ majd egy tervet dolgozott ki a küldöttség biztosítására és az arcvonalon való átjuttatására.⁵⁴ A három futártiszt fegyvertelenül, 1944. szeptember 24-én hajnalban indult el szovjet terepgépkocsikon a peremvonalra a szovjet 351. lövészhadosztály sávjába, ahol a Toronyai-hágón átkelve a délutáni órákban érték el a magyar 16. gyaloghadosztály arcvonalát. Az átkeléskor a magyar felet hangosbemondókkal tájékoztatták érkezésükről, így ez idő alatt mindkét oldal beszüntette a harctevékenységet.⁵⁵ A csoport tagjait, miután magyar fennhatóságú területre léptek, az előőrsök elkísérték a 16. gyaloghadosztály parancsnokságára, ahol Vasváry József vezérőrnagy⁵⁶ fogadta őket. Vasváry vezérőrnagy azonnal tudatta a küldöttséggel, hogy kötelessége mindent, ami az ellenség felől érkezik, továbbítani az előljáró parancsnokságra, így Gally őrnagyot és két társát Husztra kísértette a hadsereg parancsnokságára, ahol egy cellában éjszakáztak. Gally Emil őrnagy ekkor kifejtette társainak, hogy: *„vegyük tudomásul, a magyar hadicikkelyek*

⁵² Határozott és energikus katona volt és közismerten nem szimpatizált a németekkel. Jó példa erre, hogy zászlóaljparancsnokként, a laktanyája őrzésére március 19-én kirendelt német őrséget is elküldte. SZENTKIRÁLYI, 2015.

⁵³ STYEMENKO, 1975. 268.

⁵⁴ A három hadifogoly tiszt egy Petrov vezérezredestől származó pár soros üdvözlést is vitt magával Miklós Bélának, melyben a 4. Ukrán Front parancsnoka kifejti abbéli reményét, hogy az ellenségeskedések rövid időn belül megszűnnek kettejük között.

⁵⁵ SÁRKÓZI, 1999. 80-81.

⁵⁶ Vasváry József (1898. I. 31. -1984. IV. 24.): vezérőrnagy, 1944. 08. 01. és 1944. 11. 01. között a 16. gyaloghadosztály parancsnoka. SZAKÁLY, 2003. 363.

*értelmében mi lázadók vagyunk, így minket nyugodtan falhoz lehet állítani. Ha vállaltuk a küldetést, vállaljuk a következményeket is.*⁵⁷ Gallaynak ebben teljes mértékben igaza volt. Az akkori haditörvények szerint a három tisztnak cselekedete miatt hadbíróság elé kellett volna állnia, ez azonban nem történt meg.

Gallay őrnagy a következő napokban többször is tárgyalt Miklós Bélával, mialatt a másik két tisztet az 1. magyar hadsereg felderítési osztályának emberei hallgatták ki. Főként a két tiszt benyomásai felől érdeklődtek a szovjet hadsereggel kapcsolatban, de szóba kerültek a hadifogság tapasztalatai és a szovjetek véleménye Magyarországról.⁵⁸ Gallay elmondása szerint a levélben foglaltak mélyen érintették Miklós Bélát, aki közölte vele, hogy az ügy komolysága miatt felveszi a kapcsolatot Budapesttel, és rövid időn belül pozitív választ ad számára. Miklós Béla a budapesti válasz megérkezéséig egy levelet írt Petrov vezérezredesnek, melyben kifejtette, hogy a hadifoglyok levélét továbbítja a kormányzónak, és hamarosan megküldi a választ a szovjet parancsnokságnak. A levelet Gyulai Mihály százados vitte át a szovjet oldalra szeptember 28-án, melyet át is adott Petrovnak, és egyben jelentést is tett a fogadtatásukról és a tapasztalatairól.⁵⁹ Budapestről időközben nem érkezett meg a válasz, így Miklós Béla úgy döntött, hogy Gallay őrnagyot Budapestre irányítja azzal a céllal, hogy személyesen konzultáljon a kormányzó irodájával.⁶⁰ Gallay őrnagy azonban nem jutott el Budapestre, mivel útközben a nyilasok tudomást szereztek érkezéséről, elfogták, és a fogságból csak december végén, a szovjet csapatok megérkezését követően szabadult ki.⁶¹

Az első futártisztekből álló csoportot nemsokára egy újabb követte. Ennek a kiváltó oka minden bizonnyal az lehetett, hogy Gyulai százados ugyan visszatért a szovjet oldalra a magyar hadseregparancsnok válaszával, abban azonban semmi konkrétum nem szerepelt, és ezt követően sem érkezett semmi hír a magyar fél szándékait illetően. Az új levél szinte szó szerint ugyanazt a szöveget tartalmazta,

⁵⁷ BOKOR, 1985. 97.

⁵⁸ HL Tgy.: 3297. /17. A szovjetek által visszaküldött tisztek jelentései. 2-9.

⁵⁹ STYEMENKO, 1975. 268.

⁶⁰ HL: Tgy.: 2599. 11.

⁶¹ GYERZSALUK, 1979. 445.

mint az előző, és ez is a 4. Ukrán Front parancsnokának a jóváhagyásával került megírásra. A levél átvitelére három fő vállalkozott.⁶² Mázló Ferenc őrnagy,⁶³ Horváth Géza százados, valamint Szentkirályi Frigyes főhadnagy.⁶⁴ Mázló Ferenc jelentkezését mindenki örömmel fogadta, hiszen ő jól ismerte a magyar 16. gyaloghadosztály parancsnokát, mivel fogságba esése előtt e hadosztály egyik zászlóaljának a parancsnoki beosztását töltötte be. Mázló őrnagy részletesen beszámolt Vasváry vezérőrnagy németekhez, valamint a háborúhoz való hozzáállásáról, ezért a csoport tagjai mindenképpen a 16. hadosztály sávjában kívántak átlépni a frontvonalon. Október 10-én a három, a feladatra önként vállalkozó tiszttel Tjulpanov ezredes,⁶⁵ a 4. Ukrán Front propagandaosztályának a vezetője tárgyalta meg a küldetés részleteit. A hadifogolytáborból október 12-én indultak útnak két terepjáróval, egy németül jól beszélő szovjet főhadnagy kíséretében. Útközben a második terepjáró lerobbant, és így az azon utazó Horváth Géza százados a továbbiakban nem vett részt a levél magyar félhez való eljuttatásában.⁶⁶

Mázló őrnagy és Szentkirályi főhadnagy október 13-án érkezett meg a szovjet tiszttel Lavocsnyéra, az egyik szovjet parancsnokságra, ahonnan már ketten folytatták tovább az útjukat Repinnye településen át a magyar vonalak irányába. A magyar sávhatárt a kora esti órákban lépték át a 10. gyalogezred egyik századánál, amelynek parancsnoka azonnal intézkedett, hogy a két parlamentert mielőbb eljusson a 16. hadosztály parancsnokságára, Vasváry vezérőrnagyhoz. Megérkezésüket követően Mázló őrnagy ismertette a hadosztályparancsnokkal a levél tartalmát, majd puhatolózni kezdtek, hogyha esetleg Miklós Béla nem vállalja az átállást, akkor Vasváry hajlandó lenne ezt meglépni a hadosztályával. Ezt a vezérőrnagy nem tartotta lehetségesnek, viszont a levél továbbítását a hadseregpáncsnokhoz készséggel vállalta.⁶⁷

⁶² SÁRKÖZI, 1999. 83.

⁶³ Mázló Ferenc (1902. X. 03. – n. a.): őrnagy, fogságba eséséig a 16. gyalogoshadosztály zászlóaljparancsnoka. HL: 1944. évi rangsorolások. 143.

⁶⁴ Szentkirályi Frigyes (1919. 12. 01. – 2018. II. 22.): főhadnagy, 1944. 07. 17-ei fogságba eséséig a 4. gk. zlj. tisztje. HL: AKVI: 22981.

⁶⁵ Sz. I. Tjulpanov (1901. X. 03. – 1984. II. 16): ezredes, a 4. Ukrán Front propagandaosztályának vezetője.

⁶⁶ SZENTKIRÁLYI, 1987. 27-28.

⁶⁷ GYERZSALUK, 1973. 445.

A két tiszt október 14-én érkezett meg végül Husztra, ahol már csak a hadseregpárancsnokság szűkebb törzse tartózkodott, és csakúgy, mint korábbi társaik, ők is egy cellába kerültek. Másnap a hadsereg 1/b osztálya (hírszerzés) megkezdte kihallgatásukat. Ugyanazokra a témákra voltak kíváncsiak, mint Gallayék esetében. Szentkirályi főhadnagy a kihallgatás alatt tudatta a kihallgatást végző vezérkari tiszttel, hogy egy esetleges válaszevél visszavitelében szívesen segédkezne. Október 16-án Szentkirályi főhadnagyot felkereste Molnár Károly vezérkari őrnagy⁶⁸ azzal a szándékkal, hogy tudakozódjon, hajlandó-e még a válasszal visszamenni a 4. Ukrán Fronthoz. Molnár őrnagy közölte a főhadnaggal, hogy Miklós Béla hadseregpárancsnoktól kapott utasítást arra, hogy menjenek át a szovjet csapatokhoz azzal a céllal, hogy állandó rádiókapcsolatot létesítsenek a 4. Ukrán Front, valamint a magyar parancsnokság között. A kora délutáni órákban Molnár vezérkari őrnagyból, Szentkirályi főhadnagyból, egy tolmácsból, valamint egy gépkocsivezetőből álló csoport meg is indult Beregszászról,⁶⁹ azzal a céllal, hogy előkészítsék az 1. magyar hadsereg, illetve a 4. Ukrán Front közötti fegyverszünetet, illetve rádióösszeköttetést. Ugyanazon az útvonalon haladtak, mint amelyen pár nappal korábban Szentkirályi főhadnagy és Mázló őrnagy érkezett. Mikor elérték a 16. hadosztályparancsnokság harcálláspontját, Molnár vezérkari őrnagy felkereste Vasváry vezérőrnagyot, majd hosszas értekezést követően közölte a csoport tagjaival, hogy visszafordulnak. Ennek oka, hogy néhány órával korábban Miklós Béla hadseregtábornok és szűkebb törzse – a korábban Szentkirályi által javasolt menetvonalon – átment Petrov vezérezredeshez, így a rádióösszeköttetés előkészítése a csoport részéről már szükségtelenné vált.⁷⁰

Miklós Béla vezérezredes a 4. Ukrán Front parancsnokságán

Október 9-én Vattay Antal altábornagy,⁷¹ a Kormányzó Katonai Irodájának főnöke, távbeszélőn Budapestre kérette Miklós Béla vezérezredes, aki október 10-én érkezett meg a fővárosba. A kormányzó 11-

⁶⁸ Molnár Károly (1910. III. 02. - n. a): vezérkari őrnagy, az 1. hadsereg 1/b osztályának vezetője. HL: 1944. évi rangsorolások. 89.

⁶⁹ Október 13-án a hadseregpárancsnokság Husztról Beregszászra települt.

⁷⁰ SZENTKIRÁLYI, 1974. 681-682.

⁷¹ Vattay Antal (1891. VIII. 13. - 1966. XI. 02.): altábornagy, 1944. 08. 17. és 1944. 10. 16. között a Kormányzó Katonai Irodájának főnöke, főhadsegéd. SZAKÁLY, 2003. 364.

én fogadta is őt, és átadta neki a fegyverszünet aláírására való kormányzói meghatalmazást. Horthy a hadseregszereplés tudomására hozta egyben azt is, hogy a háborúból való kiugrás tervezett időpontja 1944. október 20. környékére datálható. A kormányzó mindezeket követően közölt egy rejtjeles parancsot⁷² a vezérezzel, melynek vétele után a harcokat azonnali hatállyal be kell szüntetni, a németekkel való kapcsolatot meg kell szakítani, valamint a szovjet csapatokkal az összeköttetést mihamarabb fel kell venni.⁷³ Miklós Béla vezérezzel a kormányzóval folytatott megbeszélést követően október 12-én este tért vissza Husztra, az 1. hadsereg parancsnokságára.⁷⁴

Október 15-én a déli órákban elhangzott a kormányzói proklamáció, amely azonban semmi érdemlegeset nem közölt a hadsereg vezetése számára, ami akár csak támpontot jelenthetett volna a további működéssel kapcsolatban. A hadseregvezetés bízott benne, hogy mielőbb megérkezik Beregszászra a kormányzói hadparancs, melyben szerepel a fegyverszünet ténye annak feltételeivel, valamint a Vörös Hadsereg oldalán a németek elleni fellépésre való utasítás.⁷⁵ A kora délutáni órákban futott be végül a Vezérkar utasítása, melyben a németekkel való további együttműködést irányozták elő. Az 1. hadsereg parancsnokságán már érezték, hogy Budapesten valami nincs rendben. A hadsereg vezetése nehéz helyzetben volt, ugyanis az ellentmondó intézkedések kiadása akár a hadsereg felbomlásához is vezethetett volna.⁷⁶ A hadosztályparancsnokok részére végül azt az utasítást

⁷² „az 1920. március 1-i rendeletem végrehajtandó.”

⁷³ NAGYBACZONI, 1986. 337.

⁷⁴ Október 11-én egy érdekes esemény történt az 1. magyar hadsereg arcvonalán. Körösmezőnél orosz tisztok jöttek át a magyar vonalakon és kérték, hogy az előző nap zsákmányolt lövegeket a magyar csapatok adják vissza számukra, hiszen úgy is fegyverszünet van. Kéri Kálmán, aki Miklós Béla budapesti útja miatt az 1. hadsereg ideiglenes parancsnoka volt, információ hiányában a fegyvernyugvással kapcsolatban, arra utasította beosztottjait, hogy a szovjet tisztokat udvariasan kérjék meg a magyar vonalak elhagyására. HL: Tgy.: 2599. 13.

⁷⁵ A külügyminiszter a vezérkari főnököt kérte meg, hogy gondoskodjék a hadparancs géptáviró útján való eljuttatásáról a hadseregszereplés parancsnokságokra. Ez azonban a vezérkar egyes nyilas érzelmű tisztjeinek szabotázsakciója miatt nem történt meg.

⁷⁶ HL: Tgy.: 2599. 19.

tást adta Miklós Béla, hogy az állásaikat tartsák, bármely irányból érkező támadást vessenek vissza, és szigorúan kerüljék a provokációt a Vörös Hadsereggel szemben.⁷⁷

A hadseregpárancsnok tisztában volt azzal, hogy a németektől parancsot nem vehetnek, de azt is tudta, hogy Budapestről észszerű utasítás nem várható. Ekkor vetődött fel a gondolat, hogy fel kell venni a kapcsolatot a Vörös Hadsereggel. Este a rádióban elhangzott Szálasi felhívása, ami minden parancsnokságnál és alegységénél hallható volt. Kéri Kálmán ezredes,⁷⁸ az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke, a rádióbeszéd elhangzását követően gyűlést hívott össze, hogy megismerje szűkebb törzsének véleményét a lezajlott eseményekkel kapcsolatban. Örömmel nyugtázta, hogy beosztottjai mind a kormányzó mellett állnak, azonban nem tudják, pontosan mit kell tenniük, hiszen a kormányzói szózatban az hangzott el, hogy „fegyverszünetet kértem”, és nem pedig, hogy „kötöttem”, ráadásul a fővárosból egymással szöges ellentétben álló parancsok és hírek érkeztek.⁷⁹

Miklós Béla időközben még mindig nem jutott elhatározásra a hadsereg alkalmazását illetően. Fontos kiemelni, hogy az arcvonal szinte teljesen mentes volt német csapatoktól, és a vezérezredes szinte teljes cselekvési szabadsággal rendelkezett. A front túloldalán a szovjet csapatok az átállást teljes erejükkel tudták volna támogatni,⁸⁰ azonban hiányzott a határozott parancsnoki döntés az 1. magyar hadseregnél. Miklós Béla a kritikus pillanatban nem tudott felnőni a történelmi feladathoz, pedig egyike volt azoknak a tiszteknek, akiktől Horthy sokat várt, és feltétel nélküli hűségükre számított. Október 16-án hajnalban a hadseregpárancsnok végül meghozta döntését. Kéri Kálmán ezredes utasította, hogy menjen át a szovjet főparancsnokságra tájéko-

⁷⁷ Budapesten teljes káosz uralkodott. Dálnoki Miklósnak a kormányzó főhadsegédje azt az információt adta távbeszélőn, hogy a kormányzói szózat érvényes. A Vezérkar Főnökének irodája viszont nem volt tisztában a proklamáció hitelességével.

⁷⁸ Kéri Kálmán (1901. VII. 25. – 1994. V. 26.): vezérkari ezredes, 1944. 08. 16. és 1944. 10. 16. között az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke. SZAKÁLY, 2003. 171.

⁷⁹ ÖLVEDI, 1989. 257.

⁸⁰ Ha október 16-án vagy akár 17-én a szovjet 18. hadsereg és 17. gárda-lövészhadtest Csap-Nyíregyháza menetvonalon Budapest felé megindulnak, akkor a szovjetek az észak-erdélyi német erőket könnyedén bekerítik. Az előretörésbe se az északon lévő német 1. páncélos-hadsereg (amit a szovjet 1. gárdahadsereg kötött le), se pedig a délen védekező Dél Hadseregcsoport erői (akiket a 2. Ukrán Front csapatai kötöttek le) nem tudtak volna beleszólni.

zódás céljával, és mielőbb térjen onnan vissza. Reggel azonban váratlan telefonhívás érkezett a vezérkar főnökétől, aki Miklós Bélát arról tájékoztatta, hogy az irodáját nem hagyhatja el, és hogy a harcot a németek oldalán kell folytatni. Ekkor vált világossá a hadsereg vezetőjében, hogy a fegyverszüneti kísérlet megbukott, a fővárosban a németek és a nyilasok átvették a hatalmat. Miklós Béla ezt követően az indulásra készülő Kéri Kálmánhoz sietett, majd tudatta vele, hogy a kapcsolatfelvételt a 4. Ukrán Fronttal a saját személyére nézve is szükségesnek tartja.⁸¹

Szinte érthetetlen, hogy tapasztalt katona létére hogyan hozhatta meg ezt a döntését. A szovjet és magyar együttműködést ugyanis a vezérkari főnöke is meg tudta volna szervezni, nem volt szükséges Miklós Béla személyes jelenléte. Figyelmen kívül hagyta továbbá, hogy a szolgálati szabályzat értelmében a hadsereg parancsnoka nem hagyhatja el a hadseregét. Szintén nem vette figyelembe az időtényezőt, valamint azt sem, hogy a nyilasokat is érdekli az 1. magyar hadsereg sorsa. Meglepő, hogy a vezérezredes miből gondolta azt, hogy majd a későbbiekben – ráadásul szovjet oldalról kiadott – rádióüzenetével a hadsereget a németek ellen fordíthatja, főleg úgy, hogy fennállt a lehetősége annak, hogy amire a rádióüzenete megérkezik, már nem is ő parancsol a hadseregnek. Reggel kilenc órakor került sor arra az esetre, amikor egy parancsnok magára hagyta a hadseregét, és ezzel saját magát megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy azt a későbbiekben irányítsa. Miklós Béla a parancsnokságot Vasváry vezérőrnagynak adta át, aki ezt vonakodott elfogadni, mivel nem értett egyet Miklós Béla elhatározásával.⁸²

A Miklós Bélából, Kéri Kálmánból és rajtuk kívül még kilenc főből álló csoport Ökörmezőnél érte el az Árpád-vonalat.⁸³ A völgyzáró erőd parancsnoka segítségével egy rögtönzött hídon – ami az aknazáron ívelt át – jutottak el a senki földjére. Gépkocsijukon fehér zászló lobogott, és nem sokkal később már találkoztak is egy kozák felderítővel, aki Alsóvereckére, a szovjet hadosztály-parancsnokságra irányította őket. Itt a szovjet parancsnok közölte velük, hogy fegyverszünetről tudomása nincs, de a másnapra tervezett támadást leállíttatja. Egy óra elteltével megérkezett a szovjet hadtestparancsnok is, aki

⁸¹ ÖLVEDI, 1989. 262-263.

⁸² HL: Tgy.: 2599. 28.

⁸³ HL: Tgy.: 2781. 1.

sztintén a csoport tudomására adta, hogy fegyverszünetről nem értesítették, de felhívja a 4. Ukrán Front parancsnokát a helyzet tisztázása céljából. Petrov vezérezredes a telefonbeszélgetéskor közölte, hogy a hadtestparancsnok a következő napon kísérettel a csoportot Liszkóra, a 4. Ukrán Front parancsnokságára.⁸⁴

A nyilas vezetés időközben az 1. hadsereg parancsnokát és vezérkari főnökét hazaárulónak nyilvánította és László Dezső altábornagyot⁸⁵ nevezte ki a hadsereg élére. Tehát még meg sem kezdődtek Petrov vezérezredes és Miklós Béla között a tárgyalások, utóbbi már nem volt a magyar hadsereg irányítója.⁸⁶ Október 17-én a késő délutáni órákban jutott el a magyar csoport Liszkóra, ahol Illés Béla mint a Vörös Hadsereg őrnagya az alábbi szavakkal üdvözölte Miklós Béláékát: „A 4. Ukrán Front Főparancsnoksága nevében üdvözlöm Önöket, mint Magyarország nagyméltóságú kormányzójának képviselőit!”⁸⁷ Ezt követően Petrov vezérezredes frontparancsnok, Mehlisz vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front politikai tisztje, valamint Korzsenyevic altábornagy, a 4. Ukrán Front vezérkari főnöke fogadta a magyar küldöttség tagjait. Petrov a magyar fél tudomására hozta, hogy Magyarországon a nyilasok átvették a hatalmat, tiszta képük az eseményekről azonban egyelőre nincs. A megbeszélés alatt sikerült távbeszélőn kapcsolatot létesíteni Moszkvával. Faraghó Gábor, a magyar fegyverszüneti bizottság vezetője ekkor közölte Miklós Bélával, hogy a fegyverszünet már napokkal korábban megkötetett. Erről sem Miklós Bélának, sem pedig Kéri Kálmánnak nem volt tudomása, ugyanis e tényről a budapesti előljárók nem értesítették az 1. magyar hadsereg vezetését.⁸⁸

A megbeszélések végén Petrov kitért a korábbi levelezésre, amelyet Miklós Bélával folytatott a hadifogoly tiszték segítségével. Petrov kijelentette, hogy Miklós Bélával kapcsolatban meg van győződve arról, hogy nagyon jól fognak tudni együttműködni.⁸⁹ Az este folyamán a két magyar tiszt újabb megbeszélésen vett részt Petrovnál. Itt közösen azt találták célszerűnek, hogy az 1. magyar hadsereget a Nagyszőlős-Munkács-Ungvár vonalra lenne a legmegfelelőbb visszavonni a

⁸⁴ HL: Tgy.: 2599. 28.

⁸⁵ László Dezső (1893. VII. 23. – 1949. VI. 08.): altábornagy, 1944. 10. 16. és 1945. 05. 01. között az 1. magyar hadsereg parancsnoka. SZAKÁLY, 2003. 199.

⁸⁶ ÖLVEDI, 1989. 267.

⁸⁷ HL: Tgy.: 2781. 7.

⁸⁸ HL: Tgy.: 2599. 29.

⁸⁹ HL: Tgy.: 2781. 9.

főútvonalak szabadon hagyása mellett. Kéri Kálmán ezért a szovjet vezetéssel teljes egyetértésben parancsot fogalmazott meg, amit Miklós Béla ellátott a kézjegyével. A parancs a csapatviSSzavonás mellett arra utasította a magyar erőket, hogy legkésőbb október 19-ig szüntessenek be mindennemű harci tevékenységet a szovjet csapatokkal szemben, és egyben nyissanak számukra szabad utat.⁹⁰

A parancs továbbítását tizennégy magyar önként jelentkező hadifogoly tiszt vállalta magára, akiknek a feladata az volt, hogy a hadseregparancsnok utasításait a magyar hadosztályokhoz eljuttassák. A tisztek akciója a kívánt hatást nem érte el,⁹¹ és velük szemben eljárások is indultak. Sorsuk más-más volt, de akadtak köztük olyanok is, akiket a hadbírószági eljárás lefolytatása után kivégeztek.⁹² Mivel az ideiglenes parancsnokkal – Miklós és Kéri nem tudott László Dezső kinevezéséről –, Vasváry vezérőrnaggyal semmiféle rádiókapcsolat nem volt, Kéri Kálmán október 18-án kérvényezte, hogy ő is visszatérhessen a magyar csapatokhoz. Ezt azonban Mehlsiz vezérőrnagy határozottan elutasította. Szintén az október 18-i naphoz kapcsolódik, hogy Szent-Iványi Domonkos, a fegyverszüneti bizottság tagja is megérkezett a 4. Ukrán Front parancsnokságára Moszkvából, ahol ismertette a fegyverszüneti tárgyalások eredményét. Ez tartalmazta, hogy a magyar hadsereg megtartja teljes fegyverzetét és azt a németek ellen fordítja.⁹³

Ez az egyezmény egyik nagyon fontos pontja, hiszen nem fegyverletételről volt benne szó, hanem fegyveres együttműködésről. A szovjet vezetés türelmesen várta, hogy Miklós Béla parancsa az 1. magyar hadseregnél milyen hatást vált ki. Az érkező hírek azonban arról tanúskodtak, hogy Magyarország tovább folytatja a harcot a németek oldalán. A szilárdabb védelem biztosítása céljából a magyar csapatokat mindenütt német alárendeltségbe utalták, és sok magyar parancsnok is leváltásra került, akiknek a helyére a németekhez lojális katonai vezetőket helyeztek. Miklós Béla vezérezredes október 21-én még intézett egy kiáltványt a hadsereghez, melyben közölte az állománnyal, hogy Magyarország fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval, melyre

⁹⁰ STYEMENKO, 1975. 273.

⁹¹ Teljesen érthető a magyar csapatok tanácstalansága. Pár nap leforgása alatt megkapták Horthy, Szálasi majd pedig Miklós Béla egymásnak teljesen ellentmondó parancsát.

⁹² HL: Tgy.: 2599. 14.

⁹³ HL: Tgy.: 1781. 17.

válaszul a németek a kormányzót lefogták. Felszólította továbbá a vezérezredes a tiszteket és katonákat, hogy fegyvereiket haladéktalanul fordítsák a németek ellen, ha viszont ez nem lehetséges, akkor menjenek a szovjetek által birtokba vett területekre, hogy ott majd az ő vezetésével harcoljanak tovább a németek ellen.⁹⁴

Természetesen ez a felhívás sem járt sikerrel. A 4. Ukrán Front parancsnoksága október 24-én jelentette a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának, hogy Miklós Béla parancsa és kiáltványa nem hozta meg a kívánt eredményt. Még ugyanezen a napon este Petrov vezérezredes direktívát kapott: *„Mivel a magyar csapatok nem szüntették be a csapataink elleni harcot és a németekkel együtt tartják az arcvonalat, a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása megparancsolja, hogy a harcmezőn a magyar csapatokkal szemben ugyanúgy kell tevékenykedni, mint a németek ellen.”*⁹⁵

Dolgozatomban megkíséreltem bemutatni, hogy milyen kezdeményezések voltak az 1. magyar hadsereg arcvonalán annak érdekében, hogy Magyarországot megmentse a teljes pusztulástól. Gally Emil őrnagy és társai, minden tőlük telhetőt megtettek, vállaltak egy igen veszélyes küldetést még az ellenük lefolytatható hadbíróági eljárás teljes tudatában is. Kiemelendő, hogy a szovjet katonai és politikai vezetés örömmel fogadta mind a hadifogoly tisztek kezdeményezését, mind pedig Miklós Béla vezérezredes kísérletét a fegyvernyugvásra. Szintén megemlítendő, hogy az 1. magyar hadsereg felső vezetése – mint ahogy ez a Kéri Kálmán ezredessel folytatott megbeszélés alapján kiderült – teljes mértékig egyetértett a kormányzói proklamációval és a szovjetek elleni harc beszüntetésével. Az, hogy Budapesten a vizsgált időszakban milyen események zajlottak le, természetesen nem mellékes dolog, viszont világosan kell látni, hogy a fővárosi történésektől függetlenül az 1. magyar hadseregnél volt egy olyan személy, aki kellő határozottsággal és a katonapolitikai helyzet kellő ismeretének birtokában sokkal többet tudott volna tenni azért, hogy az ország ne váljon hadszíntérré, de legalábbis ne olyan hosszú időre, mint ahogyan az a későbbiekben bekövetkezett.

Miklós Béla vezérezredes azzal, hogy habozott a döntések meghozatalánál, jelentős idővesztést teremtett, illetve azzal, hogy átment az arcvonalon, elvesztette irányítását a hadserege felett. Nem szabad

⁹⁴ ÖLVEDI, 1989. 277.

⁹⁵ STYEMENKO, 1975. 275.

megfelelkezünk arról, hogy a katonai hierarchiában a katonák parancsot kapnak és parancsot hajtanak végre. Azok a törzstisztek és katonák, akik október 15-én és 16-án minden további nélkül teljesítették volna Miklós Béla parancsait, azok 18-án és 21-én már megtagadták azt, hiszen az új katonai hierarchia már erre kényszerítette őket. Természetesen a vezérezredes is a katonai hierarchia szerves része volt, viszont ő teljes mértékig tisztában volt október 15-én a legitim vezető akaratával, hiszen még személyes találkozója is volt a kormányzóval ezzel kapcsolatban Budapesten. Hogyha 1944 októberében az 1. magyar hadsereg szembefordul a németekkel – ismerve a magyar erők akkori erkölcsi-harci szellemét –, nagy valószínűséggel a magyar csapatok tömegesen követik a példát, és így teljesen másképp alakulhatna volna a későbbi események. Az akarat ugyan sokak részéről megvolt, a tettek viszont egyesektől elmaradtak, emiatt az 1. magyar hadsereg nem tudott részt venni az ország német megszállás alóli felszabadításában.

Bibliográfia

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemények

- 2741. Kéri Kálmán: 1944. október 15., 1. magyar hadsereg
- 3297. Ölvedi Ignác összeállítása: visszaemlékezések, hozzászólások, megjegyzések 1944. okt. 15-ével kapcsolatban.
- 2599. Kéri Kálmán: Visszaemlékezés 1944. okt. 15.-dike eseményeivel kapcsolatban.
- 2781. Kéri Kálmán: Élménybeszámoló. A 4. Ukrán Front Parancsnokságánál.
- 2894. 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg.

Szakirodalom

- BENE, 2011 = BENE Krisztián: A Waffen-SS francia önkéntesei az 1944-es galíciai harcokban. In: *Kutatási Füzetek*. 2011/1.
- BOKOR, 1985 = BOKOR Péter: *Zsákutca*. RTV-Minerva, Bp. 1985.
- DOMBRÁDY – TÓTH, 1987 = DOMBRÁDY Lóránd – TÓTH Sándor: *A magyar királyi honvédség 1919-1945*. Zrínyi Kiadó, Bp. 1987.

- CSIMA, 1961 = Dr. CSIMA János: *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához*. HM Központi Irattár, Bp. 1961.
- GALLÓ, 2004 = GALLÓ Krisztián: *A magyar királyi 2. páncéloshadosztály galíciai harcai. Belvedere Maridionale*. 2004/1-2.
- GOSZTONYI, 1992 = GOSZTONYI Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Kiadó, Bp. 1992.
- GOSZTONYI, 1990 = GOSZTONYI Péter: *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945*. Zrínyi, Bp. 1990.
- GRECSKO, 1977 = A.A. GRECSKO: *A Kárpátokon át*. Zrínyi Kiadó, Bp. 1977.
- GYERZSALUK, 1979 = Nyikolaj GYERZSALUK: *A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. Hadtörténelmi Közlemények*. 1979/3.
- KOROM, 1974 = KOROM Mihály: *Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944 október második felében és novemberben. Hadtörténelmi Közlemények*. 1974/2.
- NAGYBACZONI, 1986 = NAGYBACZONI Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő*. Gondolat Kiadó. Bp. 1986.
- ÖLVEDI, 1989 = ÖLVEDI Ignác: *Az 1. magyar hadsereg története 1944. január 6-tól október 17-ig*. Zrínyi Kiadó, Bp. 1989.
- POSZPELOV, 1966 = P.N. POSZPELOV: *A Nagy Honvédő Háború története 1944-1945. IV. kötet*. Zrínyi Kiadó, Bp. 1966.
- ROMSICS, 2005 = ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Bp. 2005.
- SÁRKÖZI, 1999 = SÁRKÖZI Sándor: *Futártisztek a Kárpátokban. Új Honvédségi Szemle*. 1999/11.
- SIPOS, 1996 = Sipos Péter (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A-Zs*. Petit Real Kiadó, Bp. 1996.
- SZABÓ - SZÁMVÉBER = SZABÓ Péter - SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943-1945*. Püldo Kiadó, Debrecen, n.é.
- SZAKÁLY, 2003 = SZAKÁLY Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938-1945*. Ister Kiadó, Bp. 2003.
- SZENTKIRÁLYI, 1974 = SZENTKIRÁLYI Frigyes: *Fordulópont az életemben. Hadtörténelmi Közlemények*. 1974/4.
- SZENTKIRÁLYI, 1987 = SZENTKIRÁLYI Frigyes: *Negyven év mundérban*. Zrínyi Kiadó, Bp. 1987.

STYEMENKO, 1975 = Sz. M. STYEMENKO: *A vezérkar a háború éveiben*. Kossuth Kiadó. Bp. 1975.

Interjú

SZENTKIRÁLYI, 2015 = SZENTKIRÁLYI Frigyes ny. ezds., Saáry Gábor, Bp. 2015. 10. 20.

AZ NSKK FRANCIA ALAKULATÁNAK HARCAI MAGYARORSZÁGON A VÖRÖS HADSEREG ELLEN¹

Bevezetés

Annak ellenére, hogy Franciaország a győztes hatalmak között fejezte be a második világháborút, a harcokban való részvételével kapcsolatban mind a mai napig számos olyan fejezet akad, amellyel érdemben nem foglalkozott a történettudomány. Többek között ezek közé tartozik a német hadsereg fegyveres erőinek kötelékében szolgálatot teljesítő önkénteseké is. Azonban még ezek között is vannak olyan viszonylag jobban ismert alakulatok, mint a Waffen-SS vagy a Francia Antibolsevik Légió (LVF),² amelyek – általában a keleti hadszíntéren – kivették részüket a szövetséges reguláris alakulatok elleni küzdelmekből és olyan keveset emlegetett egységek, melyeket komolyabb harci szereplésük hiánya okán szinte egyáltalán nem lehet ismerni.

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy ezt a hiányosságot részben pótolja, és az egyik ilyen alakulat történetét mutassa be, amely ráadásul Magyarországhoz is kötődik, mivel fennállása során legkomolyabb fegyveres összecsapásait hazánk területén vívta meg. Remélhetőleg ennek az epizódnak a felelevenítése mind a francia, mind pedig a magyar hadtörténetírást érdekes adalékokkal fogja gazdagítani.

Az NSKK létrehozása és tevékenysége

Az NSKK³ a nemzetiszocialista párton belül a háború előtt (1931 áprilisában) létrehozott szervezet volt, amely eredetileg azt a célt szolgálta, hogy soraiban tömörítse a gépjárművel rendelkező náci párttagokat, akik így hatékonyabban tudtak részt venni járműveikkel az NSDAP⁴ által szervezett felvonulásokon.⁵

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² *Légion des volontaires français contre le bolchevisme*: Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen vagy röviden Francia Antibolsevik Légió.

³ *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps*: Nemzetiszocialista Motoros Szállítóhadtest.

⁴ *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*: Nemzetiszocialista Német Munkáspárt.

⁵ MOUNINE, 1995. 5.

A náci párt hatalomra kerülése után a szervezet a náci fiatalság technikai kiképzését szolgálta azoknak már a hadseregbe való belépésük előtt. A kezdetben az SA⁶ alárendeltsége alá tartozó és a szállítáért felelős gépesített (autóval és motorral felszerelt) egységeket tömörítő szervezet magába olvasztotta a civil autó- és motorklubok összes tagját, valamint a Hitlerjugend⁷ mozgalom technikai kiképzésre küldött tagjait is. Az SA 1934-es bukása után a náci párt közvetlen irányítása alatt álló szervezetté vált, mely Németország minden gépjárművekkal kapcsolatos tevékenységét ellenőrzése alá vonta. Ennek keretében az autóbuzsos bel- és külföldi turistautaktól kezdve, az autó-motorsport rendezvényeken keresztül egészen az országúti forgalom irányításában való közreműködésig rendkívül szerteágazó tevékenységi kör koncentrált az NSKK kezében.⁸

1934-ben a szervezet tagsága 350 000 főből állt, akik négy hadosztály, tizenkilenc dandár és hozzávetőlegesen kilencven ezred kötelékébe voltak beosztva. Egy hadosztályba (Motorgruppe) öt dandár (Motorbrigade), egy dandárba pedig három ezred (Motorstandarte) tartozott. Az ezredek három-hat zászlóaljából (Motorstaffel) álltak, amelyeket három-tíz század (Motorsturm) alkotott, amelyekben három-négy szakasz (Trupp) volt, amelyeket három-négy 8-16 fős raj (Schar) alkotott. 1939-re az NSKK kötelékébe már 28 hadosztály és egy dandár (összesen 100 ezred) tartozott több mint 500 000 fővel, amelyeket az elfoglalt cseh és osztrák területekkel kiegészítve nyolc kerületi hadtestbe szerveztek.⁹

Ezt az igen nagy létszámú és műszakilag jól felkészített emberanyagot a második világháború előestéjén természetesen teljes egészében a német fegyveres erők és a háborús erőfeszítések szolgálatába állították. Ez hatalmas segítséget jelentett a jól kiképzett embereket igénylő Wehrmacht számára, ugyanakkor ez a szervezetnek komoly problémát jelentett, mivel a közelgő háborúra való felkészülés jegyében számos új feladatot kellett ellátnia. Egyrészt a német hadsereg gépesített és páncélos alakulatainak tagjai számára kellett továbbképzéseket tartaniuk, másrészt pedig ezzel párhuzamosan felfegyverzett őrzászlóaljakat (úgynevezett NSKK-Wehrstaffeleket) kellett felállítania.

⁶ *Sturmabteilung*: szó szerint rohamosztag, a náci párt egyik paramilitáris szervezete.

⁷ *Hitlerjugend*: a náci párt ifjúsági szárnya és másik paramilitáris szárnya.

⁸ THOMAS-JURADO, 1992. 4.

⁹ DELATOUR, 1975. 153.

1940-től kezdve pedig a fegyveres erők – eleinte a Luftwaffe,¹⁰ majd pedig a többi fegyvernem – részére kellett utánpótlás-szállítási feladatokat ellátnia. Ennek keretében a háború éve alatt számos új elnevezést kaptak ezek a hosszú múltra visszatekintő szállítóalakulatok (NSKK Transportregiment Luftwaffe, NSKK Motorgruppe Luftwaffe, majd NSKK Transportgruppe Luftwaffe) a rájuk bízott feladatok és a hozzájuk beosztott emberanyag létszámának növekedésével párhuzamosan.¹¹

Az NSKK toborzóakciói a megszállt Európában

Ugyanakkor a német önkéntesek többsége ekkorra már a német fegyveres erők kötelékében teljesített sorszolgálatot, ezért annak érdekében, hogy a rábízott feladatokat el tudja látni, az 1941-es évtől kezdve az NSKK a megszállt Európa országaiban is elkezdett önkénteseket toborozni. A külföldi jelentkezők feladata – autóvezetői és szerelői tanfolyamok elvégzése után – a fenti célokkal összhangban eleinte csupán a hadsereg utánpótlásának szállítása, forgalomirányítás, valamint a szállítójárművek karbantartása volt.¹² A német toborzókampány először Hollandiában és Belgiumban indult el 1941 májusában,¹³ majd fokozatosan kiterjesztették az egész kontinensre.¹⁴

A toborzóakciók sikeresnek tekinthetők, mivel 1943 júliusára több mint tízezer flamand, vallon, holland és francia jelentkezett az alakulatba, akik egy két dandárból álló hadosztályt alkottak Graf von Bayer-Ehrenberg tábornok parancsnoksága alatt. A dandárokat három, egyenként két zászlóaljából álló ezred alkotta, mely utóbbiakban hozzávetőlegesen kétezer fő teljesített szolgálatot. Az első dandárt (1., 2. és 3. ezred) 1941 nyarán Franciaországban hozták létre, és 1944-ig kizárólag ebben az országban tevékenykedett, mielőtt a szövetséges csapatok előrenyomulása miatt visszavonták Németországba, ahol a

¹⁰ Az NSKK francia önkéntesei ennek megfelelően a Luftwaffe egyenruháját hordták, csupán a felkarjukon lévő fekete baltával (az ún. francisque-kal, melyet Pétain marsall választott személyes szimbólumának) díszített francia trikolor jelezte nemzeti hovatartozásukat. LITTLEJOHN, 1972. 265.

¹¹ THOMAS-JURADO, 1992. 4.

¹² LITTLEJOHN, 1972. 265.

¹³ Ami részben megmagyarázza a szervezet soraiban szolgáló flamandok magas számát (3.000 fő).

¹⁴ COSTABRAVA, 2007. 41.

háború utolsó hónapjaiban harcoló alakulatként is bevetették. A második dandárt (4., 5. és 6. ezred) 1941 májusában állították fel Belgium keleti részén először két ezreddel, majd 1943 tavaszán kiegészítették egy harmadikkal, melyet jelentős részben francia önkéntesekkel töltöttek fel. Az első dandártól eltérően a másodikat egyaránt felhasználták a Szovjetunióban, Észak-Olaszországban, Jugoszláviában, valamint – mint látni fogjuk – Magyarországon is.¹⁵ Meg kell említeni, hogy a fenti alakulattal párhuzamosan más, hasonló feladatokkal megbízott egységek felállítására is sor került, amelyeket szintén a megszállt országok önkénteseivel töltöttek fel. Ilyenek voltak például az NSKK Transportgruppe Todt, illetve a NSKK Transportbrigade Speer Legion szállítóalakulatok, amelyek soraiban szintén nagy számban (több ezer főről van szó) találunk franciákat, de ezekkel most nem foglalkozunk, mivel a klasszikus NSKK egységekkel szemben a keleti hadszíntér harci eseményeiben való részvételük kevésbé érdekes számunkra.¹⁶

Franciaországban 1942. július 21-én kezdődött a toborzás, amely arra bízta a francia fiatalokat, hogy csatlakozzanak a német szállítóalakulathoz.¹⁷ A felhívások pedig sikerrel jártak, mivel több ezer francia – mértékadó becslések szerint 2 000-2 500 fő¹⁸ – jelentkezett az NSKK-ba 1942 és 1944 között.¹⁹ A sikert részben az is magyarázza, hogy Franciaországban a németek már 1941-ben létrehozták – az LVF egyik alapítójának, Pierre Costantininek a kezdeményezésére²⁰ – az ún. *Corps Automobile des Volontaires Antibolcheviques*-t²¹ (CAVA), mely

¹⁵ THOMAS-JURADO, 1992. 4-5.

¹⁶ LITTLEJOHN, 1987a. 163-164.

¹⁷ Az önkénteseknek Párizsban a Godot de Mauroy u. 2. szám alatt kellett megjelenniük, amely Troupeau százados, Bridoux hadügyminiszter veje vezetése alatt működött. LITTLEJOHN, 1987a. 161.

¹⁸ Bár egyes német források szerint ez a szám megközelíthette az 5.000-et is. BAMA N 756/201. Die Kameradschaft: Die Europäischen Freiwilligen, 3. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kívülállók számára a franciául beszélő önkéntes nyilván franciát jelentett, de vallonok is jelentős számban (legalább kétezren) jelentkeztek az alakulatba, így egyes német tiszték őket is franciának tekinthették bizonyos statisztikák elkészítésekor. LITTLEJOHN, 1987b. 111. Általánosságban a 3.000 fős létszám a legelfogadottabb. Lásd bővebben HOCHSTETTER, 2005.

¹⁹ AN 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 8.

²⁰ Ugyanakkor azonban Costantini másik javaslatát, mely szerint francia pilóták harcoljanak német vagy francia gyártmányú repülőgépek fedélzetén a Luftwaffe kötelékében, mereven elutasították.

²¹ Antibolsevik Önkéntesek Gépárműalakulata.

a német fegyveres erők ellátását szolgáló gépesített egységekben szolgálni kívánó önkénteseket várta. 1942-ben csupán az elnevezést kellett megváltoztatni, az addig jelentkezett állomány – melynek tagjai a német követelményeknek megfelelően 18 és 50 év közötti, jó egészségi állapotban lévő férfiak voltak – pedig megkezdhette kiképzését. Az önkéntesek jelentkezésük után orvosi vizsgálaton estek át, majd a szolgálatra alkalmasnak talált jelentkezőket Párizsban gyülekeztették, ahonnan valamivel később a Brüsszel külvárosában, Vilvoorde-ban található kiképzőközpontba szállították őket, ahol újabb orvosi alkalmassági vizsgálaton estek át, majd végleges szerződésük aláírása után öthónapos gépjárművezetői, szerelői és katonai alapkiképzésen vettek részt.²²

Visszaemlékezések szerint a katonai kiképzés első fázisa a német hadsereg által zsákmányolt francia fegyverekkel zajlott, majd ezt követően tanították meg az önkénteseket a német lőfegyverek kezelésére. Ezek kizárólag könnyű gyalogsági fegyverek voltak (Mauser 98K, MP0, MG34, gránátok stb.), a nehézfegyverzet esetleges használatára való felkészítés csupán a kézi páncéltörő fegyverekre (Panzerfaust, Panzerschreck) való kiképzésben merült ki, mivel az NSKK tagjait nem hagyományos gyalogsági egységként kívánták bevetni. A Belgiumban (előbb Schaefen/Diest, majd pedig Grammont/Gerardsbergen térségében)²³ lezajlott katonai kiképzést követően a franciákat Tübingenbe irányították, ahol az NSKK saját iskolájában, az úgynevezett NSKK Motor Schule – Lehrgang-ban vettek részt műszaki (vezetői és karbantartói) tanfolyamon.²⁴

Itt kell megcáfolnunk egy közkeletű hiedelmet is, mely szerint az NSKK kötelékéből rendszeresen és nagy számban helyeztek át embereket a Waffen-SS francia egységének kötelékébe. Teljes bizonyossággal ki lehet jelteni, hogy ilyen akciókra nem került sor, mivel az NSKK tagjai fontos feladatokat láttak el, amelyet a német hadvezetőség nagyra értékelt. Ugyanakkor számos esetben előfordult, hogy az NSKK vilvoorde-i kiképzőbázisán állomásozó francia önkéntesek

²² BAMA RS 3-33/3. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.), 57.; COSTABRAVA, 2007. 47-48.

²³ A résztvevők visszaemlékezései szerint a morált nem javította sem a rendkívül rossz időjárás, sem a nagyon gyenge élelmezés.

²⁴ MOUNINE, 1995. 6-7.

azért dezertáltak, hogy csatlakozhassanak a fenti alakulathoz, amelyben számukra a szolgálat sokkal nagyobb presztízzsel bírt, valamint több harcot – és így dicsőséget – tartogatott, mint a szállítóalakulatban végzett tevékenységük.²⁵ Ennek következtében több alkalommal is előfordult, hogy franciák egyesével vagy kisebb csoportokban átvonultak a közelben lévő Waffen-SS toborzóirodákbá, és gyakorlatilag új alakulatot választottak maguknak. Feltételezhető, hogy erre azért is került sor, mivel 1943 nyara előtt Franciaországban hivatalosan nem nyílt lehetőségük a Waffen-SS-be való jelentkezésre. A dezertőrök legnagyobb csoportja 1943 júniusában lépett a távozás útjára, mikor egyszerre harmincan jelentkeztek az SS-alakulatba.²⁶ Ez minden bizonnyal összefüggésben lehetett azzal, hogy ekkor került felállításra a Waffen-SS francia alakulata (először ezredként, majd dandárként, végül pedig 1945 elejétől hadosztályként), tehát a szökevények tisztában voltak vele, hogy egy többé-kevésbé „nemzeti” egység sorain belül teljesíthetnek majd valódi katonai szolgálatot.

A francia önkéntesek Európa hadszínterein

A franciaországi önkéntesek viszonylag nagy számuk okán az NSKK 2. dandárjának később felállított egységeibe lettek besorolva, ugyanakkor az időben elnyúló jelentkezések miatt eleinte nem volt lehetőség arra, hogy önálló nagyobb egységet hozzanak létre kizárólag franciákból, így az alakulat mindhárom ezredében megtaláljuk őket.²⁷ Legnagyobb számban az NSKK 4. ezredében (NSSK Regiment 4) szolgáltak franciák. Az ezred két zászlóaljából állt, melyek a létszámtól és a hadi helyzettől függően egyenként 2, 3 vagy 4 századból álltak. A századok általában 10-12 szállítóoszlopból álltak, melyek egyenként 12 járművet foglaltak magukba. A szállító járműveken kívül vontatók, szervizkocsik, mentőautók és motorbiciklik alkották a századok jár-

²⁵ Meg kell jegyezni, hogy a német hadsereg szabályzata szerint a dezertálás nem von maga után szankciókat, ha a dezertőr 24 órán belül a fegyveres erők valamely egységénél szolgálatra jelentkezik. Ebből kifolyólag az NSKK-ból távozó franciákat tárt karokkal fogadták az intenzív toborzást folytató Waffen-SS-nél.

²⁶ FORBES, 2005. 31.

²⁷ THOMAS-JURADO, 1992. 4.

műparkját. Egy járműhöz általában egy sofőr és egy könnyű fegyverzetű – puskával felszerelt²⁸ – kísérő tartozott, akinek a rakomány védelmét kellett ellátnia.²⁹

Az első francia önkéntesek 1942-1943 telén már részt vettek a Szovjetunióban harcoló német hadsereg utánpótlásának biztosításában. Az önkénteseket Rosztov térségében vetették be, ahol az alakulat tagjai teherautót vagy motorbiciklit vezettek, utánpótlást szállítottak, gépeket szereltek. A következő vélemény alakult ki róluk: „A francia sofőrök a legügyesebbek, de nem fordítanak kellő figyelmet a járművekre.” Ők látták el a harcoló alakulatok utánpótlását, amely elméletileg biztonságos feladat volt, de a fokozódó partizántevékenység miatt egyre gyakrabban kellett részt venniük fegyveres összecsapásokban is. Ebből a helyzetből és a német hadsereg növekvő emberigényéből kifolyólag ezek az egységek fokozatosan alakultak át harcoló alakulatokká. Kezdetben egy francia század, majd később további kettő teljesített itt szolgálatot az ezred VI. zászlóaljának kötelékében. 1943 tavaszán újjászervezték a teljes alakulatot, az egyre nagyobb számú francia önkéntesek egy jelentős részét ekkor a II. zászlóalj kötelékében gyűjtötték össze,³⁰ így a háború végéig ez volt az az egység, amely szinte teljes egészében francia állománnyal tevékenykedett.³¹

A keleti fronton tapasztalatokat szerző állomány és az újoncok összeolvasztásával létrehozott, három századból (4., 5. és 6.) álló második zászlóaljat – melynek teljes körű kiképzése hivatalosan 1943 késő őszen fejeződött be – december elején Észak-Olaszországba irányították. December-január folyamán a teljes egység Bresciában állomásozott, majd 1944 elején századonként egész Észak-Olaszország területén szétszórva kezdett el szállítási feladatokat teljesíteni. Míg a 4. század elsősorban Verona térségében tevékenykedett, az 5. és 6. századokat délebbre is bevetették, így például a 6. század egyes alegységei még a Monte Cassinót védő német csapatoknak is szállítottak utánpótlást. A német, francia és olasz teherautókkal felszerelt katonák

²⁸ Ez eleinte francia gyártmányú zsákmányfegyverzet volt, amelyet később német felszerelés váltott fel.

²⁹ BAMA RS 3-33/3. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.), 58.

³⁰ Ugyanakkor érdemes hozzátenni, hogy a harctérről visszatérőknek felajánlották, hogy a további katonai szolgálat helyett német gyárakban dolgozzanak. Arról nincs adat, hogy hányan éltek a felkínált lehetőséggel. FORBES, 2005. 30.

³¹ MOUNINE, 1995. 6.

egyaránt teljesítettek feladatokat az Organisation Todt, a Luftwaffe, a Legion Speer és a német hadsereg részére is attól függően, hogy hol volt éppen nagyobb szükség az egyébként szűkös szállítási kapacitásokra. Az 1944 őszéig tartó folyamatos szolgálat során a visszaemlékezések szerint nem került sor közvetlen összecsapásokra ellenséges reguláris csapatokkal vagy partizánokkal, azonban az alakulatnak voltak veszteségei, amelyeket a szövetséges légi erők alacsony támadásokat végrehajtó vadászbombázói okoztak. Elképzelhető, hogy ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy az NSKK-t 1944 júliusától harcoló alakulatnak tekintették, tagjait pedig a korábbi azonosító okmányok helyett katonai zsoldkönyvvvel látták el.³²

A zászlóaljat 1944. október-november folyamán szállítójárművei nélkül vasúti úton Dániába irányították, ahol Odense térségében különböző katonai objektumok (hadianyag-raktárak, támaszpontok) védelmi feladatait látta el. Ez az aránylag békés és veszélytelen szolgálat azonban nem tartott sokáig, ugyanis az alakulatot 1945 elején egyenesen a frontvonalba vezényelték.³³

A francia önkéntesek Magyarországon

Az egyébként sem túl nagy létszámú zászlóaljat két részre osztották, majd 1945 februárjában és márciusában útnak indították őket Magyarország felé. Mivel szállító járművekkel továbbra sem rendelkeztek, valamint a korábbi szervezeti beosztásukat sem őrizték meg, feltételezhető, hogy a két alakulatot alkalmi harccsoportként (úgynevezett Kampfgruppéként) kívánták bevetni a magyar Dunántúlon, ahol a harc helyzet minden szabad erőforrás felhasználását megkívánta a német hadvezetés szerint, ezért jelentős erőkoncentrációt hajtottak végre, amelynek elméletileg lehetővé kellett tennie a szovjet csapatok visszaszorítását és a stratégiai fontosságú zalai olajmezők védelmét.³⁴

Ugyanakkor már maga az utazás is komoly kihívást jelentett a szövetségesek folyamatos légitámadásai miatt, amelyek egyrésztől igen súlyosan megrongálták a német vasúti infrastruktúrát, másrésztől esetenként még a francia önkéntesek soraiban is veszteségeket okoztak. Ezek a támadások annyira hatékonyak voltak, hogy az elsőként útnak induló harccsoport végül csupán körülbelül egy hónapig

³² MOUNINE, 1995. 7-8.

³³ THOMAS-JURADO, 1992. 9.

³⁴ KEEGAN, 2008. 877-878.

tartó vasúti út után március vége felé érkezett meg a magyar hadszíntérre, a második pedig egyáltalán el sem jutott oda, mivel az alegység beérkezése előtt véget ért a háború.³⁵

A Magyarországra érkező harccsoport soraiban egyes visszaemlékezések szerint egy tiszti, NSKK-Sturmführeri (kb. hadnagyi) rangban szolgáló magyar származású francia állampolgár is volt. A Győr (esetleg Győri) vezetéknévre hallgató tiszt azonban az országhatár átlépése után eltűnt, feltételezhetően nyelv- és helyismerete segítségével dezertált az alakulattól, hogy elkerülje a várhatóan igen egyenlőtlen küzdelmet.³⁶

A harccsoportot, mely hozzávetőlegesen két századból állt,³⁷ Magyarországon újból teherautókkal látták el, de szállítási feladatok helyett egyenesen az arcvonal felé irányították őket, ahol fel kellett venniük a harcot a szovjetekkel. A komolyabb távolságok megtételét az is gátolta, hogy a járművekhez minimális mennyiségű üzemanyag állt rendelkezésre, ezért minden katona kapott egy benzineskannát és egy gumicsövet, hogy ha lehetőség nyílik rá, harcképtelenné vált járművekből szerezzenek üzemanyagot a továbbhaladáshoz. Az egység először a Balaton északi partján, Veszprémtől nyugatra találkozott az ellenséggel, ahol menet közben rajtuk ütött a Vörös Hadsereg egyik alakulata, amely a rövid, de annál hevesebb összecsapás során komoly veszteségeket okozott nekik. A sikertelen bevetést követően hátravonták az egységet, és kézi páncéltörő fegyverekkel felszerelve alkalmi páncélvadász alakulatként szervezték újjá. A második és egyben utolsó akciójára április végén került sor, amikor visszavonulás közben a Balatontól nyugatra az útjukat elvágó szovjet páncélosok ellen vetették be őket.³⁸ A franciák két harckocsit semmisítettek meg, az oroszok visszavonultak, a széthullás szélén álló alakulat pedig az éjszaka leple alatt folytatta útját nyugat felé. Az egység túlélői Soprontól délre léptek Ausztria területére, ahol értesültek a háború végétől.³⁹ A harc-

³⁵ MOUNINE, 1995. 10.

³⁶ FORBES, 2005. 233-234.

³⁷ ORY, 1976. 265.

³⁸ FORBES, 2005. 234.

³⁹ BAMA RS 3-33/3. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.), 58.

csoportban szolgáló franciák ezt követően egyénileg próbáltak boldogulni, egyesek megadták magukat a szövetségeseknek, mások pedig polgári ruhába öltözve próbáltak eljutni Franciaországba.⁴⁰

A zászlóalj másik fele a kapott parancsok ellenére végül csupán Ausztriáig jutott, ahol április 29-én Hans Ströhle NSKK-Hauptsturmführer (százados) a reménytelen hadi helyzetre való tekintettel feloszlatta az egységet. A francia katonák kisebb csoportokra oszlottak, és nyugat felé indultak. Többen Észak-Olaszország felé vették az irányt, amelyet az előző év folyamán megismertek, és ahol kevésbé fenyegette őket az azonnali fogságba esés. A különböző fegyvernemeknél szolgáló önkéntesek közötti különbségeket jól mutatja, hogy még itt is találkoztak francia Waffen-SS katonákkal, akik a saját alakulatukhoz való csatlakozásra és a harc folytatására biztatták a hazafelé tartókat, és mindezt 1945. május 3-án. Az NSKK korábbi tagjai visszatúsították az ajánlatot, és folytatták útjukat nyugat felé.⁴¹

Összefoglalás

Annak ellenére, hogy az NSKK az egyik kevésbé ismert és elismert második világháborús német katonai alakulat volt, tagjai fontos munkát végeztek elsősorban a háterszágban annak érdekében, hogy hozzájáruljanak a német háborús erőfeszítésekhez.

Az egység történetének érdekessége, hogy soraiban túlnyomó többségben voltak a külföldi önkéntesek, akik között meglepő módon igen nagy számban voltak francia állampolgárok is. Bár ezek az emberek nem frontvonalbeli szolgálatra jelentkeztek, a háborús helyzet úgy hozta, hogy végül az első vonalban is kellett harcolniuk, erre Magyarországon került sor a háború utolsó hónapjaiban. Nyilvánvaló módon ez az epizód semmilyen nagyobb jelentőséggel nem bír a háború kimenetele szempontjából, de érdekes adalékként szolgál a francia-magyar katonai kapcsolatok jobb megismeréséhez, ami annál is érdekesebb, mivel a két állam hivatalosan sem szövetséges, sem pedig ellenség nem volt a háború éveitől kezdve.

⁴⁰ FORBES, 2005. 234-235.

⁴¹ MOUNINE, 1995. 10-11.

Bibliográfia**Levéltári források**

Bundesarchiv-Militärarchiv:

BAMA RS 3-33/3. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.).

BAMA N 756/201. Die Kameradschaft: Die Europäischen Freiwilligen.

Archives nationales:

AN 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945.

Szakirodalom

COSTABRAVA, 2007 = COSTABRAVA, Ferdinand: *Le soldat baraka. Le Périphe européen de Fernand Costabrava, Panzergrenadier de la Brigade Frankreich*. k. n., Nice, 2007.

DELATOUR, 1975 = DELATOUR, François: *Le combat fou des SS français. Historia*, 40. sz. 1975. 150-155. o.

FORBES, 2005 = FORBES, Robert: *Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS*. Éditions de l'Aencre, Paris, 2005.

HOCHSTETTER, 2005 = HOCHSTETTER, Dorothee: *Motorisierung und „Volksgemeinschaft“*. *Das Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) 1931-1945*. Oldenbourg, München, 2005.

KEEGAN, 2008 = KEEGAN, John: *A második világháború*. Európa, Budapest, 2008.

LITTLEJOHN, 1972 = LITTLEJOHN, David: *The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-45*. Heinemann, London, 1972.

LITTLEJOHN, 1987a = LITTLEJOHN, David: *Foreign Legions of the Third Reich. 1. kötet*. James Bender Publishing, San Jose, 1987.

LITTLEJOHN, 1987b = LITTLEJOHN, David: *Foreign Legions of the Third Reich. 2. kötet*. James Bender Publishing, San Jose, 1987.

MOUNINE, 1995 = MOUNINE, Henri: *Le bataillon français du N.S.K.K. 39-45 Magazine*, 114. sz. 1995. 5-11. o.

ORY, 1976 = ORY, Pascal: *Les collaborateurs 1940-1945*. Editions du Seuil, Paris, 1976.

THOMAS - JURADO, 1992 = THOMAS, Nigel - JURADO, Caballero Thomas: *Wehrmacht auxiliary forces*. Osprey, Oxford, 1992.

LENGYEL GÁBOR

EGY VÉLT VAGY VALÓS ÍGÉRET ÉS UTÓÉLETE –
GORBACSOV, A NÉMET EGYSÉG ÉS A NATO
KELETI BŐVÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE

„A hidegháborút követő periódusban a világpolitika egyik legnagyobb rejtélye a Nyugat viszonya Oroszországhoz. Ma már senki sem tagadhatja azt a tényt, hogy a Nyugat kétségtelenül nagyobb mértékben tartotta tiszteletben a vele ellenséges Szovjetunió törvényes érdekeit, mint most a vele baráti posztszovjet Oroszorszáágét.”¹

/Alekszandr Panarin/

Oroszország és a NATO viszonya meghatározó kérdése korunk nemzetközi kapcsolatainak. Szinte nem telik el úgy nap, hogy valamilyen megközelítésben fel ne bukkanna egy hír a felek között egyre növekvő feszültséggel összefüggésben. Katonai stratégiai tanulmányok is részletesen elemzik a kialakult helyzetet, amelyek általában elég borúsan tekintenek a jövőbe, és egész odáig mennek, hogy egy széles körű konfliktus kibontakozása a két fél között csak idő kérdése.² Részletesebb elemzés vagy vizsgálat után a legtöbb ilyen megállapítással lehet ugyan vitatkozni, az azonban megkérdőjelezhetetlen, hogy Moszkva és a NATO kapcsolata/ellenségeskedése egyre intenzívebbé vált az elmúlt időszakban. Ha az utóbbi pár év fejleményeit vesszük szemügyre, láthatjuk, hogy az ukrán válság és a Krím 2014 márciusi annektálása óta különösen szélsőséges és kiélezetté vált a felek viszonya. A balti államok vagy Lengyelország – talán kissé túlzottan, de geopolitikailag indokolható módon – egyre inkább tart egy ellene irányuló orosz katonai agressziótól. Mivel ezek az országok a NATO teljes jogú

¹ PANARIN, 2004. 389.

² A RAND Corporation egy 2016-os elemzésében elsősorban katonai-stratégiai szempontból vizsgálta Oroszország és a NATO közötti konfliktus valószínűségét és lehetséges következményeit. Ennek egyik legfontosabb megállapítása szerint az orosz fegyveres erők mindenféle katonai ellenállást rövid idő alatt felszámolnának, és 36-60 óra alatt Rigában vagy Tallinban lennének. SHLAPAK–JOHNSON, 2016.

tagjai, egy ilyen konfliktus nagyon könnyen eszkalálódhatna, ami az egész Szövetséget érinthetné.

A jelenleg kialakult helyzet közel sem előzmények nélküli. Mind a közelmúltban, mind a korábbi évszázadok során találunk olyan eseményeket, amelyek jelentősen megterhelték Oroszország és a Nyugat kapcsolatát, s amelyek hatást gyakorolnak a felek viszonyára napjainkban is.

A jelenleg fennálló feszültséget elsősorban történelmi eredetűnek gondoljuk, ezért érdemes nagyon röviden utalnunk Oroszország és a Nyugat több évszázados viszonyára, elsősorban a nyugati veszélypercepciók orosz beágyazottságának szempontjából. Ugyan 18. század eleji nagyhatalommá válása óta az Orosz Birodalom több irányban is részt vett fegyveres konfliktusokban, a létét fenyegető legnagyobb kihívások (katonai támadások) szinte kivétel nélkül Nyugat, vagyis Európa felől érkeztek. Csak a legközismertebbeket említve: már a 13. század közepén a Német Lovagrend ellen vívott háborúk, az 1701 és 1721 közötti nagy északi háború, Napóleon inváziója 1812-ben és a hitleri Németország 1941. júniusi támadása. A két utóbbi különösen beépült az orosz történelmi tudatba, amire az is utal, hogy a legtöbb esetben „Honvédő háborúként” említik mindkettőt.³ A második világháború óriási szovjet veszteségei pedig akkora sokkhatást jelentettek és jelennek még ma is, amelyek alapjaiban meghatározzák az orosz biztonságpolitikai gondolkodást. Oroszország nyugati határainak biztonsága, a nyugatról jövő fenyegetés minimalizálása tehát hosszú távú „projektje” a mindenkori orosz külpolitikának. Jelenleg pedig ezt a veszélyforrást orosz nézőpontból az testesíti meg, hogy a NATO egyre közelebb kerül nyugati határaihoz.

A Szovjetunió és a keleti blokk felbomlását követően a nemzetközi rend teljesen új alapokra helyeződött. Moszkva szempontjából minden tekintetben meghatározó volt ez az időszak. A több évszázad alatt felépített birodalom eltűnt, a korábbi szuperhatalmi státusz semmivé foszlott, az eurázsiai geopolitikai viszonyok alapjaiban megváltoztak. A minden tekintetben meggyengült, a birodalom romjain újjáépülő

³ A napóleoni Franciaország támadására a leggyakrabban „Honvédő háborúként” (Отечественная война) vagy „1812. évi Honvédő Háborúként hivatkoznak” (Отечественная война 1812 года). A Harmadik Birodalommal 1941 júniusa után viselt háború a „Nagy honvédő háború” (Великая Отечественная война) néven került be az orosz történelmi irodalomba.

orosz állam olyan kihívásokkal találta szemben magát mind külföldön, mind belföldön, amelyekkel csak nagyon nehezen tudott megbirkózni. Az egyik legfontosabb ezek közül az volt, hogy milyen viszonyt alakítson ki a teljesen átrendeződő Európával. Korábban a keleti blokkhoz tartozó kelet-közép-európai országok leszakadása a szovjet perifériáról és csatlakozási törekvéseik az európai integrációs szervezetekhez különösen nehéz kérdést jelentettek, elsősorban biztonságpolitikai tekintetben. Az 1990-es években Moszkva szempontjából ez elsősorban a NATO keleti bővítésének problematikájában csúcsondott ki, amely már ekkor nagymértékben megterhelte a Nyugat és Oroszország közt, a hidegháborút követően barátságosnak induló kapcsolatokat.

A közvetlen előzmények azonban visszavezetnek a késői szovjet korszakba. Abba az időszakba, amikor a szovjet külső periféria felbomlásának jelei már nyilvánvalóak voltak ugyan, de a Szovjetunió élén még Mihail Gorbacsov állt. A berlini fal 1989. novemberi leomlása olyan irreverzibilis folyamatokat indított be, amelyek következményei nem csak Európa politikai térképét érintették, hanem pár éven belül az egész nemzetközi rendszer átalakulását jelentették. Amikor 1989 után a szovjet periférián megindultak a politikai változások, a német újraegyesítés kiemelkedő fontosságú problémává vált. Nagy kérdés volt ugyanis, hogy az egységes Németország mint tulajdonképpeni frontország a NATO és a Varsói Szerződés haderői között, milyen feltételekkel és kiindulási pozícióval integrálódjon a formálódó új európai politikai rendbe.

A német újraegyesítés kapcsán az 1990-es év első felében meginduló tárgyalások több olyan problémát is felvetettek, amelyek hosszú távon is éreztették és éreztetik hatásukat. Jelen tanulmányunkban egy máig konfliktusforrást jelentő epizódra szeretnénk koncentrálni, amely rendszeresen felbukkan az orosz–NATO, orosz–nyugati kapcsolatokban. Elsősorban arra keressük a választ, hogy alátámasztható-e az a széles körben elterjedt orosz vélekedés, miszerint az 1990-ben zajló tárgyalásokon bármilyen máig érvényes nyugati ígéret elhangozhatott a NATO későbbi politikájának vonatkozásában.

A korszak történetének részletes ismertetése vagy a német egységfolyamat vázlatos bemutatása is szétfeszítené tanulmányunk terjedelmi kereteit, ezért csak azokat az eseményeket, két- vagy többoldalú egyeztetéseket, szerződéseket vizsgáljuk, amelyeket a NATO későbbi

keleti bővítése és az ehhez kapcsolódó orosz tiltakozások szempontjából relevánsaknak gondolunk. A korszak legfontosabb eseményeinek, sajátosságainak ismeretét a szerző adottnak veszi.

Az 1980-as évek második felében meginduló nemzetközi enyhülés következtében, de különösen a berlini fal leomlása után egyértelművé vált, hogy az addig fennálló kétpólusú világrendben alapvető változások következnek be. A folyamatok végső kimenetele, a Szovjetunió és szövetségesi rendszerének megszűnése azonban ekkor még egyáltalán nem volt előre látható. 1989 és 1991 között egy átmeneti korszakról beszélhetünk, amelyben a meginduló folyamatok hatásaira reagálva a két szuperhatalom úgy próbált – elsősorban – új európai berendezkedést kialakítani, hogy az a négy évtizede fennálló struktúrák fundamentumait ne érintse. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a két blokk-képző nagyhatalom rendszeralkotó státuszát és vezető szerepét a későbbiekben is megőrizzék.

Amikor Helmut Kohl 1989. november 28-án meghirdette tíz pontból álló tervzetét a német újraegyesítésről, széles körben megindultak a politikai tárgyalások.⁴ Tulajdonképpen ez volt a nyitánya annak a folyamatnak, amely a „4+2 tárgyalások” megszületéséhez vezettek, aminek során a kettéosztott Németországban érdekelt négy nagyhatalom, az Egyesült Államok, Szovjetunió, Franciaország, Nagy-Britannia és az NSZK, illetve az NDK az újraegyesítés részleteit megvitatta. A tárgyalásokon sok, kiemelt jelentőségű kérdéssel vitakoztak a felek, jelen témánk szempontjából a legfontosabb kérdés azonban az egységes Németország nemzetközi státusza és Szovjetunióhoz való viszonya mellett, a NATO további szerepének problematikája volt. Ezek közül kiemelkedik, hogy az ekkor még ellenségnek tekintett katonai tömb, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, amelynek az NSZK 1955 óta tagja volt, hogyan viszonyuljon a keleti országrészhez, illetve milyen módon integrálja a korábban a szovjet érdekszférába tartozó Kelet-Németországot.

A fenti kérdések vonatkozásában kiemelkedő jelentőségűnek tekinthetjük James Baker amerikai külügyminiszter 1990. február 7-e és 9-e közötti moszkvai látogatását. Tárgyalásainak legfontosabb célja az volt, hogy Eduard Sevardenadze szovjet külügyminiszterrel és Mihail

⁴ Kohl tíz pontos tervzetét a német újraegyesítésről ld.: KOHL, 1989.

Gorbacsovval valamilyen megállapodásra jusson a német újraegyesítés lehetősége, és annak esetleges következményeit tekintve az európai hatami struktúra viszonylatában. A fennmaradt feljegyzésekből, visszaemlékezésekből viszonylag pontosan rekonstruálható, hogy milyen témákról esett szó és ezekben milyen megegyezések születtek.⁵ Van azonban egy olyan elem, amelyben közel három évtized elteltével sem sikerült egységes álláspontot kialakítani és megegyezésre jutni. Az orosz nézőpont szerint ekkor és a későbbiek során is a szovjet fél olyan ígéretet kapott az Egyesült Államok részéről, hogy a NATO nem fog kelet felé terjeszkedni. Ez az a kijelentés, amelyet Moszkvában kész tényként ismernek el, és erre hivatkozva Oroszország becsapva érzi magát már az első, 1999-es NATO-bővítés óta. A Nyugat és főleg az Egyesült Államok diplomatáinak és kutatóinak túlnyomó része pedig amellet érvel, hogy a tárgyalásokat kizárólag az adott kontextusban szabad értelmezni, vagyis a német újraegyesítési tárgyalások keretei között, tehát lehetetlen feltételezés orosz részről, hogy már ekkor kaphatott volna Gorbacsov vagy a szovjet felső vezetés bármiféle máig érvényes ígéretet vagy kötelezettségvállalást a NATO későbbi politikájára vonatkozóan.

James Baker moszkvai látogatása során a két külügyminiszter 1990. február 7-én és 8-án előzetes tárgyalásokat folytatott elsősorban a két Németország vonatkozásában. A találkozó második napján Baker a következő javaslattal állt elő szovjet kollégájának: *„A NATO átalakulna egy sokkal inkább politikai szervezetté, és mind a Szovjetunió, mind a többi európai ország jobban járna, ha az egyesült Németország hivatalosan a NATO tagja lenne, amely így szigorú ellenőrzés alatt tarthatná a német fegyveres erőket.”*⁶ Ebből az látszik, hogy az amerikai fél mindenképp szerette volna elérni, hogy a szovjet vezetés hozzájáruljon az újraegyesítéshez, mégpedig úgy, hogy az az atlanti katonai szövetség tagja maradjon továbbra is. Ennek ellentételezéseként az amerikai külügyminiszter azt a biztonsági garanciát igyekezett hangsúlyozni, hogy az egységes Németország nem fogja felborítani a fennálló európai hatalmi egyensúlyt, és semmilyen fenyegetést nem fog jelenteni a kontinens többi országa számára, hiszen fegyveres ereje szövetségi ellenőrzés alá kerülne.

⁵ Baker 1990. februári moszkvai tárgyalásainak dokumentumait részletesen bemutatja és elemzi: PLATO, 2015. 172-185.

⁶ KRAMER, 2009. 47.

A tárgyalások feljegyzéseiből érezhető, hogy a legfontosabb kérdést ekkor elsősorban nem a NATO keleti irányú elmozdulása jelentette, hanem hogy az újjászülető Németország milyen mértékben rajzolja át az európai politikai térképet, és ez milyen biztonságpolitikai következményekkel járna Európa-szerte. A Szovjetunió szempontjából persze nem volt mellékes, hogy az akkor még ellenséges katonai tömb közelebb kerül-e a nyugati határaihoz, de az önálló Németország lehetősége önmagában is biztonsági kockázatnak számított. Erre Baker is próbált rájátszani, amikor az 1990. február 9-ei találkozáson felvetette az egységes Németország problematikáját Gorbacsovnak: *„Egy kérdést szeretnék feltenni Önnek, amelyre nem kell azonnal válaszolnia. Tétélezzük fel, hogy létrejön az egyesülés. Ön melyiket látná szívesebben? Egy egységes Németországot a NATO-n kívül, teljesen függetlenül, amerikai katonák nélkül a területén, vagy pedig egy egységes Németországot, amely fenntartja kötelekeit a NATO-val, mégpedig egy olyan garanciával, hogy a Szövetség hatásköre és hadereje nem fog kelet felé terjeszkedni a jelenlegi vonalon túl.”*⁷

Gorbacsov válasza szerint, a NATO területi expanziója nemkívánatos fejlemény lenne.⁸ Ez pedig a legtöbb olvasat szerint azt jelentette, hogy a NATO aktuális pozícióját mindkét fél elfogadhatónak tartotta, vagyis az atlanti szövetség katonai infrastruktúrája maradna a nyugatnémet területeken. Viszont ha a fenti kérdést és a szovjet választ szó szerint értelmezzük, akkor az a sajátos helyzet bontakozik ki belőle, hogy Németország nyugati fele az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének tagja lenne, míg a korábbi NDK területe azon kívül maradna. Ez nem csak elméleti, de gyakorlati szinten is teljesen kivitelezhetetlen megoldásnak tűnt.⁹ Gorbacsov azonban azt is egyértelművé tette, hogy az amerikai katonai jelenlétet támogatja a teljes német függetlenséggel szemben.¹⁰

Az eddigiek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy az amerikai külügyminiszter szovjet vezetővel folytatott tárgyalásai során a nyugati katonai szövetség keleti terjeszkedésének kérdése kizárólag a lehetséges német egyesítés keretei között merült fel. A szakirodalom-

⁷ SAROTTE, 2014.

⁸ KRAMER, 2009. 48.

⁹ SAROTTE, 2014.

¹⁰ ASMUS, 2003. 34.

ban a problematika értelmezése közel sem ennyire egyértelmű. A félreértésre pedig elsősorban az ad okot, hogy James Baker tárgyaláson készített saját, kézzel írt feljegyzései között található egy többféleképpen is értelmezhető vagy inkább interpretálható mondat. A kérdéses jegyzet angol nyelven: „*Final result: a changed (polit.) NATO -- 'whose juris. would not move eastward.*”¹¹ Magyar fordításban ez nagyjából azt jelenti, hogy a tárgyalások „végső eredménye: egy politikailag átalakult NATO -- amelynek a hatásköre nem mozdulna keleti irányba.” A vitának elsősorban a megfogalmazás általánossága miatt lehet létalapja. Ha kiragadjuk a tárgyalás körülményeiből, tehát elvonatkoztatunk attól, hogy 1990 februárjában vagyunk, és a két Németország újraegyesítése volt a legfontosabb téma a felek között, akkor úgy is tűnhet, hogy ez valamiféle hosszú távú ígéret, és azt takarja, hogyha a Gorbacsov vezette Szovjetunió beleegyezik az egyesítésbe, akkor a NATO nem fog keleti irányban elmozdulni, vagyis nem integrálja a kelet-közép-európai országokat.

A Baker–Gorbacsov találkozó után egy nappal, a nyugatnémet kancellár, Helmut Kohl érkezett Moszkvába, hogy ő is megvitassa az újraegyesítés lehetőségeit a szovjet vezetővel. Még Moszkvába érkezése előtt kapott azonban egy levelet George Bush elnöktől, amely Baker korábbi tárgyalásaihoz képest némileg eltérő instrukciókat tartalmazott. Ebben az állt, hogy „*az Egyesült Államok egy egységes Németországot kíván az atlanti szövetségben belül, amelynek keretei között Kelet-Németország sajátos katonai státuszt élvezne.*”¹² A levél különösebben nem részletezi, hogy ez a „sajátos katonai státusz” pontosan mit takar, azonban a szándék egyértelmű. Látszik, hogy a legfontosabb cél az egyesüléshez való szovjet hozzájárulás kicsikarása volt. Ezt úgy próbálta elérni az amerikai adminisztráció, hogy Gorbacsov se könnyelje el területi veszteségként Kelet-Németország egyesülését az NSZK-val. (Pár hónap múlva pedig az is kiderült, hogy pontosan mit is jelentett a speciális státusz, ahogy erre később mi is kitérünk.) Fentebb már utaltunk rá, Baker javaslata tulajdonképpen egy kivitelezhetetlen verziót tükrözött, vagyis hogy Németország egyik fele a NATO-n belül, míg másik fele azon kívül maradna. Ehhez képest jelentett elmozdu-

¹¹ PLATO, 2015. 179.

¹² SHIFRINSON, 2016. 25-26.

lást a Bush-levéliben leírt változat, azaz hogy az újraegyesített Németország az atlanti szövetség teljes jogú tagja lenne ugyan, azonban a keleti fél katonai szempontból valamilyen sajátos helyzetet élvezne.

A moszkvai nyugatnémet nagykövetnél James Baker is hagyott hátra egy titkos levelet Helmut Kohl részére, amelyben továbbította pár nappal korábbi tárgyalásainak eredményét. Ez többek között tartalmazta azt az ígéretet is, hogy a NATO nem fog keleti irányban elmozdulni. A Gorbacsovval való tárgyalásokra készülve Kohl kancellár így egy meglehetősen nehéz helyzetben találta magát, mivel két, egymástól eltérő, egymásnak részben ellentmondó javaslatot kellett megfontolnia. Végső célként azt kívánta elérni ezeken a megbeszéléseken, hogy a szovjet vezető beleegyezését adja az újraegyesítéshez. Ennek érdekében pedig a kicsit keményvonalasabb, Bush által képviselt irányvonal helyett Baker nézőpontját tette magáévá, amely tartalmazta, hogy a NATO nem fog keleti irányban terjeszkedni.¹³ Folyamatosan ezt hangsúlyozta, ezt közvetítette Gorbacsov felé.

Azt azonban fontos kiemelni, hogy Kohl és Gorbacsov tárgyalásairól fennmaradt szovjet és nyugatnémet források némileg eltérően fogalmazzák az atlanti szövetség további szerepének tekintetében. A szovjet változat szerint Kohl úgy fogalmazott, hogy *„a NATO-nak nem kell kiterjesztenie tevékenységi területét.”*¹⁴ A másik fél dokumentumai szerint pedig teljes egészében úgy hangzott el ez a mondat, hogy *„a NATO-nak nem kell kiterjesztenie tevékenységi területét a jelenlegi NDK területére.”*¹⁵ Jól látható, hogy a szovjet leirat sokkal általánosabban fogalmaz, nem határozza meg a terjeszkedés földrajzi határait. Ezzel ellentétben a másik változat egyértelművé teszi, hogy kizárólag az újraegyesítés kontextusában, a keleti országrészre vonatkozik a bővítés korlátozása. Bár elsőre gyanús lehet a különbség, hiszen éppen az érdemi részt érinti, Kramer amellet érvel, hogy Gorbacsov tisztában kellett legyen azzal, hogy csak az NDK területéről van szó.¹⁶

Az egységes Németország nemzetközi státuszát, a két katonai blokk együttműködési lehetőségeit és a NATO további szerepét illetően kiemelkedő jelentősége volt az 1990. május 31-én, Washington-

¹³ SAROTTE, 2014

¹⁴ KRAMER 2009. 50.

¹⁵ KRAMER 2009. 50.

¹⁶ KRAMER 2009. 50.

ban lezajlott amerikai–szovjet kétoldalú tárgyalásoknak. A meghatározott ügyeken túl, Bush és Gorbacsov megbeszéléseken tanúsított hozzáállásából, megnyilatkozásaiból jól megragadhatóan kibontakozik, hogy hogyan látták az aktuális nemzetközi helyzetet, elsősorban ami Európa jövőjét illeti. Gorbacsov mondataiból kitűnik, hogy az egységes Németország kapcsán sok esetben nem volt határozott álláspontja. Igyekezett ugyan konstruktívnak mutatkozni, de többször keményen szembement az amerikai javaslatokkal. Elképzelései szerint elsősorban azt kellett volna elérni, hogy mind a NATO, mind a Varsói Szerződés alakuljon át egy inkább politikai szervezetté, kettejük kapcsolatát pedig szerződésben kellene szabályozni.¹⁷ Egy ilyen fejlemény pedig hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy Németország biztonságát ne csak a Nyugat részéről (értsd: NATO – L.G.), hanem szovjet részről is garantálják (Varsói Szerződés), mégpedig valamiféle összekapcsolt vagy megosztott tagság révén.¹⁸

A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy George Bush megértően állt a szovjet aggodalmakhoz az egységes Németország biztonságpolitikai kihívásai tekintetében. Több esetben is utalt azokra az érthető paranoiákra, amelyek a második világháborúban elszenvedett óriási szovjet veszteségekkel voltak összefüggésben. Az amerikai elnök szerint az USA és a Szovjetunió eltérő történelmi tapasztalatokkal rendelkezik a német kérdés kapcsán, ezért érthető, hogy Gorbacsov tart a német militarizmus vagy revansizmus újjáéledésétől.¹⁹ Viszont próbálta meggyőzni tárgyalópartnerét, hogy lépjen túl a történelmi előzmények által determinált aggodalmain, mert ez jelen esetben nem fogja közelíteni az álláspontokat.²⁰

Tulajdonképpen főtítkárságának kezdetétől a gorbacsovi külpolitikát az a törekvés jellemezte, hogy az Egyesült Államokkal, illetve a Nyugattal a lehető legjobb viszonyt alakítsa ki, és az ellenségeskedés háttérbe szoruljon, elsősorban azzal a céllal, hogy minden erőforrását a belpolitikai reformtörekvésekre tudjon fordítani. Az 1990. májusi tárgyalásokon azonban az is megmutatkozott, hogy az alapvető szovjet külpolitikai érdekeket maximálisan képviselte, a NATO-t pedig jelentős fenntartásokkal kezelte. Határozottan közölte Bushsal: „Őn

¹⁷ WASHINGTON, 1990. 1.

¹⁸ WASHINGTON, 1990. 1.

¹⁹ WASHINGTON, 1990. 2.

²⁰ WASHINGTON, 1990. 3.

rendkívül aggódik az egységes Németország működőképességéért, amelytől a NATO további életképességét reméli. Annyira nyugtalan emiatt, hogy közben megfélekedzik a Szovjetunió működéséről és érdekeiről. Ez pedig egyáltalán nem segíti sem a stabilitást, sem pedig a kiszámíthatóságot.”²¹ Később pedig mindenféle mellébeszélés nélkül érdeklődik az atlanti szervezet jövőjével kapcsolatban: „Egy teljesen természetes kérdés merül fel: Ha a NATO nem tervezi, hogy velünk háborúzna, akkor mégis kivel? Ugye nem Németországgal?”²²

Gorbacsov tárgyaláson elhangzott megnyilatkozásából kiolvasható, hogy helyzetértékelése szerint az egységes Németország létrejötte ugyan jelentős hatást fog gyakorolni a nemzetközi rendszer alapvető struktúráira, véleménye szerint azonban a NATO és a Varsói Szerződés még hosszú időn keresztül fenn fog maradni, ezt pedig a továbbiakban is számításba kell venni. A szovjet vezető nézőpontja szerint a felek „nem zárhatnak ki semmilyen lehetőséget. Lehetséges, hogy a NATO és a Varsói Szerződés hosszabb ideig fog még létezni, mint ahogy jelenleg elképzeljük. Ebben az esetben pedig, ahogy korábban említettem, valamilyen megegyezést kell kötniük számításba véve az egyéges Németországot, illetve a szervezetek átalakulását is [inkább politikai jelentőségüket hangsúlyozva – L. G.]. Ugyanakkor alternatíva lehet egy összekapcsolt (egyidejű) tagság a NATO-ban és a Varsói szerződésben.”²³ Érezhető ugyan az együttműködésre való törekvés, ennek ellenére Gorbacsov nem kívánta teljesen feladni a szovjet befolyási övezetet Európában. Határozottan kiáll amellett: „hogya egy erős, egységes Németország csak egyetlen szövetség tagja lenne, az azonnal egy felborult egyensúlyi helyzetet teremtene és olyan kérdések merülhetnének fel, amelyekre senki nem találna válaszokat.”²⁴

Nagyon sok területet érintettek, és sok szempont szerint nagyon lényegesek voltak az 1990 május végi szovjet–amerikai tárgyalások, számunkra azonban két dolgot érdemes kiemelni. Egyrészt, bár a tárgyalások léggömbje illeszkedik az 1985 után kialakult tendenciába, a két fél együttműködésre való törekvése kirajzolódik, Gorbacsov egyáltalán nem vesztes pozícióból tárgyalt, a Szovjetunió geostratégiai érde-

²¹ WASHINGTON, 1990. 4.

²² WASHINGTON, 1990. 5.

²³ WASHINGTON, 1990. 7.

²⁴ WASHINGTON, 1990. 8.

keit próbálta képviselni és érvényesíteni. Vagyis egyáltalán nem gondolkodott abban, hogy az általa vezetett szuperhatalom rövid időn belül szétesik, annak minden áron való fenntartása lebegett a szeme előtt. Másrészről, bár több esetben szóba kerül ugyan az atlanti szövetség további szerepe, de elsősorban az egységes Németországgal összefüggésben. A tárgyalások egy pontján, amikor a katonai szövetségek transzformációját érintették, felmerült ugyan Gorbacsov részéről, hogy ez pontosan mégis mit jelentene, de semmiképp sem ellenséges hangnemben az esetleges későbbi bővítésekkel összefüggésben.²⁵

Akármennyire is próbált a szovjet pártfőtitkár időt nyerni, vagy olyan megoldást találni, amelyben a Szovjetunió megőrizheti korábbi befolyását, a német újraegyesítést nem lehetett feltartóztatni vagy késleltetni, az események felgyorsultak.²⁶ Kohl és Gorbacsov 1990. július 15-16-ai kaukázusi találkozásán sikerült a legfontosabb kérdésekben megegyezésre jutni. Mind a német egység folyamatával kapcsolatban, mind a NATO további szerepét illetően megállapodtak a legtöbb vitás

²⁵ Teoretikus felvetésként ugyan, de az is megemlítésre került Gorbacsov részéről, hogyha az atlanti szövetség egy olyan nyitott szervezetté alakulna, amelynek a kapui minden ország előtt kivétel nélkül nyitva állnak, esetleg a Szovjetunió is elgondolkodna a belépésen: *„I also see your efforts to change NATO functions, to try to invite new members into this organization. If the course aimed at the transformation of the union, at its political diffusion into the all-European process is serious, then, naturally, it is a completely different business. But then the question arises about transforming NATO into a genuinely open organization, the door to which could not be closed to any state whatsoever. Then, probably, we could also think about becoming a member of NATO.”* Ld.: WASHINGTON, 1990. 4.

²⁶ A teljesebb kép érdekében, a szigorúan vett katonai-stratégiai szemponton túl, szükséges néhány egyéb dimenziót is megemlítenünk. Abban, hogy Gorbacsov végül is jelentősebb ellenállás kifejtése nélkül elfogadta a nyugati kondíciókat az egyesítés kapcsán, nagyban közrejátszott, hogy a szovjet belpolitikai válságok fokozatosan felszínre törtek. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Jack Matlock 1990 májusában küldött jelentése szerint Gorbacsov *„egyre kevésbé ura a helyzetnek...válságok tömkelegével kell szembenéznie: növekedő bűnügyi statisztikák, szaporodó rendszerellenes tüntetések, fokozódó szeparatista mozgalmak, romló gazdasági teljesítmény...”* Ld.: SAROTTE, 2014. Kohl és Bush jól látta, hogy az adott helyzetben a Szovjetunióknak leginkább pénzre volt szüksége. Az amerikai elnök meggyőzte Kohlt, hogy próbáljon meg alkudozni a szovjet vezetéssel. Gorbacsov így kapott a nyugatnémetektől 12 milliárd márkát az NDK-ból hazatérő szovjet katonák lakhatási gondjainak megoldására, illetve 3 milliárd márka kamatmentes hitelt. Ebben az értelemben tulajdonképpen „kivásárolták” a szovjet főtitkárt, aki ezek fejében érdemben nem akadályozta a német egység folyamatát. A szovjet haderő kivonásának gazdasági, társadalmi, katonai vonatkozásainak néhány aspektusáról ld.: KINZER, 1994.

kérdésben. Ezekből pedig levonhatjuk azokat a következtetéseket, amelyek az atlanti szerződés későbbi bővítése vonatkozásában döntőnek számítanak. Így elsődlegesen azt fontos kiemelnünk, hogy a két-napos találkozó után kiadott nyilatkozatában Helmut Kohl magabiztosan jelenthette ki, hogy Németország jövőjét a NATO-ban képzeli el, mégpedig teljes összhangban az NDK vezetésével, ahogy ezt de Maizière keletnémet miniszterelnök is kinyilvánította.²⁷

A júliusi kaukázusi megegyezések tulajdonképpen változatlan formában kerültek bele az 1990. szeptember 12-én aláírt „4+2”-es megállapodásba, a *Szerződés a Németországra vonatkozó zárórendeletkezésről* című dokumentumba, amely lezárta a német újraegyesítési tárgyalásokat, ezért elegendő a továbbiakban ebből idéznünk. Korábban utaltunk rá, hogy Kohl 1990. februári moszkvai tárgyalásai előtt George Bush valamiféle speciális katonai státuszt javasolt az NDK vonatkozásában. Ez az 1990. szeptemberi szerződés 5. cikkelyében pontosan tisztázásra került: *„A mai Német Demokratikus Köztársaság és Berlin területén állomásozó szovjet fegyveres erők kivonulásának befejezéséig [ezt a szerződés 4. cikkelye szerint 1994 végéig kell végrehajtani – L. G.] [...] az egyesült Németország eme területein kizárólag német területvédelmi csapatok állomásozhatnak, amelyek nincsenek azokba a szövetségi keretekbe integrálva, amelyek német csapatai a többi német területre vannak vezényelve. [...] ezen időtartam alatt az érintett területen más államok fegyveres erői nem állomásozhatnak, ill. semmiféle más katonai tevékenységet ott nem folytathatnak.”*²⁸ Bár a szerződés szövege talán indokolatlanul homályosan fogalmaz, az előzmények és a körülmények ismeretében könnyen megfejtethető, hogy miről van szó. A „szövetségi keretek” kifejezést feloldva egyértelmű, hogy a NATO-ra utalnak, vagyis azt rögzítették a felek, hogy a szovjet erők kivonásáig a katonai szövetség fegyveres infrastruktúrája nem fog semmilyen tevékenységet folytatni a korábbi NDK területén, tehát ilyen értelemben nem mozdul kelet felé.

Az eddig elmondottakból talán egyértelműnek tűnik, hogy a tárgyalások központi kérdései a német egység létrejöttének alternatíváit és ezzel összefüggésben a NATO további szerepét érintették. Ennek

²⁷ KOHL, 1990.

²⁸ SZERZŐDÉS A NÉMETORSZÁGRA VONATKOZÓ ZÁRÓRENDELKEZÉSRŐL (MOSZKVA, 1990. SZEPTEMBER 12.) 193.

ellenére a bipoláris világrend megszűnését és az egységes Németország létrejöttét követően a megegyezéseknek, az egyeztetéseken elhangzottaknak sajátos utóélete volt és van az orosz külpolitikai retorikában napjainkig. Mielőtt erre rátérnék, érdemes néhány alapvető összefüggést tisztáznunk és megerősítenünk. Nagyon fontos újfent hangsúlyozni, hogy a korábban ismertetett tárgyalások 1990 februárja és szeptembere között zajlottak, ahogy a legfontosabb megegyezések is ekkor születtek. Orosz részről több mint két évtizede tartja magát az a meggyőződés, hogy ezek során a Nyugat olyan ígéretet tett a szovjet partnereknek, hogy amennyiben hozzájárulnak a német egység megvalósulásához, a NATO nem fog keleti irányban terjeszkedni. Elsősorban azt fontos leszögezünk, hogy a tárgyalások időszakában a Szovjetunió és a Varsói Szerződés is teljes értékű, legitim szereplője volt a nemzetközi életnek. Továbbá a NATO 1999-es első körös bővítésében érintett kelet-közép-európai országok a német újraegyesítési tárgyalások időszakában a keleti blokkhoz tartoztak a Varsói Szerződés teljes értékű tagjaiként (a szovjet csapatok kivonása ugyan korábban megkezdődött, de ez a tagságukat alapvetően nem érintette). Lengyelország akkori miniszterelnökét, Tadeusz Mazowieckit is leginkább a német egység perspektívája aggasztotta. Mindezeket alátámasztja, hogy a Varsói Szerződésen keresztül nyilvánosan kérte a szovjet csapatokat, maradjanak addig lengyel földön, amíg Németország státusza és ezzel összefüggésben a német-lengyel határ kérdése rendeződik.²⁹

De Magyarország esetében is részben hasonló volt a helyzet, ami leginkább a korszak sajátosságaiból fakad. Bár 1990. március végén lezajlottak az első szabad parlamenti választások, az ország még nem nyerte vissza teljes nemzetközi függetlenségét. Az 1990 májusában megalakult Antall-kormány volt az, amelyik felvetette a Varsói Szerződésből való kilépés lehetőségét. Az 1990. június 26-án elfogadott 54/1990. (VII. 3.) sz. Országgyűlési határozat fogalmazta meg először, hogy Magyarország vizsgálja felül kapcsolatát a katonai szervezettel, és kezdjen tárgyalásokat a kilépésről.³⁰

A fenti példákkal amellett szeretnénk érvelni, hogy nem csak az adott nemzetközi környezet miatt nem merülhetett fel a NATO későbbi politikájának kérdése, vagy a kelet-közép-európai országok

²⁹ KRAMER, 2009. 42.

³⁰ 54/1990. (VII. 3.) OGY HATÁROZAT.

csatlakozása a Szervezethez, de egész egyszerűen kronológiailag sem állja meg a helyét, hogy bármiféle valós ígéret elhangozhatott a Nyugat részéről a Szovjetunió szétesését követő időszak vonatkozásában, 1990 februárjában. Már csak azért sem, mert maga a Szovjetunió is 1991 decemberéig létezett, és bár a belső és külső válságjelek permanenssé váltak, Gorbacsov és a szovjet vezetés jelentős része is teljes mértékben úgy látta, hogy a szovjet berendezkedés és szövetségi rendszere – még ha bizonyos veszteségek árán is, de – megmenthető, ezért nem is kérhetett olyan garanciákat, amelyek a keleti blokk lehetséges szétesése utáni időszakra vonatkoznak. (Utalnánk elsősorban az általunk is idézett, 1990. május 31-ei Bush–Gorbacsov tárgyalásokon elhangzottakra, ahol a szovjet vezetés még magabiztosan hitt a Varsói Szerződés további fennmaradásának lehetőségében.)

A jelicini és a putyini Oroszországban azonban a pusztító tények, a korszak történeti sajátosságai, az említett tárgyalások körülményei sok esetben háttérbe szorultak. Először 1997-ben, Anatolij Adamisin akkori orosz brit nagykövet, korábbi szovjet külügyminiszter-helyettes panaszkodott a *The Daily Telegraph* újságírójának, hogy *„amikor a német újraegyesítési folyamat során azt mondták nekünk, hogy a NATO nem fog terjeszkedni, mi elhittük.”*³¹ Mindezt természetesen az akkor már biztossá váló cseh, lengyel és magyar csatlakozás kapcsán. Ugyanez volt a helyzet később, 2001-2002-ben, amikor már a balti államok is érintettek voltak a következő körös, 2004-ben esedékes bővítésben.³² Még a 2008-as grúz háború kapcsán is emlegették orosz részről a Nyugat által megszegett korábbi ígéreteket, mintegy alátámasztva a fegyveres beavatkozás jogosságát.³³

Vlagyimir Putyin elnök egyéb összefüggésekben is sokat idézett, a Müncheni Biztonságpolitikai Konferencián 2007. február 10-én elhangzott beszédében szintén felelegeti az 1990-es év eseményeit: *„Azt hiszem, a NATO bővítésének semmi köze nincs a Szervezet megújításához vagy az európai biztonság garantálásához. Épp ellenkezőleg, komoly provokációt jelent, ami csökkenti a kölcsönös bizalom szintjét. Mi van azokkal a garanciákkal, amelyeket nyugati partnereinktől kaptunk a Varsói Szerződés megszűnése után? Hol vannak ma azok a kötelezettségvállalások? Még csak nem is emlékszik rá senki. De veszem a bátorságot, hogy emlékeztessen rá a*

³¹ GORDON, 1997.

³² KRAMER, 2009. 40.

³³ SHIFRINSON, 2016. 7.; KRAMER, 2009. 40.

hallgatóságot. Szeretném idézni Mr. Wörner NATO-főtitkár 1990. május 17-ei beszédét, aki azt állította akkor: 'készek vagyunk arra, hogy nem állomásoztatunk NATO csapatokat német területeken túl, amivel biztonsági garanciát nyújtunk a Szovjetunióknak.' Hol vannak most ezek a biztosítékok?'³⁴

A Nyugattal szemben megfogalmazott kritika a közelmúltban sem vesztett aktualitásából. Miután 2014. március 16-án a Krím hovatartozásáról döntő népszavazáson a lakosság nagy része az Oroszországhoz való csatlakozás mellett döntött, Vlagyimir Putyin nagy ívű beszédet tartott az Állami Dumában. Ebben érintette többek között a Krím félsziget történeti sajátosságait, a terület etnikai összetételét, a Nyugat ellenségesnek vélt politikáját. Mindezt természetesen azzal a céllal, hogy a Krím annektálásának jogszerűségét bizonyítsa. Bár nem közvetlenül az 1990-es tárgyalásokra utal, de az atlanti szövetség is megemlítésre kerül, mégpedig elég negatív összefüggésben. „...Számítalan alkalommal hazudtak nekünk, a hátunk mögött hoztak döntéseket, kész tények elé állítottak minket. Ez történt a NATO keleti terjeszkedése esetén, csakúgy, mint a katonai infrastruktúrájának határainkhoz történő telepítésekor. Folyamatosan ugyanazt hajtogatták: 'ez nem ellenetek irányul.' Könnyű azt mondani.”³⁵

Az idézettekén kívül példák sorát lehetne még hozni arra vonatkozóan, hogy orosz részről a Nyugat és a NATO legtöbb lépését a saját

³⁴ PUTYIN, 2007. Néhány megjegyzést érdemes ehhez hozzáfűznünk a korábbiak fényében. Egyrészt Putyin könnyedén elsiklik afelett, hogy az általa idézett beszéd még bőven a Szovjetunió és a Varsói Szerződés fennállásának idejében hangzott el, ami alapvetően más értelmezést követel (a NATO-főtitkár is a Szovjetunióknak nyújtandó garanciákról beszél!). Másrészt, még ha el is tekintünk ettől, érdemes a Putyin által idézett Wörner-nyilatkozatot teljes egészében átolvasni (WÖRNER, 1990.), vagy legalább a vonatkozó részeket elemezni, amelyekből kiderül, hogy kizárólag a német egység kontextusában vállalja az idézett kötelezettséget. Más kelet-közép-európai országok csatlakozása, teljes értékű NATO-tagsága ekkor még értelemszerűen nem merülhetett fel. Ezzel ellentétben az orosz elnök viszont a 2007-es állapotokból kiindulva kéri számon Wörner garanciáit.

³⁵ PUTYIN, 2014. Az orosz elnök túlzottan is Nyugat-ellenes beszéde már Brüsszelben is szemet szűrt. Erre reagálva, a Szövetség honlapján, NATO Review internetes oldalán megjelent egy írás *NATO Enlargement and Russia: myths and realities* (NATO-bővítés és Oroszország: mítoszok és realitás) címmel, amelyben egyrészt az általunk is felsorakoztatott érveket hozzák fel, másrészt azt igyekeznek hangsúlyozni, hogy a bővítésnek a kezdetektől fogva nincs oroszellenes éle, a folyamatot csak Moszkvában igyekeznek így láttatni. (<http://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Nato-enlargement-Russia/EN/index.htm>)

érdekeik elleni támadásnak vélik. Ezekből a legtöbb esetben kiszűrődik, hogy a fent bemutatott, 1990. évi tárgyalásokon elhangzottakat olyan ígéretként kezelik, amelyet több esetben, sőt folyamatosan megszegnek nyugati részről. Ugyan igyekeztünk amellett felsorakoztatni érveinket, hogy a korabeli biztonsági garanciák szigorú moszkvai értelmezése általában hibás hozzáállás, azonban az orosz külpolitikai érdekérvényesítés szempontjából egy olyan felhasználható retorikai eszköz, amely bizonyos körülmények között feljogosíthat a Nyugattal szembeni sérelmi politizálásra, saját agresszív lépéseik legitimitásának alátámasztására. Ilyen értelemben az egész problematikát tekinthetjük egy sajátos szemantikai kérdésnek, amelyben a felek saját érdekeik szerint értelmezik a német újraegyesítési tárgyalásokon elhangzottakat.

Ahelyett, hogy hosszasan értelmeznénk és elemeznénk tovább az 1990. februárja és szeptembere között zajló tárgyalások részleteit és azok utóéletét, konklúzióként érdemes teljes egészében idézni Mihail Gorbacsov egy 2014. októberi interjúbán adott válaszát. A riporter kérdése úgy hangzott, hogy *„az egyik központi probléma, ami felmerül az ukrainai események kapcsán az a NATO keleti terjeszkedése. Van olyan érzése, hogy a nyugati partnerei hazudtak Önnek, amikor felfedték a jövőre vonatkozó kelet-európai terveiket? Miért nem ragaszkodott ahhoz az ígérethez, amit kapott – egész pontosan, amit James Baker, az Egyesült Államok külügyminisztere tett, hogy a NATO nem fog kelet felé terjeszkedni? [...]”*³⁶ A Szovjetunió utolsó vezetőjének válasza minden lehetséges félreértést tisztáz: *„A NATO-bővítés kérdése egyáltalán nem volt vita tárgya, és fel sem merült azokban az években. Ezt teljes felelősséggel kijelenthetem. Egyetlen kelet-európai ország sem vetette fel, még a Varsói Szerződés 1991-es megszűnése után sem, a nyugati vezetők szintén nem hozták fel. Egy másik probléma merült fel, amit meg is vitattunk: biztosítani azt, hogy a NATO katonai struktúrája nem mozdul el, és a Szövetség részéről további fegyveres erők nem állomásoznak az akkori NDK területén a német újraegyesítést követően. Baker nyilatkozata – amit a kérdésében felvetett – ebben a kontextusban született. Minden, amit meg kellett és szükséges volt megtárgyalni, hogy a politikai kötelezettségeket megszilárdítsuk, megtörtént és teljesült.”*³⁷

³⁶ GORBACSOV, 2014.

³⁷ GORBACSOV, 2014.

Bibliográfia

Források

54/1990. (VII. 3.) OGY HATÁROZAT. = 54/1990. (VII. 3.) OGY határozat a Magyar Köztársaság és a Varsói Szerződés viszonyáról (<https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=990h0054.OGY>) (Letöltés ideje: 2017. március 25.)

GORBACSOV, 2014 = Gorbachev, Mikhail: *I am against all walls*. (Interview) *Russia Beyond The Headlines*, 2014. október 16. (https://www.rbth.com/international/2014/10/16/mikhail_gorbachev_i_am_against_all_walls_40673.html) (Letöltés ideje: 2017. április 10.)

KOHL, 1989 = Helmut Kohl 10 pontos terve a német újraegyesítésről, 1989. november 28. *Helmut Kohl's Ten-Point Plan for German Unity (November 28, 1989)*

(http://germanhistorydocs.ghidc.org/pdf/eng/Chapter1_Doc10English.pdf) (Letöltés ideje: 2017. március 13.)

KOHL, 1990 = Helmut Kohl nyilatkozata a kaukázusi tárgyalásokról, 1990. július 17. *Kohl on His Caucasus Meeting with Gorbachev, July 17, 1990*.

(http://germanhistorydocs.ghidc.org/sub_document.cfm?document_id=3012) (Letöltés ideje: 2017. május 4.)

PUTYIN, 2007 = Vlagyimir Putyin beszéde a Müncheni Biztonságpolitikai Konferencián, 2007. február 10. *Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10 февраля 2007 года*.

(<http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>). (Letöltés ideje: 2017. május 10.)

PUTYIN, 2014 = Vlagyimir Putyin beszéde az Állami Dumában, 2014. március 18. *Обращение Президента Российской Федерации. Владимир Путин выступил в Кремле перед депутатами Государственной Думы, членами Совета Федерации, руководителями регионов России и представителями гражданского общества. 18 марта 2014 года*.

(<http://kremlin.ru/events/president/news/20603>) (Letöltés ideje: 2017. május 12.)

SZERZŐDÉS A NÉMETORSZÁGRA VONATKOZÓ ZÁRÓRENDELKEZÉSRŐL (MOSZKVA, 1990. SZEPTEMBER 12.) = Szerződés a

Németországra vonatkozó zárórendeletkezésről. Moszkva, 1990. szeptember 12. In: A kelet-európai diktatúrák bukása. Dokumentumgyűjtemény 1985-1995. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1996. 190-194.

WASHINGTON, 1990 = M. Gorbacsov és G. Bush közötti második tárgyalás kivonata. Washington, 1990. május 31. *Excerpt from the second conversation between M. S. Gorbachev and G. Bush. Washington, White House, May 31, 1990.*

(<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB320/11.pdf>) (Letöltés ideje: 2017. március 19.)

WÖRNER, 1990 = Manfred Wörner nyilatkozata, Brüsszel, 1990. május 17. *The Atlantic Alliance and European Security in the 1990s. Address by Secretary General, Manfred Wörner to the Bremer Tabaks Collegium* (http://nato.int/docu/speech/1990/s900517a_e.htm) (Letöltés ideje: 2017. május 7.)

Monográfiák, cikkek, tanulmányok

ASMUS, 2003 = ASMUS, Ronald D.: *A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2003.

GORDON, 1997 = GORDON, Michel R.: *The Anatomy of a Misunderstanding*. The New York Times, 1997. május 25. <http://www.nytimes.com/1997/05/25/weekinreview/the-anatomy-of-a-misunderstanding.html> (Letöltés ideje: 2017. május 25.)

KINZER, 1994 = KINZER, Stephen: *Bitter Goodbye: Russians Leave Germany*. New York Times, March 4, 1994. <http://www.nytimes.com/1994/03/04/world/bitter-goodbye-russians-leave-germany.html?pagewanted=all> (Letöltés ideje: 2017. április 15.)

KRAMER, 2009 = KRAMER, Mark: *The Myth of a No-NATO-Enlargement Pledge to Russia*. In: The Washington Quarterly. April 2009. 39-61. NATO Enlargement and Russia: myths and realities. <http://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Nato-enlargement-Russia/EN/index.htm> (Letöltés ideje: 2017. április 12.)

PANARIN, 2004 = PANARIN, Alekszandr: *Oroszország a világtörténelem ciklusában*. In: Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. [Szerk.: Ljubov Siselina – Gazdag Ferenc] Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004. 377-416.

PLATO, 2015 = PLATO, Alexander von: *The End of the Cold War?: Bush, Kohl, Gorbachev, and the Reunification of Germany*. Palgrave Macmillan, New York, 2015.

SAROTTE, 2014 = SAROTTE, Mary Elise: *A Broken Promise. What the West Really Told Moscow About NATO Expansion*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-11/broken-promise> (Letöltés ideje: 2017. április 25.)

SHIFRINSON, 2016 = SHIFRINSON, Joshua R. Itzkowitz: *Deal or No Deal? The End of the Cold War and the U.S. Offer to Limit NATO Expansion*. In: *International Security*, Vol. 40, No. 4 (Spring) 2016. 7–44. http://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/ISEC_a_00236 (Letöltés ideje: 2017. május 10.)

SHLAPAK - JOHNSON, 2016 = SHLAPAK, David A. - Michael W. JOHNSON: *Reinforcing Deterrence on NATO's Eastern Flank. War-gaming the Defense of the Baltics*. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1200/RR1253/RAND_RR1253.pdf (Letöltés ideje: 2017. április 6.)

OROSZORSZÁG HELYE A NAP ALATT –
AZ UKRAJNÁÉRT VÍVOTT GEOPOLITIKAI
SAKKJÁTSZMA HÁROM SZINTJÉNEK ELEMZÉSE

„A Szovjetunió, mint a nemzetközi jog alanya s mint geopolitikai realitás megszűnik létezni”¹ – tudatta a világgal az orosz és az ukrán elnök, valamint a fehérorosz parlament elnöke 1991. december 8-án. Gorbacsov december 25-i lemondásával formálisan is beszüntette működését 69 év után „A Nagy Oroszország kovácsolta frigy”: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége.² A hidegháborút ezzel az Amerikai Egyesült Államok nyerte, így, kezdetben vetélytárs nélkül maradva egyetlen szuperhatalomként működött tovább. A fegyverkezési versenyt elviselni képtelen, egyre inkább rogyadozó lábakon álló, éveken át agonizáló eurázsiai birodalom megszűnésével olyan hatalmi vákuum keletkezett a térségben, amelyet lassan más szereplők kezdtek el betölteni.

A szovjet kolosszus leomlásakor aligha gondolhatta volna bárki is az eufórikus pillanatokban, majd az azt követő „kis orosz szmuta”³ időszakában, hogy valaha is képes lesz újra talpra állni, és megpróbálkozik elvesztett és feladott befolyásának visszaszerzésével. Negyedszázad alatt azonban nagyon sokat változott a világ, hiszen új szereplők jelentek meg a színpadon, s ők is, mint a huszadik században a vilmosi Németország, helyet követeltek és követelnek maguknak az alatt a bizonyos nap alatt, csakúgy, mint Oroszország, aki azonban túl sok időt töltött a körön kívül. Amíg „ki volt kapcsolva” az elitből, korábbi pozícióit mások kaparintották meg, és mérhetően kevesebb potenciállal bír a jövőre nézve, mint pl. Kína, aki az egyik csendes trónkövetelő szerepében mutatkozik, és az első számú hatalom fő kihívójává vált.⁴ Az Egyesült Államok sem lett gyengébb ellenfél, annál az asztalnál tehát igencsak nehéz feladat újfent befolyásosabb helyhez juttatnia Putyinnak Oroszországot, tudván azt, hogy már túl közel

¹ SZ. BÍRÓ, 2008a. 3.

² KRAUSZ, 2008. 209.

³ DEÁK, 2001. 93.

⁴ LAQUEUR, 2015. 171-175.

van a falhoz, és valószínű, hogy a krími annexiónál már neki is ütközött egyszer.

Jelen értekezésben geopolitikai sakkjátszma alatt kizárólag az USA (és valamilyen szinten az Európai Unió), valamint az Oroszországi Föderáció közötti versengést értem, amely nulla óránál, a szovjet fejezet befejezését követően és a jecini nyitánnyal indult el. Vizsgálódásaim végpontja a Krím-félsziget megszállása/bekebelezése/visszacsatolása/hazatérése (a felek eltérő véleményétől függően több ellentétes kifejezés is leírja ugyanazt az aktust), amely kiváló bizonyossága annak, hogy az orosz medve visszavonhatatlanul átlépett egy olyan – nyugati szemmel nézve – fontos határvonalat, amelyre 1991-ben reálisan senki sem gondolhatott. A nagyhatalmi igények elméleti síkon való megjelenését követően, valamint a diplomáciai fegyverrel való próbálkozások után Putyin ezzel az ominózus eseménnyel végtére is a tettek véres mezejére lépett.⁵

A szovjet felvonás végét követően tiszta lap kezdődött az oroszok történelmében. Mit várt a világ az új Oroszországtól ezután? Milyen útkeresés jellemezte az ország külpolitikáját? Milyen irányt vett a volt Ukrán Tagköztársaság a függetlenné válást követő eufória, majd a kijózanodás után? Mi jellemezte Moszkva és Kijev kapcsolatát? Miért olyan nehéz a szakítás? Mit jelent Putyinnak Ukrajna? Miért volt fontos a korrigált orosz külpolitikai vonalnak a NATO és az EU keleti terjeszkedésének megakadályozása? Miként tekintett a Kreml a 2014-es ukrán eseményekre? Milyen lehetőségei voltak, és miért döntöttek Krím annektálása és a katonai beavatkozás mellett? Milyen szerepet játszott az orosz mentalitásban az Egyesült Államok 1991-et követő külpolitikája? Jelen tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a válaszokat. Az USA és Oroszország közötti játszma jelenlegi „áldozata” – ez is csupán nézőpont kérdése! – Ukrajna, ezért e konfliktus példáján keresztül kívánom bemutatni az elmúlt negyedszázad eseményeit.

A 2014-ben eszkalálódó kelet-ukrajnai krízis előzményeit három szinten fogom megközelíteni, és e szinteken keresztül fűzöm majd fel a felmerülő kérdésekre adandó válaszokat. Mindenképpen foglalkozni kell az orosz és az ukrán belpolitikai folyamatokkal és fordula-

⁵ GALICZA, 2014. 44.

tokkal, a korrekciós kísérletek és az irányváltások főbb okainak feltárásával, ezt követően a két állam közti kapcsolatrendszerrel, a főbb fordulópontok és jellemzőik felmérését követően meg kell fejteni azt is, hogy a konfliktus eszkalációja miért volt elkerülhetetlen. Itt meg kell jelenítenünk egy harmadik dimenziót is, ez pedig nem más, mint a már emlegetett geopolitikai színtér, a bipoláris világrendszer bukását követő amerikai kihívásokra adott orosz válaszok értelmezése, a lehetséges alternatívák felmérése.

Értekezésemben a főbb összefüggések összefoglaló jellegű, okozati viszonyokon alapuló bemutatására törekszem. A téma sokrétűsége miatt mindenképpen szükséges egy elméleti összefoglaló-bevezető, amit a későbbiekben egy-egy részkérdés tárgyalása követhet, a most közlésre kerülő keretbe ágyazva. Nem céлом tehát a jelenleg is tartó kelet-ukrajnai krízis/polgárháború⁶ megítélése, illetve elemzése, a jövőbeli kilátásokkal kapcsolatban is csak érintőlegesen foglalkozom. A tanulmány célkitűzése, hogy a helyi, a regionális és a geopolitikai dimenzió keretében felvázoljam a konfliktust megelőző negyedszázad – e munka számára – releváns eseményeit.

Tabula rasa után – a Jelcin-féle Oroszország kihívásai az évezred utolsó évtizedében

A következőkben részletesebben szükséges kitérni a kilencvenes évek eseményeire, hiszen csak ennek tükrében értelmezhetőek igazán azok a változások, amelyek az ezredforduló után bekövetkeztek. Ez volt az elvesztegetett évtized Oroszország számára, amely során a jogelődje bukását követő hatalmi űrt folyamatosan betöltötték helyette mások. A hajdanvolt dicsőséges Oroszország hatalmi palettán korábban elfoglalt helyének visszaszerzése egyrészt pont az ebben az időszakban bekövetkezett jelentős átrendeződések miatt tűnik kilátástalannak. (Másképpen pedig a várható jövőbeli tendenciák miatt, amellyel azonban egy másik tanulmány foglalkozhat a későbbiekben.)

A szovjet államkeret egyfajta továbbélését volt hivatott szolgálni a Független Államok Közösségének megalapítása az orosz-belarusz-ukrán trió részéről, melyhez 1991. december 21-én Almatiban további kilenc egykori tagköztársaság csatlakozott.⁷ A Szovjetunió felbomlá-

⁶ TÁLAS, 2014. 115.

⁷ SZ. BÍRÓ, 2008a. 3.

sával beállt az ún. nulla óra, kezdetét vette az önálló Oroszország jelenkori története. Nagy kérdés volt, hogy miként fog viszonyulni az új állam a szovjet örökséghez, és milyen irányt fog venni az egyipólusú világrendben. Meg kellett alkotnia önmagát és viszonyrendszerét a nyugati értékekhez. Ez példa nélkülinek számított, hiszen az ország korábbi történetében a nyugati modell adaptációja valójában sohasem volt sikeres a fennálló körülmények, főként az orosz különutaság miatt. A múltbéli rossz tapasztalatok azonban a kezdeti időszakban nem kerültek előtérbe, hiszen egy sikertörténetet próbáltak kreálni a döntéshozók. Az illúziókba kapaszkodó hurráoptimizmus revíziója azonban elvezetett oda, hogy megpróbálták levonni a múlt tanulságait, ezzel pedig óhatatlanul is törés keletkezett a rövid ideig egységes hatalomban, és ellentétes irányzatok hódítottak teret.

A társadalomnak egy permanens válsággal kellett megküzdenie, Deák András egyenesen a kis orosz szmuta időszakának tartja a nyolcvanas-kilencvenes éveket.⁸ Nyilvánvaló volt, hogy a kiüresedő kommunista ideológiával és a szocializmus fenntarthatatlanságával szakítani kívántak, korántsem volt azonban egyértelmű, hogy milyen irányt vegyen az ország. Adaptálja-e a nyugati piacgazdaságot és csatlakozzon a nyugathoz, vagy próbálkozzon egy sajátos, különutas politikával? A nyugati hagyományoknak a történelmi fejlődés eredményeként nem volt túl erős táptalaja, de a különutas teóriának sem voltak egyértelmű irányai, mikéntjei.⁹ Oroszország tehát kereste a helyét a megváltozott világban, különböző lehetőségeket próbált ki, melyeket a külpolitikán keresztül célszerű megvizsgálnunk. Belső és külső körülmények együttes befolyása indukálta a különböző próbálkozásokat, korrekciós kísérleteket, valamint irányváltásokat.

A fő kérdés az volt, hogy integrálódjon-e az ország a nyugati világba, és tagja legyen-e az Európai Közösségnek és a NATO-nak, vagy egy önálló, civilizációs alapokon nyugvó centrumot építsenek-e ki.¹⁰ Kezdetben az atlantista tábor hangja volt erősebb, a kedvezőtlen gazdasági, társadalmi, valamint külpolitikai körülmények és fejlemények azonban elvezettek az ellentábor bázisának növekedéséhez és túlsúlyba kerüléséhez.

⁸ DEÁK, 2001. 93.

⁹ DEÁK, 2001. 91-92.

¹⁰ DEÁK, 2001. 102.

Az atlantista orientáció szerint törekedni kellett volna a konfrontáció-mentességre, a fegyveres erőszakot el kellett volna vetni a külpolitikai eszköztárból, békés egymás mellett élést vizionált. A hivatalos kozirjevi külpolitika is e jegyeket mutatta. Ezzel szemben hamarosan megjelent az eurázsiai koncepció, mely kételkedett az ifjúliberális körök azon meggyőződésében, mely fájdalommentesen és igen hamar képzelte el a piaci viszonyok megteremtését és az európai integrációhoz való csatlakozást. Nélkülözhetetlennek tartották az önálló nagyhatalmi mozgástér meglétét, amit egy külön erőcentrum létrehozásával tartottak kivitelezhetőnek, ráadásul évtizedes átmenettel számoltak, miközben szabad kezet akartak biztosítani maguknak. A két koncepció egyik legfontosabb sarokköve tehát a nyugathoz való viszonyulás kérdése volt.

Borisz Jelcin eleinte feltétlen nyugatbarát kijelentéseket tett, a kezdeti eufórikus meggyőződés azonban hamar elvezetett az első kijózanodáshoz, ami magával hozta az Egyesült Államokat fontos szövetségesnek mondó nyilatkozatok korrigálását is. Az első éveket jellemző „nyugati romantika” időszakában a FÁK térséggel nem, az USA-val viszont annál inkább foglalkoztak a külpolitika irányítói.¹¹

További törésvonalat jelentett a két fél között a volt tagköztársaságokhoz fűződő viszony. A hivatalos külpolitikai kurzus teljesen ki kívánt vonulni a térségből, és az ott kirobbanó konfliktusokba sem akart beavatkozni, az eurázsiai koncepció pártján állók ezzel szemben az orosz nagyhatalmiság zálogát látták abban, hogy képes-e kontrollt gyakorolni a térség felett Oroszország. Számukra ez a világpolitikában és a nagyhatalmak hierarchiájában elfoglalt pozícióról szólt. Véleményük szerint meg kell teremteni ebben a térségben az orosz hegemóniát, ez is egyfajta pufferzóna ugyanis, amelyre szüksége van egy önálló centrumnak. Ennek nyílt deklarálást szolgálta volna az ún. orosz „Monroe-elv”, attól tartottak ugyanis, hogy a learatatlan babérokot más szeretné majd megkaparintani. Az elv szerint erre az ún. közel külföldre való nyugati behatolás vagy befolyásszerzés Oroszország ellen való fellépést jelent.¹² E meggyőződés később nyíltan meg lett sértve a színes forradalmak győzelme során.

A gyenge világ gazdasági pozíció miatt a militarizmust felváltó diplomáciai fegyver hatékonysága igencsak megkérdőjelezhetővé

¹¹ DEÁK, 2001. 103-104.

¹² DEÁK, 2001. 105-106.

vált, ami a kozirjevi külpolitika eszköztárát illette. A hivatalos vonal hamar felismerte maximális lehetőségeit, már 1992-ben önmagukat középhatalomnak minősítették, ami magában hordozta a globális szerepre törekvő igények marginalizálódását.¹³ Oroszország csupán katonai szempontból minősült nagyhatalomnak, gazdasági lehetőségeit tekintve már 1991-ben középhatalomnak számított, 1998-ra pedig az orosz GDP gyakorlatilag megfeleződött, amit egy államcsőd is tetézt.¹⁴ A folyamatos recesszió a társadalmat is érzékenyen érintette, hiszen a középosztályt megtestesítő értelmiségi réteg jelentős mértékben visszaszorult.^{15,16}

A társadalom is igen megosztott volt azzal kapcsolatban, hogy milyen keretbe ágyazva képzelik el hazájukat. Öt évvel a Szovjetunió kímúlása után még mindig a válaszdók negyedét tette ki azoknak az aránya, akik a kommunista időket kívánták visszahozni, nagyjából ugyanennyien egy sajátos berendezkedésű államot kívántak teremteni, és az európai piacgazdaságon alapuló állam koncepciója is csak a megkérdéztettek harmadának volt vonzó.¹⁷ A bizonytalanság tehát nem csupán az elit körében volt megfigyelhető, ez ugyanis leképeződött a társadalom egészére is.

Az atlantizmus megnyilatkozásaival igyekezett bizonyítani azt, hogy Oroszország nem a Szovjetunió, az örökséggel való teljes szakítást próbálták mindenáron eladni a nyugati hatalmaknak. A túlzott atlantizmus azonban, amely a szovjet birodalmi stílust kívánta felváltani, valójában pont ennek a jellemnek a visszatérését eredményezte.¹⁸ A korrekciós kísérlet egyik állomása volt, amikor a multipoláris világrend jegyében új külpolitikai irányokat is kerestek (nyitás Kína, India és Irán felé – 1996), ezeket azonban nem sikerült élettellel megtölteni. E tapogatózásokkal párhuzamosan lassacskán megerősítették dominanciájukat a közel külföldön is, az egykori tagköztársaságokban. A nagyhatalmi koncepciót azonban a gazdasági visszaesés törte derékba.¹⁹

¹³ DEÁK, 2001. 107-108.

¹⁴ SZ. BÍRÓ, 2014B. 37.

¹⁵ DEÁK, 2001. 100.

¹⁶ Részletesen lásd: SZ. BÍRÓ, 2014a. 48-54.

¹⁷ DEÁK, 2001. 102.

¹⁸ DEÁK, 2001. 109.

¹⁹ SZ. BÍRÓ, 2014b. 38.

A jelicini külpolitika nyugatos iránya 1993-1994 fordulóján korrekcióra kényszerült, melyet az orosz érdekek határozottabb képviselője követett, hiszen nem eshettek mindig egybe Moszkva és a Nyugat érdekei. A külpolitikai revízióban közrejátszott az is, hogy Washington nem tekintett egyenrangú partnerként Oroszországra, a nyugat nem állt ki a baltikumi orosz kisebbségek mellett a folyamatos jogsértések ismeretének ellenére sem, sőt a remélt tőkebeáramlás sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Oroszország csalódott, ezért arra kényszerült, hogy módosítsa a feltétlen nyugatbarát irányvonalat.²⁰

A Jelcin újraválasztásával és belpolitikai átrendeződéssel tarkított, 1996-1998 között létező harmadik szakaszra az elsónél józanabb, pragmatikusabb atlantizmus volt jellemző, melyet már nem ideológiai okok motiváltak, hanem üzleti-pénzügyi jellegűek. Ez összefüggésben állt a NATO tervezett keleti irányú terjeszkedésével, amelytől Moszkva sokáig határozottan elzárkózott. Miután elkerülhetetlenné vált a bővítés, a Kreml változtatott álláspontján, hogy a támogatásért cserébe különböző gazdasági előnyöket harcolhasson ki magának. Ezt a váltást is tehát egyfajta külső kényszer szülte.²¹

Újabb cezúrát jelöl az 1998-as gazdasági összeomlás, amely a nyugatos csoportok vereségét és a kurzus teljes felülvizsgálatának kényszerét hozta magával. A nyugatba vetett feltétlen hit és bizalom ezzel egy időben fokozatosan erodálódott és megrendült, amiben nagy szerepet játszott és kvázi végjátéka volt a NATO szerbiai bombázása 1999-ben.²²

A primakovi külpolitikai kurzus felismerte az izoláltság, a szűkülő mozgástér és az eljelentéktelenedés tüneteit, célkitűzésük középpontjába ezért a status quo fenntartása állt. Ennek átértékelése, a bátrabb fellépés és az érdekérvényesítés csak a belső konszolidáció után volt elképzelhető, amely már a Putyin-érához tartozik.²³

„A holnapot építő tegnap emberei” - Ukrajna útkeresése és kudarca
Tanulmányom egyik célja, hogy az ukrajnai eseményeket is hasonló megközelítéssel tekintsem át, mint az oroszországit. Érdemes összehasonlítani ugyanis a két államot azok külpolitikája alapján, illetve

²⁰ SZ. BÍRÓ, 2014b. 46.

²¹ SZ. BÍRÓ, 2014b. 51.

²² SZ. BÍRÓ, 2014b. 55.

²³ DEÁK, 2001. 108-114.

fontos keretet adni a későbbiekben górcső alá kerülő orosz-ukrán kapcsolatoknak is. E fejezet célja, hogy az ukrán útkeresés nehézségeit tárgyaljuk, amelynek egyenes következménye, valamint folyamatos velejárója lett az ambivalens kapcsolat Moszkvával.

Az Ukrán Tagköztársaság 1991. júliusában elfogadta az ún. Szuverenitási Deklarációt, amely még a Szovjetunió részeként határozta meg az országot, az augusztusban megszavazott Függetlenségi Nyilatkozat azonban már szakított a birodalommal. Ezt a dokumentumot a december 1-jén tartott népszavazáson is sikerült elismertetni, ahol az urnákhoz járuló lakosság több, mint 90%-a a függetlenség mellett tette le a voksát. Ukrajna ezzel úttörő szerepet játszott a Szovjetunió felbomlásában.²⁴

A független ukrán állam létrejötté mind 1917-ben, mind pedig 1991-ben egy birodalom felbomlásának volt köszönhető. Több hasonlóság is megfigyelhető a két esemény között, melyeknek igencsak negatív következményei voltak a jövőre nézve. Egyik alkalommal sem vették figyelembe, hogy az ukrán nacionalizmus propagálása, és az ezen alapuló államépítés az ország nemzetiségi összetételének heterogenitása miatt súlyos következményekkel járhat. Elég csak arra a 8 millió (17%) oroszra gondolni, akik a keleti, délkeleti tartományokban élnek.²⁵ Az ország nemzetiségi politikája is nagyban hozzájárult a törésvonalak elmélyüléséhez, napjainkban pedig Putyin pont a kisebbségi kártyát játssza ki az ukránok ellen, és erre hivatkozva szít fegyveres konfliktust egy szuverén állam területén.

Ukrajnában is az eufórikus hangvétel volt az uralkodó a függetlenség elnyerését követően, azonban már eleve bele volt kódolva a rendszerbe annak kudarca, hiszen az egykori szovjet pártelit, színéváltozását követően továbbra is kézben tartotta az irányítást. A „tegnap embereivel” pedig igen nehezen lehetett volna felépíteni egy nyugatos, európai holnapot.²⁶ A díszleteket lecserélték, tekintetüket kelet felől nyugatra fordították, az a bizonyos hajó azonban, amivel most az EK felé igyekeztek, ugyanolyan maradt, mint azelőtt volt, csupán a sarlót és a kalapácsot verték le róla, és helyezték fel rá a hármasszi-onyt.²⁷ A kezdeti időszakban végre nem hajtott reformokat azonban

²⁴ FEDINEC-HALÁSZ-TÓTH, 2016. 37.

²⁵ JEKELCSIK, 2014. 285.

²⁶ JEKELCSIK, 2014. 239.

²⁷ JEKELCSIK, 2014. 241.

később sem sikerült átvinni, ami hatalmas szúklátókörouségről tesz tanúbizonyságot. Az elit nem vált képessé arra, hogy a rivalizálást félretéve az ország modernizációjára fordítsa erejét. Az Oroszországnál használt elvesztegetett évtized kifejezés itt is aktuális, sőt, többes számba is rakhatjuk, így ugyanis még életszerűbben írja le a valóságot.

A függetlenség elnyerésekor meg kellett alkotni a külpolitikai és biztonságpolitikai irányokat is, melyek nem szakítottak egyértelműen Oroszországgal (ez nehezen is ment volna egyik napról a másikra, és nem is volt minden szempontból indokolt), de többnyire a nyugati orientáció jelenik meg ezekben. Kimondták, hogy az ország semleges, tehát egyetlen katonai tömbhöz sem tartozik, viszont a NATO-val bizonyos szintű együttműködés szükséges. Atomfegyvereit le kívánta szerelni, külföldi csapatok tartózkodását pedig megtiltotta az ország területén (ez sértette az orosz felet a Krím-félszigeten lévő flotta miatt). A külpolitikában kétoldalú kapcsolatok ápolására törekedtek bizonyos államokkal (ebben fontos partner lenne Oroszország is), regionális együttműködésben is érdekeltek voltak, valamint az ENSZ munkájában is részt kívántak venni.²⁸ A Független Államok Közösségére pedig a „civilizált válás eszközeként” tekintettek.²⁹ Pont az ukrán ellenállás volt a gátja annak, ami végül megakasztotta azt az oroszok által kezdeményezett folyamatot, amely a FÁK-at kvázi államok feletti szervezetté akarta tenni.³⁰

Az ambiciózus terveket nemsokára valóban korrigálni kellett, amint elszállt az oroszokat is jellemző nyugati romantika időszaka. Itt sem teljesültek a nyugattal szemben támasztott kijevi elvárások és remények.³¹ Ezt jelezte az 1994-es elnökválasztás is, ahol a függetlenséget jobban hangsúlyozó Kravcsuk lemaradt a mérsékelt oroszbarát Kucs mával szemben. A módosított politikát volt célzott fémjelezni az ún. ukrán hídszerep elgondolás, mely szerint Ukrajna Európát és Eurázsiaát hídként összekötő önálló geopolitikai entitás. Ez azzal számolt, hogy egyik fél felé sem kell túlságosan elköteleződni. Természetesen

²⁸ PÓTI, 2002. 308.

²⁹ PÓTI, 2002. 18.

³⁰ JEKELCSIK, 2014. 241-242.

³¹ JEKELCSIK, 2014. 244.

itt is képviselve volt két főbb irányvonal, amely Moszkvában is: az európai és az eurázsiai (orosz) orientáció.³²

Az elnökválasztást ugyan a mérsékelt orosz irányzat képviselője nyerte, 1995-1996-ban mégis egy újabb fordulatnak lehettünk szemtanúi (a Kreml is ebben az időszakban lépett újra az európai útra). A politikai vezetés intenzív kapcsolatokat kezdett ápolni a nyugati hatalmakkal, teljes jogú tagként akartak csatlakozni az Európai Unióhoz, ráadásul a katonai tömbönkívüliséget is relativizálták, és a NATO felé közeledtek.³³

A hídszerpet felváltó nyugati tapogatózás sem tartott túl sokáig, 2000-ben ugyanis ezt az irányvonalat is korrigálták. Ahogy Oroszországban, úgy Ukrajnában is megjelent a kiábrándulás és a csalódottság érzete a nyugattal szemben, nem hozta el ugyanis ez a politika a remélt felvirágzást. Látható eredmények hiányában pedig módosítani kívántak az irányvonalon. Kucsma elnök így nyilatkozott erről: „Ukrajna csalódott amiatt, hogy a Nyugat nem érez felelősséget az ország Európába való integrálásáért... Ukrajna szorosabb kapcsolatok kialakítására kényszerül Oroszországgal”.³⁴ Amint látjuk, valamilyen szinten a kényszer szülte, hogy a két ország között markánsabb együttműködés jöjjön létre. Ukrajna rá lett utalva Oroszországra, szüksége volt ugyanis valakire, aki támogatja. Mivel Európa „leszerepelt” Kijev szemében, valós alternatíva csak egy maradt.

Két év telt el csupán, amikor Kucsma elnök újra a nyugati hatalmak kegyét kereste, és célként jelölte meg az EU-, valamint a NATO-tagságot. 2004-ben egy újabb elnöki módosító intézkedés következtében kikerült a katonai doktrínából az a kitétel, mely szerint Ukrajna célja NATO- és EU-taggá válni. Amíg tehát Oroszország 1998 után nagyjából megállapodott, addig Ukrajna hezitálása és irányváltása gyakorlatilag követhetetlen volt. Ez a kiszámíthatatlan politizálás elvezetett odáig, hogy Brüsszel sem vette már komolyan Kijevet.

A módosítás után ismét fordulat látszott bekövetkezni, mivel a narancsos forradalom révén nyugatbarát erők kerültek hatalomra. Az új irányt azonban az idő rövidsége és belső ellentmondások miatt nem lehetett keresztülvinni. Nem tett jót Ukrajna megítélésének az sem,

³² PÓTI, 2002. 308-309.

³³ PÓTI, 2002. 310-312.

³⁴ PÓTI, 2008. 21-22.

hogy sokszor teljesen más véleményen volt az elnök, mint a miniszterelnök, és előfordult, hogy a védelmi miniszter is szembehelyezkedett felettese irányvonalával. 2007-ben a narancsos erőket képviselő Juscsenko-Timosenko páros rivalizálása ismét helyzetbe hozta Janukovicsot, aki mérsékelt nyugatbarát, de fontosabb, hogy halogató politikát képviselt, 2010-ben pedig Juscsenkót váltotta az elnöki székben. Az újabb keleti fordulat 2013-ban végül az ismert ukrajnai polgárháborúhoz vezetett, amelybe ő maga is belebukott.³⁵ A döntéshozók helyett végül a nép kényszerítette ki az újabb nyugati orientációt.

A terjedelmi korlátok miatt nem térhetek ki ezeknek az irányváltásoknak a részleteire, azok ugyanis egy hasonló hosszúságú tanulmányt is megtölthetnének. Ugyanúgy léteztek Ukrajnában is érdekcsoportok, különböző lobbik, és a már említett reformok meghozatala helyett az egyes oligarcha-klikkek inkább egymással rivalizáltak. Nem tudtak közös nevezőre jutni, ez pedig odáig vezetett, hogy Kijev folyamatosan egy helyben vergődött, miközben Moszkva egyre erősebbé vált, és ki is használta szomszédja gyengeségét, hogy érdekeit érvényesítse a régióban. 1991-ben is bizonyára egy sikertörténetet próbáltak megalkotni, gyakorlatilag azonban az alkotás folyamatába sem tudtak eljutni, mert minduntalan kidobták a különböző terveket, mielőtt valóban lehetett volna azokból valami. Ukrajna számára tehát e két évtized káosz és kudarc volt, ami nem változott a Janukovics-érában sem, sőt elvezetett az állam szuverenitásának és területi integritásának részleges elvesztéséhez.

Egy ambivalens viszony krónikája – Az orosz-ukrán bilaterális kapcsolatok alakulása a krími annexióig

A függetlenné váló Ukrajna korántsem volt homogén nemzetállamnak mondható, a lakosság mintegy ötödét tették ki az etnikai oroszok, akiken kívül igen sok ukrán is inkább szólalt meg orosz nyelven, mint ukránul. A politikai vezetésnek az volt a célja, hogy egységes nemzetállamot teremtsen, amely óhatatlanul is összeütközésekhez vezetett Oroszországgal. Sokáig volt kérdéses a szovjet örökség megosztása is: a hitelkihelyezések, az adósságok, a Krím-félsziget hovatartozása, Szevasztopol státusa, valamint a Fekete-tengeri flotta megosztása. Ezek a vitás kérdések igen nagy szakadékot nyitottak az egykori két

³⁵ PÓTI, 2008. 22-23.

tagköztársaság között, főleg az első években, amikor mindketten nyugat felé fordították tekintetüket.³⁶

Ukrajna számára létkérdés volt, hogy biztosítsa határait, melyet bizonyos körök mind Oroszországban, mind Romániában megkérdőjeleztek. Orosz részről többször is elhangzottak olyan gondolatok, hogy az ukrán függetlenség természetellenes, átmeneti, Moszkvának kényelmetlen mind az orosz ajkú lakosság, mind a „készen kapott” határok miatt.³⁷

Érdekes, hogy a viszony akkor indult javulásnak, amikor mind Oroszország, mind Ukrajna felülvizsgálta és korrigálta a feltétlen atlantista külpolitikát. Az ukrán fordulat felértékelte Kijev szemében Moszkvát, ezt bizonyítandó sor is került néhány megállapodásra 1997-1998-ban. Barátsági, együttműködési, gazdasági és partnerségi szerződéseket kötöttek, a vitás kérdéseket pedig alapvetően az ukrán érdekeknek megfelelően, de sikeresen rendezték.³⁸ Krím Ukrajna része maradt, Szevasztopol kikötőjét Moszkvának adták bérbe, hogy továbbra is ott állomásozhasson az orosz flotta. E szerződést 20 évre kötötték, ami 2017-ben járt volna le.³⁹ Az ukrán döntéshozók részéről sokan nem kívánták ezt meghosszabbítani, hogy így csökkentsék a függést a Kremltől, az oroszoknak azonban létérdeke volt, hogy egyetlen meleg tengeri kikötőjüket megtartsák, s ezért visszautasíthatatlan ajánlatokat tettek a kijevi vezetésnek, ami megint csak egyik gyújtószikrája lett az Európa-párti megmozdulásoknak és a rezsimváltásnak.

Be kell látnunk, hogy az ukrán gazdaság, főleg az energiaellátás terén nagymértékben rá van utalva az orosz gazdaságra, utóbbi terén egyenesen függésről beszélhetünk. Ennek hátránya megmutatkozott a gázcsörtékben, amikor Moszkva az energiafegyvert alkalmazva próbálta befolyásolni a kijevi politika irányát. Egy végleges nyugati fordulat ilyen körülmények között elképzelhetetlennek tűnt volna. Moszkva benyújtotta volna a számlát, és kérdéses, hogy az ukrán vezetés hogyan lett volna képes megteremteni az energetikai függetlenségét. A Kreml alkupozióját növelte ez akkor is, amikor 2010-ben

³⁶ SZ. BÍRÓ, 2008b. 10-11.

³⁷ PÓTI, 2002, 314-315.

³⁸ SZ. BÍRÓ, 2008b. 10-11.

³⁹ PÓTI, 2008. 20.

előnyös gázárral vásárolták meg további 25 évre az ukrainai flottatámaszpontok bérleti jogát. Egyértelmű, hogy Kijev a pénzügyi helyzet miatt kénytelen volt elfogadni a feltételeket, ez ugyanis végső soron mindkét fél számára előnyös volt. A kérdés az, hogy Ukrajnának valójában mennyire vált hasznára ez a hosszú távú, kelet felé történő elköteleződés.⁴⁰

A narancsos erők az ország függetlenségének elvesztését vizionálták, ezzel a NATO-tagság ismét lekerült a napirendről (a szervezeti tagságnak amúgy sem volt túl jelentős társadalmi támogatottsága). A megállapodás az orosz stratégiai érdekeken túl szimbolikus jellegű győzelem is volt Medvegyev számára, hiszen ezzel a Krím-félsziget felett továbbra sem tudta visszaszerezni Kijev a szuverenitását, amelyre 2017-ben került volna sor.⁴¹

Az oroszok mohóságának volt végső soron az is köszönhető, hogy a Moszkva-barát Janukovicsot 2014-ben elsodorta a forradalom. A Putyinnal kötött megegyezés ugyan pénzügyileg jól jött volna Kijevnek, ezzel azonban kénytelen volt lemondani az EU-val kötendő társulási egyezményről, melynek hivatalos bejelentését követően megkezdődtek a rendszert végül megbuktató tüntetéssorozatok.⁴² Putyin tehát benyújtotta a számlát az előnyös gázár-megállapodásért és a pénzügyi segítségért cserébe. Ez az ár Oroszországnak természetes volt, Kijevnek viszont már igen drága. A társadalom elveszítette tűrőképességét, és különböző érdekcsoportokkal kiegészülve vérükkel fizetve akadályozták meg, hogy Putyin Moszkva irányába terelje vissza az épp Brüsszel felé tartó országot.⁴³

Miután olyan mértékben eszkalálódtak az ukrainai harcok, hogy Janukovicsnak távoznia kellett, Moszkvának nem maradt más választása, minthogy – befolyása megőrzésének érdekében – mentse a menthetőt: destabilizálja az országot, és ezzel megakadályozza vagy legalábbis lelassítsa annak európai integrációját. Kényszerhelyzet volt ugyan, mégis jól jött Moszkvának ez a helyzet, hiszen véglegesen elintézhették a Krím-ügyet, nem mellesleg stabilizálódott Putyin hatalma, és újra növekedésnek indult a népszerűség indexe. Az megint

⁴⁰ RÁCZ, 2010. 62.

⁴¹ RÁCZ, 2010. 63-65.

⁴² TÁLAS, 2014, 113.

⁴³ Részletesen lásd TÁLAS, 2014. 113-129.

más kérdés, hogy mennyire éri meg Oroszországnak a nemzetközi elszigetelődés, és az ellene hozott gazdasági szankciók.

Geopolitikai dimenzió - Washington kihívása, Moszkva válasza

Végül rátérek a konfliktus geopolitikai kontextusára, a Moszkva és Washington közti sok évtizedes kötélhúzás 1991-et követő eseményeire. A vörös medve kikapcsolása után egy időre eltűnt a versengés a nemzetközi porondon. A korai atlantizmus időszakában Moszkvában feltétlen nyugatbarát politika érvényesült, amely azonban nem találkozott a remélt fogadtatással. Az Egyesült Államok nem tekintett egyenrangú félként a szovjet utódmaradványra, ami idővel sérteni kezdte a Kreml büszkeségét, akinek kvázi a kis testvér szereppel kellett volna beérnie (ahogyan ez most megfigyelhető az orosz-kínai relációban is). Természetes, hogy Moszkva megszokta a nagy testvér szerepet, hosszú távon hogyan is fogadhatta volna el azt, hogy atyáskodjanak felette és érdekeit tiporva egyre hátrébb szorítsák? A kilencvenes és a kétezres évek nyugati részről pont erről szóltak. Az Egyesült Államok olyan kihívásokat fogalmazott meg, amire Moszkvának lépnie kellett, ha továbbra is tényezők kívántak maradni. Putyin nem Jelcin volt, a gazdaság nem megfeleződött, hanem megduplázódott, nem hitelt vettek fel, hanem hiteleztek. A kétezres évek hatalmas változásokat hoztak Oroszország életében, ami kellő munícióval látta el a Kremlt, hogy a csendes hallgatás, a tudomásulvétel, a visszahúzó-dás, valamint a status quo őrizgetése helyett ők lépjenek és válaszoljanak a nyugati kihívásokra.

Melyek is voltak ezek az akciók? A kezdeti remények után több olyan esemény is történt, ami a két fél kapcsolatában a bizalmatlanságot erősítette fel. Ilyen volt a NATO boszniai beavatkozása (1995), Szerbia bombázása (1999), az iraki „hódító háború” (2003), a színes forradalmak (2003, 2004, 2005), a balti államok NATO-tagsága (2004). Moszkva ezek mögött mind a NATO keleti terjeszkedését és az orosz földek bekerítését látta. Érdekes azonban, hogy a két fél a terrorizmus elleni harcban egymásra talált, és 2001-2003 között igen bizalom- és reménytelen kapcsolat alakult ki közöttük. Tartott ez az USA iraki beavatkozásáig, valamint a grúz rózsás, az ukrán narancsos és a kirgiz tulipános forradalmakig, melyek mögött az amerikai demokráciaexportot látta Putyin. A viszony ezzel ismét elhidegült, a szembenállás-

nak pedig paradox módon az iraki intervenció adta meg az erőforrásait: az olajárak ugyanis meredeken emelkedni kezdtek, ami megalapozta az orosz gazdaság megerősödését, a valutatartalékok feltöltését. A kilencvenes években a gazdaság állapota miatt semmilyen erőt nem volt képes felmutatni Moszkva, amivel érdekeit képes lett volna megvédeni, a 2003-at követő fellendülés azonban kellő bátorsággal és önbizalommal látta el Putyint, ezzel pedig érdekérvényesítő képessége jelentősen megnövekedett.⁴⁴

Az erő demonstrálásának első nagy próbája a 2008-as orosz-grúz hatnapos háború volt, amely Moszkva befolyásának növekedésével, érdekeinek megfelelően zárult. Ezzel igen távoli perspektívába került a grúz (a megoldatlan dél-oszét és abház probléma) és az ukrán (bizonytalan a nyugati orientáció, politikai instabilitás) NATO-tagság kérdése, melyben a megerősödött Moszkva hajthatatlannak bizonyult. A Bush-kormányzat mindent megtett ezen országok felvételéért, de több nyugati hatalom is féltette oroszországi pozíciót, a gazdasági és politikai kapcsolatait, ezért ők sem támogatták a gyors bővítést. Ezt tekinthetjük gyakorlatilag a Putyin-éra első két jelentős sikerének, az ezredforduló előtti és utáni washingtoni kihívásokra ezzel meg is született az orosz válasz. A színes forradalmak átgyűrűző hatásaitól is tartottak a Kremlben, geopolitikai offenzívának és demokráciatelepítésnek egyformán tartották az eseményeket. Erre született meg egyfajta válaszként a *szuverén demokrácia* (2005) fogalma. Az orosz válaszokra természetesen nem maradhettek el a nyugati válaszok/próbálkozások sem: ilyen volt a Nabucco-projekt, amely az energiafegyver ellen készült, most pedig a gazdasági és politikai szankciók, melyek a kelet-ukrán válságra igyekeznek reagálni.

Moszkva célja egyértelmű: biztosítani befolyását és pozícióját a közel külföldi térségben, mindeközben egyre inkább megjelenik az a szándék, hogy fontos világpolitikai tényezőnek ismertessék el magukat.⁴⁵

Az energetika mégsem egy kiszámítható és biztos pont, mivel nagyon erősen ki van téve a rendszer az olaj- és gázárak változásának. Ami a gazdagságot megteremtette, könnyen a végét is jelentheti a „kegyelmi állapotnak”. Az orosz gazdaság hiába nőtt, közben nem modernizálódott, és továbbra sem diverzifikált a külkereskedelmi kosár.

⁴⁴ SZ. BÍRÓ, 2008c. 13-14.

⁴⁵ VARGA, 2009. 5-6.

A világpiaci árak egyértelműen gátat szabnak a nagyhatalmi ambícióknak. A palaforradalom szintén arra készíti az államot, hogy próbálkozzanak valamiféle modernizációval. Az energiahordozókra alapozott gazdasági rendszer ugyanis nemhogy rövid távon, de hosszú távon is kihívásokkal nézhet szembe.

A putyini rendszer pedig pontosan a gazdasági sikereken alapul, ennek lanygulása kétes következményekkel járhat. Talán éppen ezt bizonyítja, hogy Moszkva ismét a hadszíntéren próbálja megvívni harcát Ukrajnában. Ez ennél egy jóval összetettebb történet, egy kisebb szeletet és magyarázatot azonban ebben az opcióban is megtalálhatunk. Ilyen értelemben egy ismét gyengülő hatalom kétségbeesett válaszási próbálkozásáról is beszélhetünk az ukrán konfliktust illetően. Jelenleg itt feszül közvetlenül egymásnak a két világ, az Egyesült Államok, a NATO és az EU, valamint Oroszország. Putyin nem engedheti el Ukrajna kezét, a 2014-es rezsinváltás után valós eshetőségnek tűnt, hogy elveszíti befolyását Moszkva ebben a posztsovjét utódállamban is, amit nem engedhetett meg magának. Ukrajna része a pufferzónának, annak a biztonsági övezetnek, ahova nem ereszthetik be a nyugati hatalmakat, ez ugyanis teljesen szembemenne az orosz érdekekkel, és sárba tiporná annak biztonságpolitikai célkitűzéseit. Amikor valós fenyegetést jelentett ez a forgatókönyv, a Kreml lépett: anektálta a Krímet (ezzel a belpolitikai problémákról is el kívánta terelni a figyelmet), és hathatósan közreműködött a kelet-ukrán szeparatizmus kirobbanásában, amely gyakorlatilag mára ugyanolyan befagyasztott konfliktussá vált, mint a Dnyeszter-mellék, Dél-Oszétia, Abházia és Hegyi-Karabah. Oroszország az ilyen konfliktusok fenntartásával és támogatásával képes sakkban tartani az adott államokat és valamilyen szintű befolyást gyakorolni rájuk.

Hozzá kell tennünk mindezekhez azt is, hogy az ukrán konfliktus igen mélyen benne volt már a társadalomban, a Janukovics-Putyin megállapodás 2013 végén „csak” gyújtószikra volt, aminek hatására kipattant minden, ami 23 év alatt érlelődött. A konfliktus ugyanis az egyes oligarcha-klánok küzdelme is volt egyben, melyek kihasználták az állam gyenge érdekérvényesítő-képességét, hogy saját céljaiknak megfelelően alakítsák a politikát. Ebben ugyanúgy részt vettek a nancsos erők is, mint a Janukovicsot támogató oligarchacsoportok. Emellett regionális (kelet-nyugat) szembenállásról is beszélhetünk.

Ukrajnának nem sikerült negyedszázad alatt megvalósítania önmagát, az EU által hiányolt reformok meghozatalára sem került sor, rövid és erőtlen nekibuzdulásokról számolhatunk be, melyek hamar gellert kaptak a sajátos belpolitikai felállás miatt. Putyin csak szorosabbra akarta fűzni a szálakat, amit nem várt ellenállás követett. A rezsim megdöntésére senki sem számított, Moszkva lépéskényszerbe került, nem hagyhatta elveszni Ukrajnát. Akármennyire igazságtalannak tűnik is egyesek szemében az, amit a Kreml csinál, Putyin nem tűrhette, hogy a geopolitikai sakkjátszmában egy újabb tisztet veszítsen el.

Mi várható a jövőben? Rendezhető-e békés úton az orosz-ukrán konfliktus? Egy erős nagyhatalom magabiztos támadása vagy egy gyengülő, súlyát veszítő, fokozatosan visszaszoruló és ezt felismerő középhatalom kétségbeesett próbálkozása volt-e az ukrainai beavatkozás? Mik az Oroszországi Föderáció jövőbeni tervei? Létezik-e még a messianisztikus küldetéstudat, és képes-e az egyre apadó erőforrásokra építve újra nagyhatalommá tenni az orosz hazát Putyin? Menynyiben van jelen ez az ambíció, és mik a korlátai ennek a tervnek? Újjászületik-e az Orosz Birodalom és helyet szorít magának a nap alatt, vagy ő lesz Európa új beteg embere? E kérdések megválaszolása még a jövő zenéje.

Bibliográfia

DEÁK, 2001 = DEÁK András: A birodalom után: civilizációs dilemmák a kilencvenes évek orosz külpolitikájában. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 2003. 91-122.

FEDINEC-HALÁSZ-TÓTH, 2016 = FEDINEC Csilla - HALÁSZ Iván - TÓTH Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elszüllyesztett kincsek*. Budapest, 2016.

GALICZA, 2014 = GALICZA György: A háború motívuma az orosz geopolitikai gondolkodásban. In: Máté Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz és szovjet történelemben*. Pécs, 2014. 23-47.

JEKELCSIK, 2014 = JEKELCSIK, Szerhij: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése*. Budapest, 2014.

KRAUSZ, 2008 = KRAUSZ Tamás: *A Szovjetunió története, 1914-1991*. Budapest, 2008.

LAQUEUR, 2015 = LAQUEUR, Walter: *Putyinizmus. Oroszország és jövője a Nyugattal*. Budapest, 2015.

PÓTI, 2002 = PÓTI László: Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 2003. 297-320.

PÓTI, 2008 = PÓTI László: A negációs stratégiától az „Ukrajna-fáradtságig”. Az ukrán biztonságpolitika evolúciója (1990-2008). *Nemzet és Biztonság*, 2008/6. Budapest, 2008. 17-26.

RÁCZ, 2010 = RÁCZ András: A Fekete-tengeri Flottáról szóló orosz-ukrán megállapodás margójára. *Nemzet és Biztonság*, 2010/5. Budapest, 2010. 59-65.

SZ. BÍRÓ, 2008a = SZ. BÍRÓ Zoltán: A Független Államok Közössége, 1991-2008. *História*, 2008/3. Budapest, 2008. 2-8.

SZ. BÍRÓ, 2008b = SZ. BÍRÓ Zoltán: Ukrajna és Oroszország. Egy kapcsolat története, 1991-2008. *História*, 2008/3. Budapest, 2008. 9-11.

SZ. BÍRÓ, 2008c = SZ. BÍRÓ Zoltán: Az orosz-amerikai viszony alakulásáról. *Nemzet és Biztonság*, 2008/2. 13-18.

SZ. BÍRÓ, 2014a = SZ. BÍRÓ Zoltán: Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991-2014 (I.) *Nemzet és Biztonság*, 2014/3. 41-54.

SZ. BÍRÓ, 2014b = SZ. BÍRÓ Zoltán: Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991-2014 (II.) *Nemzet és Biztonság*, 2014/4. 37-55.

TÁLAS, 2014 = TÁLAS Péter: A jelenlegi ukrán válságról. *Nemzet és Biztonság*, 2014/1. Budapest, 2014. 113-129.

VARGA, 2009 = VARGA Gergely: Az ukrán és a grúz NATO-tagság kérdése és a magyar érdekek. *Nemzet és Biztonság*, 2009/1. 3-10.